د. کەمال مەزهەر

چەند لاپەڕەیەک

لە مێژووی گەلی کورد

د. کەمال مەزهەر

چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد

(بەشی یەکەم)

بە یاریدەی دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی لەچاپ دراوە

چاپخانەی (الأديب البغدادية)

شركة مطبعة الأديب البغدادية المحدودة
هاتف ٧١٨٨٢٤٦ - ٧١٨٨٢٤٧

پێشەکی

«چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد» بریتی‌یە لە بەشێکی ئەو وتارانەم کە دەربارەی باسی جیاوازی مێژووی کورد لە چاپەمەنی‌یە کوردی‌یەکاندا بلاٌوم کردوونەوە .

وتارەکان هی وابان تێدایە تەمەنیان خەریکە دەگاتە چارەکە سەدەیەك ، بەپێی بۆچوونی خۆم هەمووشیان بایەخیان هەیە ، بۆیەکا بەپێویستم زانی کۆیان بکەمەوەو سەرلەنوێ پێشکەشی خوێندەوارانیان بکەمەوەو بەو جۆرەش لە فەوتاندن ڕزگاریان بکەم .

لە شوێنی زۆر پێویستدا نەبێ دەستکاری‌ی ناوەرۆکو ڕێنوسی وتارەکانم نەکردووە ، لەگەلێك ڕووەوە بلاٌوکردنەوەیان بەو جۆرە باشترە . بە ناچاریش هەندێك شوێنم لێ لابردوون یا کەمێکم گۆڕیون . . . ! ئەوانەش بوونەتە هۆی کەمێك جیاوازی‌ی تەنانەت لە شێوازی نووسینی باسەکاندا .

هیوادارم بەم بەرهەمەم توانیبێتم خزمەتێك پێشکەشی خوێندەواری کوردی خۆشەویست بکەم . لە دەمێکیشەوە دەمویست وتارێك دەربارەی کەریمی عەلەکەی وەزیری دارایی شێخ مەحمودو شوێنی دیاری ئەو بنەماڵە سەربەرزە بنووسم ، بەلاٌم جارێکا با ئەم دیاری‌یەم لە بریتی ئەویان بێت . خوا لە وێنەیان زۆر بکات،لە سایەی خواشەوە شۆینەواری کەریمی عەلەکە کوێر نەبۆتەوە . . . کوردینە تۆ بلێیت یەکێك هەبێت مامۆستا مەسیح ئەسکەندەر بناسێت‌و بە دلٌ خۆشی نەوێت‌و ڕێزی نەگرێت . هیچ دوور نی‌یە گەر مەسیحی گەورە زیندوو بێتەوە دەستی پیرۆزی بەسەریدا بهێنێت‌و پێی بلێت :

«بەختەوەرم پیاوێکی وەك
تۆ هەلگری ناوم بێت !» .

ئەتوانم بڵێم (٠) تا ئێستا کەس لە ڕووی شارستانی یەتی یەوە باسی مێژووی کوردی نەکردووە ، ئەگەرچی جاروبار لە ناو ئەم وتار ، یان ئەو پەڕاوەدا ئەو باسە لە چەند دێڕێکی پچڕ پچڕدا بەسەرپێی ی دەبینرێت .

نەتەوەی کورد هەر لە کۆنەوە نیشتەجێی شوێنێکی زۆر گرنگ بووە . بێ گومان کوردستان وەك بڕبڕە وایە بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست .

هەر لەبەر ئەوەشە ، جگە لە سامانی زەبەندی ، هەموو دەوڵەتە ئیمپریالی یەکان چاویان تێی بڕیوەو دەیانەوێ بیکەنە بنکەی خۆیان .

ئەوەی گومانی تێدا نی یە کوردستان لە کۆنیشدا هەر وا گرنگ بووە ، چونکە ئەو کاتە کەوتبووە ناوەڕاستی شارستانی یەتە کۆنەکانەوە کە زۆربەیان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا پەیدا بوون و پەرەیان سەندووەو لە سەرووی هەمووشیانەوە شارستانی یەتی فارس و شارستانی یەتی عەرەبی ی ئیسلامی یە کە لە عیراقدا ، کاتی حوکمی عەباسی یەکان ، گەیشتە بەرزترین پلەی پێشکەوتنی . کەواتە دەتوانین بڵێین نەتەوەی کورد دەوری لەم شارستانیەتی یانەدا بووە ، واتە کاری تێ کردوون ، هەروەك چۆن ئەوانیش کاریان تێی کردووە . ئەمەمان بەتەواوی بۆ ڕوون دەبێتەوە ئەگەر بێتو بزانین شارستانی یەتی بە کۆن و نوێ یەوە بریتی یە لە توانەوەی بیروباوەڕو بەرهەمی گەلێك نەتەوەی جیاواز ، چونکە وەك دەرکەوتووە تێکەڵ بوونی بیروباوەڕو بەرهەمی چەند نەتەوەیەك دەبێتە

---

(٠) سالی ١٩٥٩ ، واتە لەو ساڵەی زانکۆی بەغدام تەواو کرد ، ئەم وتارەم لە ژمارە پێنج و شەشی گۆڤاری «بلێسە»دا بلاوکردەوە . لێرەدا وەك خۆی چاپی دەکەمەوەو زۆر کەم نەبێت دەستکاری ی ناوەرۆك و شێوازی نووسینم نەکردووە .

هۆی پەیدابوونی شارستانی‌یەتی‌و ئەنجامی تێکەڵ بوون فراوان بوونی سنووری بیرکردنەوەیە . بێ‌گومان تێکەڵیش بە شێوەیەکی زۆر لە نێوان ئەو نەتەوانەدا دەبێت کە لەیەکەوە نزیکن .

ئەو نەتەوە کوردەی لەسەر سنووری فارس‌و عەرەب ژیاوە لە سەردەمی شارستانی‌یەتی هەردوو نەتەوەکەدا ، هەرچۆنێ بێت ، زۆر یا کەم ، کاری کردۆتە سەر ئەو دوو شارستانی‌یەتە . بەڵام ئەوەی سەرنج ڕاتەکێشێ ئەوەیە کە زۆر کەس شارەزایی نی‌یە بەرامبەر دەوری کورد ، هەندێکیش دەیزانن ، بەڵام خۆیانی لێ گێل دەکەن .

لەوەش خراپتر ئەوەیە کە هەندێك لە مێژوونووسە شۆڤێنی‌یە کلاسیکی‌یەکان دواکەوتن‌و بێ‌هێزبوونی شارستانی‌یەتی عەرەبی دەگێڕنەوە بۆ بەهێزبوونی هەندێك نەتەوەی تر لە ناو گیانی کۆمەڵی ئیسلامیدا .

بە کورتی زۆر کەس شارەزایەکی تەواوی نی‌یە لە بارەی دەوری کوردەوە لە مێژووی شارستانیەتیدا ، بەتایبەتی ئەو خزمەتە بەنرخانەی ئەو نەتەوەیە پێشکەشی کردووە بە شارستانی‌یەتی ئیسلامی‌و زانیاری‌ی عەرەبی . پێویستیشمان بە لێکۆڵینەوەیەکی دوورو درێژو زۆر قوڵ نی‌یە بۆ دەربڕینی کاری کورد بۆ سەر گەلێ رووی شارستانی‌یەتی فارس‌و عەرەب ، بە تایبەتی لە ڕووی بیروباوەڕو کۆمەڵایەتی‌و زانیاری‌و هەتا سیاسیشەوە ، وەك ئێستا بۆمان دەردەکەوێ .

کاری کورد بۆ سەر
شارستانی‌یەتی فارسی :

نەتەوەی کورد بەهۆی دراوسێیەتی‌یەوە ، هەروەها وەك پاشماوە مێژوویی‌یە دێرینەکان دەڕی‌دەخەن بەشدار بووە لە دامەزراندن‌و پێ‌گەیاندن‌و پێشخستنی شارستانیەتی فارسەکاندا . بەڵام ئەگەرچی هەندێکیش دان بەمەدا نەنێن ئەوا ئێمە دەتوانین لە ڕێگەیەکی ترەوەو بە شێوەیەکی‌تر دەری‌بخەین کە وا کورد کاری کردۆتە سەر ئەم شارستانی‌یەتە . جا با سەری ڕێگەی دووەم بگرین‌و نەختێك لێی وردبینەوە تا بەو ئەنجامەی دەمانەوێ پێی بگەین .

زۆر مێژوونووسی بەناوبانگ دانیان بەوەدا ناوە کە سەرچاوەی نەتەوەی کورد دەگەڕێتەوە بۆ سەر میدی یەکان . سەرەڕای ئەمەش گەلێك بەڵگەی مێژوویی ئەوتۆ هەیە کە بە تەواوی دەری دەخا میدی یەکان باپیرە گەورەی ئەم نەتەوەی کوردەی ئێستەن .

میدی یەکانیش بەلای کەمەوە سێ سەدە لەپێش فارسەکانەوە هاتوونەتە ئێران و دەوڵەت و شارستانی یەتی خۆیان دروست کردووەو پێوەندی یان لەگەڵ شارستانی یەتە پێشکەوتووەکانی عیراق بە تایبەتی و میسردا پەیدا کردووەو لەگەڵ کلدانی یەکان زۆر ڕێك بوون . بە ڕادەیەکی ئەوتۆ دەستیان خستە ناو دەستی یەك بۆ لەناوبردنی ئیمپراتۆری ی ئاشوری .

بەم جۆرە میدی یەکان گەلێك کەڵکیان لەو شارستانی یە کۆنانە وەرگرت و هیچ گومانی تێدا نی یە کەوا لە دوای ئەوەی فارسەکان بەسەریانا زاڵ بوون و ئەمان دایانە شاخەکانی زاگرۆس بۆ ڕزگار بوون لەدەست ژێردەستەیی کۆنە ژێردەستەکانی خۆیان ، شارستانی یەتەکەیان لە وڵاتە کۆنەکەی خۆیان بۆ فارسەکان بەجێ هێشت ، واتە بێ سێ و دوو دەتوانین بڵێین کاکڵەی شارستانی یەتە پێشکەوتووەکەی فارسەکان بریتی یە لەو شارستانی یەتەی باپیرە گەورەی کورد دایمەزراندو بەجێی هێشت .

سەرەڕای ئەمە دەتوانین بڵێین کاری کورد بۆ سەر شارستانی یەتی فارسەکان لەم ڕادەیەدا نەوەستا ، بەڵکو بێ کۆڵ دان لەگەڵ فارسەکانی دراوسێیاندا خەریکی گۆڕین و پێشخستنی ئەو شارستانی یەتە بوون و هیوامان زۆرە لێکۆڵینەوەی ئارکیۆلۆجی ئەمەمان لە دواڕۆژدا بۆ ڕوون بکاتەوەو ناوی ئەو زانا کوردانەی خزمەتی شارستانی یەتی فارسیان کردووە بۆمانی دەربخا بۆ ئەوەی وەك زانا کوردە موسڵمانەکان دەناسین و دەزانین کێن ئەوانیش بناسین .

بەم جۆرە دەرکەوت نەتەوەی کورد کاری کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارسەکان . بەڵام خۆ ئەگەر بێتو هەموو ئەمانەش بخەینە لاوە دەتوانین لە لایەکی ترەوە زۆر بە باشی کاری کورد بۆ سەر ئەم شارستانی یەتە دەربڕین . زانایانی مێژوو دەڵێن شارستانی یەتە کۆنەکانی عیراق کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارس . لێرەدا پرسیارێکی یەکجار گرنگمان دێتە ڕێ : لە کوێوەو لە کام ڕێگەوە شارستانی یەکانی عیراق کاریان کردۆتە سەر شارستانی یەتی فارس ؟ .

تەنها یەك وەلاٌم هەیە بۆ ئەم پرسیارە ، ئەویش ئەوەیە کە ئەم کارە لە رێگەی کوردستانەوە گەیشتۆتە ولاٌتی فارس ، چونکە ئەگەر سەیری نەخشە بکەین ئەبینین کوردستانو زنجیرە شاخەکانی‌یە کە عیراقو ئێران لە یەکتر جیا ئەکاتەوە . جگە لەمە هیچ رێی تیٌ ناچێت کورد وەك پاسەوانی سەر سنوور خۆی دوورە پەرێز گرتبیٌ لە شارستانی‌یەتی فارس . بەلٌکو بەپێچەوانەی ئەوەوە ، شتی‌ی نوێی داوەتیٌ ، هەروەکو لێشی وەرگرتووە ، چونکە سروشتی شارستانی‌یەتی لەسەر کەلٌك بەخشینو کەلٌك وەرگرتن وەستاوە .

دوور نی‌یە هەبن وابزانن میللەتی کورد میللەتێکی دواکەوتوو بووە ، لەبەر ئەوە هەر کاری تیٌکراوە لە رووی شارستانی‌یەوە ، بیٌ ئەوەی کاری کردبێتە سەر هیچ شارستانی‌یەك . بەلاٌم بۆ وەلاٌمی ئەمە دەلٌێین کە دوو میللەتی دراوسیٌ هەردووکیان بە هەموو جۆریٌ کار ئەکەنە سەر یەکتر ، با یەکێکیشیان زۆر پێشکەوتوو و ئەوی‌تریان زۆر دواکەوتوو بیٌ . باشترین بەلٌگە بۆ ئەمە هندی‌یە سوورەکانی ئەمەریکان کە گەورەترین کاریان کردۆتە سەر سازو ئاوازی ئەمەریکی لەگەلٌ ئەو هەموو دواکەوتنەی خۆشیاندا . کەواتە لەمەوە بە ئاشکرا دەرئەکەویٌ کە نەتەوەی کورد ئەگەرچی دواکەوتووش بوبێت ، هەرچەندە وانەبووە چونکە دامەزرێنەری شارستانی‌یەتی میدی ئەو بوو ، هەر کاری خۆی کردۆتە سەر شارستانی‌یەتی فارس ، چونکە . هەروەك وتمان ، شارستانی‌یەتی هی تەنها یەك نەتەوە نی‌یە ، بەلٌکو بریتی‌یە لە توانەوەی بیروباوەرو بەرهەمی چەند نەتەوەیەك .

ئەم وتارە(*) لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی یە لە زمانەکەمان، وەڵامێکە بۆ ئەوانەی ئەڵێن زمانەکەمان لقێکە لە زمانی فارسی.

ژمارەیەك لە مێژوونووسان وادەزانن زمانی کوردی بەشێکە، یا زارەوەیەکە لە زمانی فارسی.

زۆر دوور نەڕۆین نەهرۆیش لە نووسراوەکەیدا «لمحات من تأریخ العالم»، لە لاپەڕە ۲۵۹دا دەڵێت «کوردەکان بە زمانی فارسیی کۆن گفتوگۆ دەکەن».

بەڵام ڕەخنەی لێ ناگیرێت چونکە خۆی لە پێشەکیی پەڕاوەکەیدا داوای لێبوردنی کردووە لە هەموو جۆرە کەموکورییەك لەبەر ئەوەی پەڕاوەکەی لە کاتێکدا نووسیوە کە لە بەندیخانەدا بووەو بەشێوەی نامە ناردوویەتی بۆ کچەکەی(**) نی ئەوەی دەستی بگاتە هیچ سەرچاوەیەك تا کەموکوری لە باسەکانی ببڕێت، هیچ دووریش نی یە وشەی ئێرانی یان لە نووسراوەکەیدا بە فارسی تەرجەمە کردبێت، خەتای ئەمەش دەکەوێتە سەر شانی ئەو کەسانەی پەڕاوەکەیان وەرگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی، چونکە زۆر لە مێژوونووسەکان وشەی ئێران بە واتای هیندو - ئەورووپی بەکار دەهێنن. بەڵام زۆر نووسەری ترکە هیچ دوور نی یە لەبەر هۆیەکی شاراوە زمانی کوردی دەگێڕنەوە بۆ سەر زمانی فارسیو ئەمەش لە بنچینەوە بە بیرێکی چەوت دەژمێررێ، کەواتە با نەختێ لەم باسە بدوێین بە شێوەیەکی مێژووییو زانیاریی ڕاست.

(*) لە ژمارە سێی ساڵی یەکەمی گۆڤاری «بڵێسە»دا بلاوکراوەتەوە (تشرینی یەکەمی ۱۹۵۹، ل ۳۵-۴۲).

(**) مەبەست ئیندیرا غاندی یە.

هەرکەسێك بیەوێ لە ڕەگەز ، یا زاراوەی هەر گەلێك لە گەلەکانی ڕۆژهەڵات بلوێ پێویستە بگەڕێتەوە بۆ پەڕاوەکانی مێژوونووسەکان ، بەتایەتی ڕۆژهەڵاتناسەکان . بەڵام ئەمانیش هەموو بە سەرڕاستی باسەکانیان نەنووسیوە ، بەڵکو ، هەروەك مامۆستا ئەمین زەکی دەڵێ ، دەتوانین بیانکەین بە سێ بەشەوە . بەشێکیان هیچ مەبەستێکیان نەبووە لە نووسینەکانیاندا ئەوە نەبێت پێیان بگوترێ مێژوونووس . بەشی دووەمیشیان بەپێی ڕێگەیەکی دانراو لە شوێنی خۆیەوە باسەکانیان نووسیوە . خۆ هیچ دوور نەڕۆین ئەگەر یەکێك لەمانە ئێستە بیەوێ لە بارەی کوردەوە بنووسێ‌و شتێکی بە دەمدا بسورێ لە لایەن تۆرانی‌یەکانەوە ، ئەوا یەکسەر بێ ئەوەی سێ‌و دووی لێ بکات گەلی کورد دەگێڕێتەوە سەر تورك‌و پێیان دەڵێ «تورکە شاخاوی‌یەکان» . بەشی سێیەمیش ئەو زانا پایە بەرزانەن کە لە باسەکانیاندا ڕێگەی زانستی‌ی ڕاستیان بەرەڵا نەکردووە لەبەر زرەی پارە ورشەی زێڕ . ئەوانە بەسیانە کە بە چاکە ناو دەبرێن‌و جێگەی خۆیان لە لاپەڕەی مێژوودا کردۆتەوە .

جا ئەم دەستە زانایە چونکە ڕێگەیەکی ڕاستیان گرتووە نووسینەکانیان پڕکەڵکە ، بەڵام ئەوانەی کورد دەگێڕنەوە سەر ڕەگەزی تورك ، یا فورس ، یا دەڵێن زمانەکەیان زمانی خۆیان نی‌یە ، بەڵکو بە زاراوەی دراوسێکانیان گفتوگۆ دەکەن ، ئەوانە هەموویان لە دەستەی یەکەمن یا دووەم کە لە خۆیانەوە بیروباوەڕیان دروست کردووە بۆ فرۆشتن . بەڵام دەریایەکی خاوێن‌و جوان ئەگەرچی جۆگەیەکی پیسی تێ بڕژێ لیخن نابێت .

خۆ ئەوەش ئاشکرایە لە گەلی کورد هەزارو یەکێکستر نی‌یە تاوەکو بڵێین زاناکانی دەستەی سێیەمیان هانداوە بۆ ئەوەی لە بارەی زمان‌و مێژووی کوردەوە بە ئارەزووی گەلی کورد بنووسن . کەواتە تەنها ئەوانن ڕێگەیەکی ڕاستی زانیاری‌یان گرتووە بۆ لێکۆڵینەوە لە بنچینەی کوردو زمانەکەیان ، نەك لەبەر خاتری چاوی کاڵی کورد ، بەڵکو لەرێی زانیاریدا ، جا بیروباوەڕی ئەمان نەبێت بیروباوەڕی دوو دەستەکەی‌تر هیچ نرخێکی نی‌یەو بە هیچ ناچێت .

ئا ئەمە بەسە بۆ هەموو کەسێکی تێگەیشتو ، کورد بێت یانا ، بۆ ئەوەی بزانێ : هەر کەسێك ڕەگەزی کورد ، یا زمانیان بگێڕێتەوە بۆ سەر ڕەگەزێك یا

زمانێکی تر لە ڕاستی‌یەوە دوورەو لەبەر هۆیەکی شارراوە ئەو درۆ زلانە ئەکات ، ئەو درۆیانەی مێژوو هەرگیز لێ‌یان خۆش نابێت !

ئەمەی نووسیمان سووکە وەڵامێکە بۆ ئەوانەی دەڵێن زمانی کوردی فارسی‌یە ، بەڵام با نەختێکی تریش لەم باسە بدوێین‌و پەنا بەرینە بەر بیروباوەڕی ڕۆژهەڵاتناسە سەرڕاستەکان ، ئەوانەی ڕێگەی زانیاری‌یان بەرنەداوە .

سێر سدنی سمث لە ژێر ناوی «کوردستانی کۆندا» بە کورتی دەڵێت : هیچ گومانی تێدا نی‌یە ئەو کاردۆخی‌یانەی زەینەفون باسیان دەکات هەر گەلی کورد بوون . جا با بزانین زەینەفون کێ بووەو چی‌ی گوتووە لەبارەی گەلی کوردەوە .

کۆرشی بچوکی برای ئەرتەحشتای پاشای فارس سەرپەرشتی کاروباری ئاسیای بچوکی دەکرد . دەورووبەری ساڵی ٤٠٤ی پێش لە دایك بوون کۆرش ئارەزووی ئەوەی دەکرد جێگەی بگرێتەوەو خۆی ببێتە پاشای فارسەکان ، لەبەر ئەوە سوپایەکی گەورەی بۆ هێنانە دی‌ی ئامانجەکەی پێکهێنا . جگە لەم سوپا گەورەیە سوپایەکی تریشی لە ئیغریقەکان پێکهێنا بۆ یارمەتی‌ی سوپای یەکەم . ئەم سوپا ئیغریقی‌یە لە مێژوودا بە « سوپای دە هەزارە » ناسراوە .

پاش کوشتنی کۆرش لە عیراق ، زەینەفون کە یەکێك بووە لە سەربازە ئیغریقی‌یەکان کاروباری سوپاکەیانی گرتۆتە دەست‌و بۆتە سەرۆکی‌و سوپاکەی گێڕاوەتەوە بەرەو وڵاتی خۆیان یۆنان . باسی چون‌و هاتنەوەی ئەم سوپایەو هەموو بەسەرهاتی بە شێوەیەکی مێژوویی کاتی خۆی لە پەڕاوێکدا نووسراوەتەوە(٠٠٠) کە باسی کوردیشی تێدا کراوەو دەڵێت : کاتێك سوپاکەمان گەیشتە ناوچەی زاخۆ گەلێکی ئازاو شەرکەرمان لێ هەڵکەوت ناوی کاردۆخی‌یە . . . ئەم گەلە لە ناوچەیەکی شاخاویدا دەژیان‌و ئارەزووی جیابوونەوەیان هەبوو لە شاو حەزیان بە سەربەخۆیی‌و ئازادی دەکرد .

کەواتە لەمەوە بە باشی بۆمان دەردەکەوێ کە تینوێتی ئەو گەلە بۆ سەربەستی‌و ئارەزووی ئازادی‌و جیابوونەوەی لەبەر ئەوە بووە کە زمانەکەیان زمانێکی سەربەخۆ بووە ، نەك زمان یا زاراوەیەکی بێگانە .

---

(٠٠٠) مەبەست کتێبی بەناوبانگی «ئەناباسیس»ە کە زەینەفون بۆ خۆی دایناوە .

ئینجا با بگەڕێینەوە سەر باسەکەی سێر سدنی سمث کە لە لایەکی‌تری وتارەکەیدا دەڵێت

لەم دواییەدا بیروباوەڕی ئەو زانایانەی لە زمانی کوردی دەکۆڵنەوە بەتەواوی گۆڕراوەو دەڵێن زمانی کوردی نە لە فارسی‌و نە لە هیچ زمانێکی‌ترەوە وەرنەگیراوە ، بەڵکو زمانێکی تایبەتی‌و سەربەخۆیەو هەر لە کۆنەوە هەڵگیرو داگیری خۆی جوێ بووە . سدنی سمث کۆتایی باسەکەشی بەوە دێنێت کە ئەڵێت «ئەوانەی وا دەزانن زمانی کوردی زاراوەیەکی فارسی‌یە مێژوو و زانست پێچەوانەی بیروباوەڕیانە»

بەلأم مامۆستا سایس‌و ژمارەیەك لە ڕۆژهەلأتناسەکان دەڵێن : زمانی میدی‌یەکان یا ئەم کوردی‌یەی ئێستە بووە ، یا بنچینە بووە بۆی .

ئەمە بەتەواوی کۆنی زمانی کوردی دەردەخات ، چونکە میدی‌یەکان لە فارسەکان کۆنترن‌و لە پێش ئەوانیشدا هاتوونە ولأتی فارسەوەو دەوڵەتیان پێکهێناوە . لە سەدەی حەوتەمی پێش لەدایك‌بووندا بوو گەورەترین دەوڵەتیان دروست کردو پەرەیان سەندو وا بەهێز بوون ساڵی ٦١٢ی پێش لەدایك بوون ناوی دەوڵەتی ئاشوری‌یەکانیان لەناو ناواندا نەهێشت ، ئەو دەوڵەتە گرنگەی نیوەی جیهانی لەژێر دەستدا بوو .

لەو کاتەشدا فارسەکان لەژێر دەستی میدی‌یەکاندا بوون‌و وا مانەوە هەتا دەوروبەری ساڵی ٥٥٠ی پێش لەدایك‌بوون ، ئەو کاتەی کورشی گەورە پەیدا بوو و توانی فارسەکان لەژێر چنگی میدی‌یەکان دەربهێنێ‌و دەوڵەتیان بۆ پێکبهێنێت .

لێرەدا ئەم پرسیارەمان دێتە ڕێ ، ئەویش ئایا ڕێی تێ دەچێ گەلێك بە زمانی گەلێکی‌تر گفتوگۆ بکات کە ژێردەستەی خۆی بووبێت ؟ ! !

گەلێك ئەوەندە کۆن بێت کە ٢٧٠ ساڵ لە پێش گەلی فارسدا هاتبێتە ئەو ناوچەیەوەو دەوری صەد ساڵێکیش لە پێش ئەواندا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی هەبوبێ‌و تەنانەت فارسەکانیشیان لەژێر دەستدا بووبێ ، ئیتر چۆن ڕێی تێ دەچێ بوترێ ئەمان بەزمانی فارسی گفتوگۆیان کردووە ! ! . ئەمە لەوە دەچێت بڵێت گەلی تورك لە تورکیادا بە زمانی کوردی‌ی . ئەدوێن ! !

بەڵێ ئەوا زمانی میدی‌یەکان کە سەرچاوەی گەلی کوردن بە فارسی دەدوان ، کەواتە فارسەکانو میدی‌یەکان هەردوکیان یەك گەل بوون ، چونکە زمانیان یەك بووە .

ئەگەر وابوبێت ئەوساکە ئەم دوو پرسیارە ڕێگەمان لێ ئەگرێتو بەدرۆمان دەخاتەوە

یەکەم ئەگەر ئەم دوو گەلە یەك بوونو جیاوازی‌یان نەبوبێت لە زمانا ئەی چۆن میدی‌یەکان ماوەیەکی دوورو درێژ فارسەکانیان خستە ژێر دەستی خۆیانەوە ؟

دووەم بۆچی فارسەکان هەوڵی جیابوونەوەیان دەدا لە دەوڵەتی میدی‌یەکان بۆ ئەوەی دەوڵەتێکی نوێی سەربەخۆ دابمەزرێنن ؟

هیچ وەلامێك نی‌یە لەوە زیاتر کە بێ گومان زمانیان جیاواز بووە لە زمانی میدی‌و گەلانیش بە زمانو شێوە لێك جیا دەکرێنەوە .

هەر وەکو بۆمان دەرکەوت گەلی کورد گەلێك لە فارسەکان کۆنترن ، هەرووەها زمانیشیان . جا ئەگەر ئێمە نەڵێین فارسی لە کوردی‌یەوە وەرگیراوە ئەسا بیروباوەر فرۆشان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی لە فارسی‌یەوە وەرگیراوە . وا دەرئەکەوێ ئەوانە هەتا ئێستا وشەی شەرمەزاری‌یان نەبیستووە ، لەبەر ئەوە درۆ بەلایانەوە هیچ نی‌یە ، درۆیەکی وا زلیش کە زمانی کوردی بەو کۆنی‌یەوە بکەن بە زاراوەیەکی فارسی . بەراستی ئەمە شتێکە هەر بۆ پێکەنین دەشێت ، لەوە ئەچێت بڵێیت ئەو باوکە کوڕی کوڕەکەیەتی . یا ئەو ئافرەتە هەشتا ساڵی‌یە کچی ئەو ژنە بیست ساڵی‌یەیە !

ئینجا سەرەی ڕۆژهەلاتناس مێجەر سۆنە کە کورتەی باسەکەی دەڵێت لە ساڵی ٤٠١ی پێش لەدایك‌بوونەوە . ئەو کاتەی زەینەفون گەلی کاردۆخی پی‌گەیشت . کوردستان بووە جێ‌نشتەنی گەلێکی کۆن کە خاوەنی زمانی تایبەتی‌ی خۆی بووە . ئەم گەلە خۆیانو زمانەکەشیان لە هەموو تێکەڵی‌یەك پاراستووەو ئەگەر بێتو کوردی لەگەڵ هەر زمانێکی‌تر بەراورد بکەین دەبینین کورد زمانی خۆی لە هەموو گەلێکی‌تر زیاتر پاراستووە ، بە ڕادەیەك جیاوازی‌یەکی زۆر نی‌یە لە نێوان کوردی‌ی ئێستەو کوردی‌ی پێش سەدەها ساڵدا .

بەڵێ وەك مێجەر سۆن ئەڵێت گەلی کورد لە هەموو کاتێکدا هۆشی بە زمانەکەی خۆیەوە بووەو پاراستویەتی . بێ گومان ئەوی یاریدەی داون لەم پاراستنەدا سروشتە ، چونکە کورد لە شوێنێکی شاخاوی سەختدا ژیاون ، لەبەر ئەوە گەلانی دراوسێیان نەیانتوانیوە بە ئاسانی پێوەندی‌یان لەگەڵ پەیدا بکەن‌و کار بکەنە سەر زمانەکەیان ، بە تایبەتی پێوەندی ئابوری‌و بازرگانی‌و سیاسی کە گەورەترین هۆی تێکەڵی زمانن . نەبوونی ئەو جۆرە پێوەندی‌یانەش گەورەترین قەڵغانە کە زمانی کوردی‌ی پاراستووەو هەر بە خاوێنی ماوەتەوە ئەوە نەبێت چەند وشەیەکی عەرەبی‌ی لە ڕێگەی دینەوە تێکەڵ بۆوە لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی ئیسلام لە کوردستاندا ساڵی ١٨ی کۆچی ، ئەمەش تەنها لە زمانی کوردی ڕووی نەداوە ، تەنانەت ئیستە ئەگەر زمانی تورکی ، یا فارسی پاڵاوتە بکەین نیوەی زیاتری ئەبێت بڕوات چونکە هەمووی وشەی عەرەبی‌یە .

ئیستەش گەلی کورد هەستی بەمە کردووە ، بۆیەکا هەموو جۆرە وشەیەکی بێگانە لە زمانەکەماندا ڕوو لە فەوتانە . سوکە بەراوردێك لە نێوان هۆنراوەی بوێژە کۆنەکان‌و تازەکاندا ، یا نووسراوی نووسەرە کۆنەکان‌و تازەکان ڕاستی ئەمەمان بۆ دەردەخات ، دەری‌دەخات هەنگاوی پیرۆزی پاڵاوتنی زمانەکەمان لە وشەی بێگانە لە مێژەوە دەستی پی‌کردووە ئیستاش خەریکە بە ئامانج دەگات .

کەوابێت هۆی لە یەك چوونی زمانی کوردی‌و فارسی چی‌یە ؟ . ئەوەی گومانی تێدا نی‌یە نزیکی‌یەکی زۆر هەیە لە نێوان زمانی کوردی‌و فارسیدا ، بەڵام ئەمە وا ناگەیەنێت کوردی زاراوەیەکی فارسی‌یە ، ئەبێت چەند هۆیەك هەبێت بۆ ئەم لەیەك چوونە ، دەسا با کەمێك وردبینەوەو بزانین ئەو هۆیانە چین .

هەر کەسێك دەربارەی مێژووی کۆنی کوردو جوغرافیای کوردستان شتێك بزانێت دەتوانێت لەگەڵما بڵێت هۆی ئەم لە یەك چوونە بۆ دوو شت دەگەڕێتەوە

یەکەم : هەردوو زمانی کوردی‌ی‌و فارسی بەشێکن لە یەك خێزانی زمانی ، ئەویش خێزانی زمانە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکانە .

لەبەر ئەوە ئەبینین لە یەك چوونێکی زۆر هەیە نەك تەنها لە نێوان زمانی کوردی‌و فارسیدا ، بەڵکو لە نێوان کوردی‌و زمانەکانی‌تریشدا کە لەم خێزانی زمانی‌یەن .

گەلێك وشە هەن لە فەرەنسی‌و کوردیدا ، یا کوردی‌و ئیتالیدا یەك مانا دەبەخشن ، وەك برۆی چاوو ئەژنۆی کوردی‌و فەرەنسی‌و برۆو کی‌و کاروانی کوردی‌و ئیتالی .

جگە لەمانە گەلێك وشەی‌تریش هەن لە نێوان کوردی‌و ئیتالی‌و کوردی‌و فەرەنسی‌و ئینگلیزی‌و گەلێك زمانی‌ترکە لە خێزانی زمانە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکانن لە یەك دەچن‌و یەك ماناش دەبەخشن . بەلاّم ئایا ئەم لە یەك چوونە مانای ئەوەیە کوردی زاراوەیەکی فەرەنسی ، یا ئیتالی‌یە ؟ کەواتە لە یەك چوونی فارسی‌و کوردیش چەشنی شتە . هۆکەی ئەوەیە هەردووکیان لە یەك خێزانی زمانن .

دووەم ئاشکرایە نزیکی لە نێوان کوردی‌و فارسیدا زۆرترە وەك لە نێوان کوردی‌و زمانە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکانی‌تردا ، هۆی ئەمەش نزیکی‌یە لە نێوان کوردستان‌و ئێراندا . ئەو نزیکی‌یەی بۆتە هۆی تێکەلّ بوونی چەند وشەیەکی ئەوان لەگەلّ زمانی ئێمەو چەند وشەیەکی ئێمەش لەگەلّ زمانی ئەواندا . سەرەرای ئەمانەش زۆربەی هەردووك گەل موسلّمانن ، ئەمەش بەلای کەمەوە بۆتە هۆی لە یەك چوونی زۆربەی ئەو وشانەی پێوەندی‌یان بە دینەوە هەیە .

جگە لەم دوو هۆیە دەتوانین بە ئاسانی هۆیەکی مێژوویی‌تریش بدۆزینەوە ، چونکە ئەگەر یەکێك لە مێژووی میدی‌یەکان‌و چۆنیەتی فەوتانی دەولّەتەکەیان بکۆلّێتەوە دەتوانێت لەگەلّیا هۆی نزیکی کوردی‌و فارسی بەم جۆرە روون بکاتەوە :

دەوروبەری سالّی ٥٥٠ی پێش لەدایك‌بوون دەولّەتی میدی پاش جەنگێکی گەورە لە نێوان شای میدی ئیستیاجزو شای فارس کورشی گەورەدا فەوتا . بەم جۆرە فارسەکان کە جاران ژێردەستەی میدی‌یەکان بوون وایان لێ هات میدی‌یەکانیان کەوتە ژێر دەست ، ئەمانیش کە سەربەخۆیی‌یان نەما بەشی زوریان بەرەو شاخەکانی کوردستان بوونەوەو لەوێ لەگەلّ گەلانی ئەو ناوە تێکەلّ بوون‌و گەلی کوردیان پێکهێنا ئینجا ئەوی گومانی تێدا نی‌یە تێکەلّی‌یەك لە نێوان ئەم میدی‌و فارسانەدا پەیدا بوبو ، چونکە فارسەکان ماوەیەك لە ژێر دەستی میدی‌یەکاندا بوون ، ئەمانیش ماوەیەك لەژێر دەستی ئەواندا . بێ گومان ئەو تێکەلّی‌یەش کاری کردۆتە سەر هەردوو زمانەکەو سوکە لە یەك چوونێکی لە نێوانیاندا پەیدا کردووە .

ژمارەیەك لە مێژوونووسان دەربارەی ئەم لە یەك چوونە دەلّێن گەلێك هەبووە ناوی پارتی بووە کە لە گەلە هیندۆ – ئەوروپایی‌یەکان بوون‌و بەشێکیان تێکەلّ بە

فارس‌و بەشێکیشیان تێکەڵ بە کورد بوون‌و تیایاندا تواونەتەوە ، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی چەند وشەیەك لە زمانەکەیان تێکەڵ بە فارسی‌و کوردی ببێت ، ئیستەش ئەو وشانە بوونەتە هۆی پەیدا کردنی ئەم لە یەك چوونەی نێوان کوردی‌و فارسی .

پاش ئەم سوکە بەراوردکردن‌و لێکۆڵینەوەیە لە زمانی کوردی‌و فارسی با ئەم پرسیارە تازە بکەینەوە

ئایا هەندێك لە بیروباوەڕ فرۆشەکان چۆن ڕووی ئەوەیان هەیە بڵێن کوردی زمانێك ، یا زاراوەیەکی فارسی ، یا بێگانەیە ؟ ؟ ! !

دەسا با بۆ دوا جاریش وەڵامیان بدەینەوەو بڵێین : دەریایەکی خاوێن‌و جوان ئەگەرچی جۆگەیەکی پیسیشی تی بڕژێت لیخن نایێت !

چەند تێبینی‌یەك :

١ – دیارە سەرچاوەی سەرەکی‌ی ئەم دوو وتارەم بەرهەمەکانی مامۆستایان ئەمین زەکی‌و تەها باقر بوون

٢ – وتاری یەکەمیان تەواو نەبووە ، وا دیارە چوونە دەرەوەم بۆ خوێندن لە مارتی ساڵی ١٩٦٠دا بۆتە هۆی نەنووسینی بەشەکانی‌تری .

٣ – زاراوەم بۆ «لهجە» بەکار هێناوە .

٤ – هەست‌و تووڕەیی بە هەردوکیانەوە دیارن .

خوێندەوارێکی کورد ، یا ڕۆژهەڵاتناسێك نیبە ناوی «شەرەفنامە»و شەرەف خانی بدلیسی نەبیستبێ که ناوەکو ئیستە بە گەلێك زمانو بە دەیان جار کورتو درێژ دەربارەیان نووسراوە(٥) ڕۆژهەڵاتناسی ی سۆڤێت بە گشتیو کوردناسی ی سۆڤێتی بە تایبەتی بایەخی دیارو شایانیان بە هەردوك بەرگی «شەرەفنامە»و دانەری داوە . ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆژهەڵاتناسانی شورەوی لە نووسینەکانیاندا کەڵکیان لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە ، چ بۆ لێکدانەوەی مێژووی کوردستانو ، چ بۆ لێکدانەوەی مەڵبەندیتری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست . لە سییەکاندا داوا لە ڕۆژهەڵاتو کوردناس ف . پ . ڕاستۆپچین(١) کرا «شەرەفنامە» بکاتە ڕووسی ،

---

(٥) ساڵی ١٩٧٣ لەگەڵ پێشەکیی چاپی کوردیی «شەرەفنامە»دا بڵاوکراوەتەوە .

(١) ڕۆژهەڵاتناسی سۆڤێتی ف . پ . ڕاستۆپچین لە سییەکاندا چەند بەرهەمێکی بەنرخی دەربارەی گەلی کورد بڵاوکردەوە . ڕاستۆپچین یەکەم زانایە لە جیهاندا کە یەکەم بیبلیۆگرافیای لەسەر کورد داناوەو کاتی خۆی لە ژێر ناوی «بیبلیۆگرافیا دەربارەی کێشەی کورد» لە گۆڤاری «ڕۆژهەڵاتی شۆڕشگێڕ»دا بڵاوی کردۆتەوە (بڕوانە : «ڕۆژهەڵاتی شۆڕشگێڕ» ، بە زمانی ڕووسی ، ژمارە ٣-٤ . ساڵی ١٩٣٣ ، ل ٢٩٢ - ٣٢٦و ژمارە ٥ی هەمان ساڵ . ل ١٥٩ - ١٧٣) . یەکێك لە وتارە بەنرخەکانی ڕاستۆپچین «سەرەنج دەربارەی کورد»ە کە لە ژمارە ١٣ - ١٤ی ساڵی ١٩٣٢ی گۆڤاری «دەنگوباسی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست»دا بڵاوی کردۆتەوە (بڕوانە گۆڤاری ناوبراو ، ل ٧٢ - ٩٣) .

ڕاستۆپچین لەو بەرهەمەی بۆ لێکۆڵینەوە لە ژمارەیەك ڕووی گرنگی ژیانی ئابووریو کۆمەڵایەتی کورد تەرخان کردووە . لە سەرەتای ئەم وتارەیدا ڕاستۆپچین هێرشێکی زۆر توندو تیژی کردۆتە سەر ئەو مێژوونووسە کورتبینانەی لە خۆڕا خەباتی گەلی کوردیان لەکەدار کردووە . هەمان کات ڕاستۆپچین بە توندی ڕەخنەشی لەو نووسەرە سۆڤێتییانە گرتووە کە نەزانانە ، وەك دەڵێت «لە ژێر پەردەیەکی تەنکی مارکسیەتدا» تۆمەتی کۆنەپەرستییان داوەتە پاڵ هەموو بزووتنەوەیەکی ڕزگاریخوازی کورد .

بەلاّم بە داخەوە مەرگی لە ناکاوی مۆڵەتی جێبەجێ کردنی ئەم کارە زانستی‌یە پێویستەی نەدا

بایەخ‌پێدانی ڕۆژهەلاّتناسی‌ی سۆڤێت بە «شەرەفنامە» لە کۆتایی پەنجاکانەوە گەیشتە بەرزترین پلەی. لەوساوە بەشی کوردی‌ی لقی لینینگرادی ئامۆزگای ڕۆژهەلاّتناسی‌ی کۆڕی زانیاری سۆڤێت وەرگێرانی «شەرەفنامە»ی لە فارسی‌یەوە بۆ سەر زمانی ڕووسی سپاردە یێفگینا ڤاسیلیێڤا. جێبەجێ کردنی ئەو کارە چەند ساڵێك ئەرکی بێ وچانی پێویست بوو. ساڵی ١٩٦٧ بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» لە ژێر چاپدا دەرچوو(٢) بەر لەوەش بە چەند مانگێك فارمانبەری زانستی‌ی ئامۆزگای گەلانی ڕۆژهەلاّتی نزیك‌و ناوەڕاستی سەر بە کۆڕی زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێتی مەمێد شەمسی سەبارەت بەو نامەیەی ئەرخانی کردبوو بۆ لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە» بە ناوی «شەرەفنامەی شەرەف خانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد»ەوە(٣) کە بەرهەمی کاری بێ وچانی چەند ساڵێکی بوو، نازناوی دوکتۆری پێ درا

ئەم دوو شارەزایە بە شێوەیەکی زانیاری قووڵ نرخی «شەرەفنامە»و گەلێك ڕووی نەزانراوی خۆی‌و ژیانی شەرەف خانی بدلیسی‌یان بۆ یەکەم جار بە جۆرێکی ڕێکوپێك خستۆتە بەردەمی ڕۆژهەلاّتناسانی خۆیان‌و دەرەوە کە، بێ‌گومان، کورتە باسێکیان لە پێشەکی‌ی یەکەم چاپی کوردی‌ی «شەرەفنامە»دا کارێکی بەجێ‌و پێویستە.

بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» بە ڕووسی ٦١٩ لاپەڕەیە(٤) کە تەنها ٤١٢ لاپەڕەی بریتی‌یە لە وەرگێرانی نووسینەکەی شەرەف خان خۆی. ئەوی‌تری بریتی‌یە

---

(٢) لەگەڵ تەواو بوونی وەرگێرانی بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە»دا ڤاسیلیێڤا دەستی دایە وەرگێرانی بەرگی دووەمیشی کە ساڵی ١٩٧٦ ئەویشیان بە ڕووسی چاپ‌کرا لەبەر ئەوەی ئەم پێشەکی‌یە بەر لە دەرچوونی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» نووسراوە بۆیەکا باسی ئەو بەرگەی نەکردووە. دەربارەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» بڕوانە: د. کەمال مەزهەر، مێژوو. کورتە باسێکی زانستی مێژوو و کوردو مێژوو، بەغدا، ١٩٨٣، ل ١١٠ - ١٢٦

(٣) ئەم نامەیە بە زمانی ئازەری نووسراوەو کورتەی بە ڕووسی چاپ کراوە. پاش ماوەیەك نامەکە خۆشی لە کتێبێکی سەربەخۆدا لە باکۆ چاپ کرا.

(٤) هەزارو سێ سەد دانە لە بەرگی یەکەمی «شەرەفنامەی» بە ڕووسی بە شێوەیەکی ڕازاوەی بەرچاو چاپ‌کراوەو هەر زوو هەمووی فرۆشراو ئێستە بۆتە بەرهەمێکی دەگمەن.

لە پێشەکی و پاشکۆو کورتە باسێکی کتێبەکە بە زمانی ئینگلیزی کە هەموویان لە لایەن ئافرەتێ زانای سۆڤیێتی ی . ڤاسیلێڤاوە ئامادە کراون .

ی . ڤاسیلێڤا لە پەنجاو پێنج لاپەڕەی پێشەکی یەکەیدا وەستایانە «شەرەفنامە»ی هەڵسەنگاندووەو نرخی بەرزی زانستی ی دیار کردووەو گەلێك زانیاری ی نوێی لەم بارەیەوە بڵاوکردۆتەوە کە زۆربەی هەرە زۆریان لای خوێندەواری کورد نەزانراو بوون .

لەم پێشەکی یەدا زانای سۆڤیێتی بە درێژی باسی مێژووی لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە»و دەستنووسە کۆنەکانی و ئەو کتێبخانانەی ئەو دەستنووسە دەگمەنانەیان لایە ، گەلێك باسی تری لەم بابەتانەی بۆ تۆمار کردووین .

وەك ڤاسیلێڤا نووسیویە هێربیلۆ بە زمانی فەرەنسی ساڵی ١٧٧٦ لە لاپەڕەی ٨٣٦ و ٨٤١ی ئەو کتێبەیدا کە بە ناوی «کتێبخانەی ڕۆژهەڵات یا فەرهەنگی گشتی»ەوە بڵاوی کردۆتەوە بۆ یەکەم جار باسی «شەرەفنامە»ی بە جیهانی زانیاری ی ڕۆژئاوا گەیاندووە[٥] هێربیلۆی ناوبراو لە ڕێگەی یەکێك لە نووسراوەکانی گەریدەی تورکی بەناوبانگی سەدەی حەڤدەمین کاتب چەلبی یەوە بە بوونی «شەرەفنامە»ی زانیوە[٦] دوای ئەوە جۆن مالکۆلم[٧] یەکەم ئەورووپایی یە دەستنووسی «شەرەفنامە»ی دەستکەوتووە . مالکۆلم لە ڕووی زانستیشەوە کەڵکی لە «شەرەفنامە» وەرگرتووە . ئەو لە بەرگی دووەمی کتێبە بەناوبانگەکەیدا کە دەربارەی

---

(٥) بەپێی ئەو زانیاری یانەی لە بیبلیۆگرافیاکەی ژ کە موسەیلیاندا بڵاوکراونەوە هێربیلۆ لە پێنج شوێنی کتێبەکەیدا باسی کوردو «شەرەفنامە»ی کردووە کە وان لە لاپەڕەی ٣١٧و ٧٠٦و ٨٠٧و ٨٣٦و ٨٤١یدا (بڕوانە : ژ . س . موسەیلیان ، بیبلیۆگرافیای کوردناسی ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٣ ، ل ٥٥) .

(٦) بڕوانە لاپەڕە چواردەی پێشەکی یەکەی ی . ڤاسیلێڤا .

(٧) جۆن مالکۆلم (١٧٦٩ - ١٨٣٣) یەکێك بوو لە کاربەدەستە ناسراوەکانی بەریتانیا ، ماوەیەکی زۆر لە هندستانو ئێران کاری کردووەو شارەزایەکی زۆری دەربارەی وڵاتو گەلانی ڕۆژهەڵات هەبووەو گەلێك نووسراوی بەنرخی لەبارەیانەوە بەجێ هێشتووە . مالکۆلم لە ئێران ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەو دەستنووسی کۆنی دەستکەوتووە کە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی یەکێکیان بووە .

مێژووی ئێرانە[٨] چەند جارێك زانیاریی لە «شەرەفنامە»وە وەرگرتووە ، بەڵام بێ ئەوەی ناوی کتێبەکە یا دانەری بهێنێت .

بێ گومان بەکارهێنانی «شەرەفنامە» وەك سەرچاوە لەو کاتەدا لە لایەن شارەزایەکی وەك مالکۆلمەوە بەڵگەیەکی مێژوویی‌یە بۆ نرخی بەرزو بایەخی زۆری «شەرەفنامە» .

دوای جۆن مالکۆلم بە ماوەی بیست ساڵێك مێژوونووسی فەرەنسەیی کاترمێر لە زۆر شوێنی ئەو کتێبەیدا کە ساڵی ١٨٣٦ لە پاریس بە ناوی «مێژووی مەغۆلەکانی ئێران»ەوە بڵاوی کردۆتەوە کەڵکی لە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی وەرگرتووە

ی . ڤاسیلیێڤا بە درێژی باسی شوێنی «شەرەفنامە»ی لە ڕۆژهەڵاتناسیی ڕووسیدا کردووە خ .د .فرێن یەکەمین زانای ڕووسە کە ساڵی ١٨٢٦ لە یەکێك لە ڕۆژنامەکانی پێتەربورگی پایتەختدا باسی «شەرەفنامە»ی وەك «سەرچاوەیەکی مێژوویی یەکجار گرنگ» کردووە[٩] .

پاش سێ ساڵ دیسان فرێن لە نووسینێکیدا باسی «شەرەفنامە»ی کردووەو ، داوای کردووە بە زووترین کات فارسیکەی بڵاوبکرێتەوەو بگۆڕدرێتە سەر زمانێکی ئەورووپایی .

پاش ماوەیەك زاناو کاربەدەستی کۆڕی زانیاریی ئەوسای ڕووسیا ڤلیامینۆف زێرنۆف[١٠] ئەرکی بڵاوکردنەوەی «شەرەفنامە»ی بە فارسی گرتە ئەستۆی خۆیو

(٨) J. Malcolm , The history of Persia from the most early period to the present time, Vol . II , London, 1815, PP. 207 — 208

(٩) مامۆستا کوردۆیێف لە وتارێکیدا دەڵێت م . ڤۆلکۆف یەکەم کەسە کە ساڵی ١٨٢٩ بە درێژی باسی «شەرەفنامە»ی کردووە . بەپێی زانیارییەکانی مامۆستا کوردۆ جگە لە فرێنی ناوبراو ژمارەیەکی تریش لە ڕۆژهەڵاتناسانی ڕووس هەر لەو کاتەی ئەودا داوای بڵاوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»یان کردووە (بڕوانە : ك . ك . کوردۆیێف ، کوردناسی ، کتێبی «مۆزەخانەی ئاسیایی – لق لێنینگرادی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری یەکێتی سۆڤێت» ، مۆسکۆ . ١٩٧٢ ، ل ٣٨٦ – ٣٨٧) .

(١٠) ڤلیامینۆف زێرنۆف (ڤلادیمێر ڤلادیمیرۆڤیچ ١٨٣٠ – ١٩١٤) یەکێکە لە ڕۆژهەڵاتناسە ناسراوەکانی ڕووسیا . شارەزایەکی چاکی زمانو ئارکیۆلۆژیاو مێژوو بوو ، گەلێك زمانی دەزانی ، ساڵی ١٨٦١ کرایە ئەندامی کارای کۆڕی زانیاری . بەشی زۆری بەرهەمەکانی ڤلیامینۆف زێرنۆف بۆ لێکۆڵینەوەی زمانو مێژووی گەلە ڕۆژهەڵاتییەکانی ناو ڕووسیای جارەکان تەرخان کراون . لەبەر ئەوەی یەکێك لەو زمانانەی زێرنۆف بە ڕەوانی دەیزانین فارسی بوو بڵاوکردنەوەی «شەرەفنامە»ی پێ سپێردرا .

توانی سالی ۱۸٦۰ بەرگی یەکەمی بە پێشکەکی‌یەکی بیست لاپەڕەیی بەنرخەوە بە زمانی فەرەنسی بلاو بکاتەوە(۱۱)

دوابەدوای ئەوە بە دوو سال بەرگی دووەمیشی لەگەل پێشەکی‌یەکی فەرەنسی حەوت لاپەرەییدا بلاوکردەوە(۱۲) جی‌بەجی کردنی ئەم کارە هێند لە پایەی زانستی‌ی ڤلیامینۆف زێرنۆڤ بەرز کردەوە کە شایەنی ئەوە بێت بە ئەندامی کاراى کۆری زانیاری هەلبژێردرێت.

بەشێکی پرکەلکی پێشەکی‌یەکەی ڤاسیلیڤا بۆ باسی دەسنووسەکانی «شەرەفنامە» تەرخان کراوە کە ژمارەیان ، وەك دەلێت ، یەکجار زۆرە . ژمارەی تۆمارکراوی دەسنووسی «شەرەفنامە تەنها لە کتێبخانە ناسراوەکانی جیهاندا دەگاتە ۲۲ دانە(۱۳) ئەمەش ، بێ‌گومان ، بەلگەیەکی‌تری بایەخی «شەرەفنامە»یە کە وا دیارە لە زووەوە سەرنجی زانایانی راکێشاوەو ژمارەیەکی زۆریان لەسەر نووسیوەتەوە(۱٤)

بەپێی ئەو زانیاری‌یانەی ی . ڤاسیلیڤا کۆی‌کردوونەوە کۆنترین‌و بەترخترین‌و راسترین دەسنووسی زانراوی «شەرەفنامە» ئەو دانەیەیانە کە بە دەستوخەتی پیرۆزی شەرەف خان خۆی بە ناوی «شەرەفنامەی تاریخی کوردستان»ەوە نووسراوەتەوەو ئێستە لە کتێبخانەی بودلیانی زانکۆی ئۆکسفۆرد هەلگیراوە .

ئەم دەسنووسە نایابەی «شەرەفنامە» بریتی‌یە لە ۲٤٦ پەرەو بە پێبێت وێنەی دەگمەن رازێندراوەتەوەو کۆتایی زولحەجەی سالی ۱۰۰۵ی کۆچی ، سیازدەی ئابی ۱۵۹۷ی عیسایی شەرەف خان لە نووسینەوەی بۆتەوە . واتە ئەم دەسنووسە یەکەم دانەی نووسراوەی «شەرەفنامە»یە . چونکە شەرەف خانی بدلیسی مانگی ئابی سالی ۱۵۹۷ لە نووسینەوەی بەرگی یەکەمی‌و مانگی مایسی سالی ۱۵۹۹یش لە نووسینەوەی بەرگی دووەمی بۆتەوە .

---

(۱۱) بەشی فارسی‌یەکەی ئەم بەرگەی «شەرەفنامە» کەوتۆتە ٤۵۹ لاپەرەوە .

(۱۲) بەشی فارسی‌یەکەی بەرگی دووەمی «شەرەفنامە» ٤۵۹ لاپەرەیە .

(۱۳) بروانە لاپەرە حەفدەی پێشەکی‌یەکی ی . ڤاسیلیڤا .

(۱٤) دوور نی‌یە تا ئێستەش ژمارەیەکی زۆر دەسنووسی کۆنی‌تری «شەرەفنامە» لە کوردستان ، یا لە شوێنی‌تری رۆژهەلاتی ناوەراست هەبن .

دووەم دانەی بەنرخی دەسنووسی «شەرەفنامە» ئەویانەیە کە لە کتێبخانەی گشتیی لێنینگراد هەڵگیراوە . مێژووی نووسینەوەی ئەمیان ساڵی (١٥٩٨)ەو شەرەف خان بۆ خۆی پیاچۆنەوەو بە دەستی پیرۆزی مۆری تایبەتیی خۆی پیا ناوە . زۆر بە داخەوە چەند شوێنێکی کەمی ئەم دەسنووسە نەماوە . شایانی باسە ئەم دەسنووسەی «شەرەفنامە» یەکێکە لە بەرهەمە بەنرخەکانی ناوکتێبخانەی بەناوبانگی سەفەوی‌یەکان کە رووسەکان لە رۆژگاری شەڕی ١٨٢٦ - ١٨٢٨دا لە ئەردەبیلەوە گواستیانەوە شاری پێتەربورگ .

دەسنووسێکی تری کۆنی «شەرەفنامە» کە ساڵی ١٦٠٦ لە شاری کلس لە لایەن حەسەن کوڕی نورەددینەوە لەبەر یەکەم نوسخەی «شەرەفنامە» بێ دەستکاری‌ی لە ٣٢٧ پەڕەدا نووسراوەتەوە لە کتێبخانەی بودلیان هەڵگیراوە .

جگە لەمانە ی‌ێ . ڤاسیلێڤا باسی ژمارەیەکی‌تر لە دەسنووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە»ی کردووە ، وەك ئەو دەسنووسانەی لە موزەخانەی بەریتانی‌و کتێبخانەی ئەستەموڵ‌و چەند شوێنێکی‌تر پارێزراون[١٥]

تا ئێستە چەند جارێك «شەرەفنامە» لە زمانی فارسی‌یەوە وەرگێردراوەتە سەر ژمارەیەك زمانی‌تر . وەك ڤاسیلێڤا دەیگێڕێتەوە کۆنترین وەرگێرانی «شەرەفنامە» ئەو دوو وەرگێڕانەن کە بۆ سەر زمانی تورکی یە جیا کراون . یەکێکیان کورتکراوەی «شەرەفنامە»یەو ، ئەوی‌تریان هەمووی‌یەتی . تا ئێستە دوو دەنووسی یەکەمیان‌و دەسنوسێکی دووەمیان دۆزراونەتەوە ، بەڵام هیچ کامێکیان بلاو نەکراونەتەوە . کورتەکەی «شەرەفنامە» لە لایەن محەمەد بەگی ئەحمەد بەگی میرزا ناوەوە ساڵی ١٠٧٨ی کۆچی (١٦٦٧ - ١٦٦٨ی عیسایی) وەرگێردراوەو ئەوی‌تریشیان لە هەشتاکانی سەدەی حەڤدەمیندا لە لایەن سامی ناوێکەوە کراوە[١٦]

دوای ئەوە بە دەورووبەری دوو صەد ساڵێك بەرگی یەکەمی «شەرەفنامە» لە لایەن یەکێك لە روناکبیرە هەرە زرنگەکانی سەدەی نۆزدەمینی کوردستان ، مەلا

---

(١٥) بڕوانە لاپەڕە ١٧ - ٢٠ی پێشەکی‌یەکەی ی‌ێ . ڤاسیلێڤا .

(١٦) لاپەڕە ٢٠ - ٢١ی هەمان پێشەکی .

مەحمودی بایەزیدی‌یەوە[۱۷] بۆ یەکەم جار کراوەتە کوردی . مەلا مەحمود دەوروبەری سالأنی ۱۸۵۸ – ۱۸۵۹ ئەم کارەی بە هاندانی کوردناسی بەناوبانگی رووس ئەلێکسەندەر ژابا کردووە[۱۸] دەستووسی ئەو کوردی‌یەی «شەرەفنامە» لە کتێبخانەی گشتی‌ی لێنینگراد هەڵگیراوە .

هەر لەو دەوروبەرەشدا لە شاری ڤیەنای پایتەختی نەمسا «شەرەفنامە» لە لایەن گ . أ باربەوە کراوەتە ئەڵەمانی‌و بەرە بەرە لە نێوان سالأنی ۱۸۵۳و ۱۸۵۹دا لەگەڵ پێشەکی‌یەکی وەرگێردا بلأوکراوەتەوە .

پاش ماوەیەك کارێکی زانستی‌ی گرنگ دەربارەی «شەرەفنامە» کرا کە بووە هۆی ناساندنی تەواوی بە کۆڕە زانیاری‌یەکانی رۆژئاوا . ئەوەبو پرۆفیسۆر ف . ب . شارموا ، کە ئەو کاتە بە گەورەترین زانای زانی فارسی ئەوروپا دادەنرا ، توانی لە نێوان سالأنی ۱۸٦۸ و ۱۸۷۵دا لە پێتەربورگ هەردووك بەرگی «شەرەفنامە» بە زمانی فەرەنسی بلأوبکاتەوە .

ئەو کارە بەرهەمی رەنجی بێ وچانی ۳۰ ساڵی شارموا بوو . شارموا «شەرەفنامە»ی لە چاپەکەی ڤلیامینۆڤ زێرنۆڤەوە وەرگێراوە ، بەلأم وێرای ئەویش کەڵکی لە دوو دەستووسی کۆنی‌تری وەرگرتووە .

چاپی فەرەنسی «شەرەفنامە» کەوتۆتە چوار بەرگی سەربەخۆوە ، بەشی یەکەمی

---

(۱۷) مەلا مەحمودی بایەزیدی زانایەکی پایە بڵندی کوردە ، دەوروبەری کۆتایی سەدەی هەژدە لە دایك بووە ، گەلێك لە زمان رۆژهەلأتی زانیوەو دوای خۆی ژمارەیەکی زۆر بەرهەمی بەنرخی بەجێ‌هێشتووە کە دەمێکە سەرنجی کوردناسانیان راکێشاوەو بەرز نرخاندویانن . کردنی «شەرەفنامە» بە کوردی لە لایەن ئەوەوە بۆ خۆی کارێکی گەورەیە . دەربارەی ژیانەو بەرهەمەکانی مەلا مەحمودی بایەزیدی بڕوانە : «مێژوو» . ل ۱۲٦ – ۱۳۱

(۱۸) ئەلێکسەندەر ژابا کاتی خۆی کۆنسولی رووس بووەو ماوەیەکی باش لە ناو کوردا ژیاوەو کوردی لە نزیکەوە ناسیوەو گەلێك بەرهەمی بەنرخی دەربارەیان نووسیوە .

یەکێك لە بەرهەمەکانی ژابا «جامع ﻟِ رسالیانو حکایاتان بزمانی کورمانجی»یە کە بریتی‌یە لە ژمارەیەکی زۆر پەندو چیرۆکی فۆلکلۆری کوردی‌ی کە بۆ خۆی کۆی کردوونەوەو کردوونی بە فەرەنسی‌و ساڵی ۱۸٦۰ لە پێتەربورگ لە کتێبێکی سەربەخۆدا چاپی کردوون . ژابا هاوڕێیەکی نزیکی مەلا مەحمودی بایەزیدی بووەو بە یارمەتی ئەو توانیوی‌یە گەلێك دەستووسی بەنرخ پەیدا بکاتەو لە زۆر لایەنی زمانەو ژیانی رووناکبیری‌ی گەلی کورد بکۆڵێتەوە کە جێگەیان لە کتێبخانەی کوردناسیدا دیارە .

بەرگی یەکەمی ساڵی ١٨٦٨ و بەشی دووەمی بەرگی یەکەمی ساڵی ١٨٧٠و بەشی یەکەمی بەرگی دووەمی ساڵی ١٨٧٣و بەشی دووەمی بەرگی دووەمی ساڵی ١٨٧٥ لە چاپ دراون[١٩] شارموا پەیڕەوی‌ی هەموو مەرجە زانیاری‌یەکانی وەرگێڕانی کردووە . بیروڕای خۆی‌و ئەو ڕاست‌و ڕوونکردنەوانەی بە پێویستی زانیون لە پەراوێزی کتێبەکەدا بلاوی‌کردوونەوە . هەروەها پێشەکی‌یەکی بۆ نووسیوە کە تێیدا باسی «شەرەفنامە»و هەندێك لایەنی ژیانی کوردەواری‌و جوگرافیای کوردستانی کردووە

ڤاسیلێڤا لەگەڵ ئەوەش کە چەند ڕەخنەیەکی بەجێی لە پێشەکی‌یەکەی ف.ب شارموا گرتووە دانی بەوەدا ناوە کە وەرگێڕانەکە بۆ خۆی «تا ئیمڕۆکەش نرخی زانستی‌ی خۆی لەدەست نەداوە»[٢٠]

دوابەدوای ئەم زانیاری‌یە بەنرخە کەم زانراوانە ی . ڤاسیلێڤا ئینجا بۆ خۆی دەکەوێتە هەڵسەنگاندنی «شەرەفنامە»و بیروڕای دەردەبڕێت‌و دەڵێت :

نرخی زانیاری‌ی ئەم سەرچاوەیە ئەوەندە زۆرە کە پێویستی بە پیاهەڵدان نی‌یە ، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی بە یاریدەی «شەرەفنامە» دەتوانرێت جێگەی گرنگی ونبووی گەلی کورد لە مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دیار بکرێت[٢١] ، ئەمەش ، بێ‌گومان ، لە نرخاندن نایەت چونکە گەلی کورد ، هەر وەك چۆن ڕۆژهەڵاتناسی هەرەبەناوبانگی ڕووسیاو سۆڤێت ئۆربیللی[٢٢] دەڵێت «کارێکی یەکجار گەورەی کردۆتە سەر ژیانی ڕووناکبیری‌ی ڕۆژهەڵات . کورد گەلێك لە ڕۆڵەکانی خۆی لەژێر ناوی فارس‌و تورك‌و عەرەب‌و ئەرمەندا[٢٣] لەدەست داوە بەوەی ناویان وەك

(١٩) بڕوانە لاپەڕە ٢١و ٤٩ی پێشەکی‌یەکەی ی . ڤاسیلێڤا .
(٢٠) لاپەڕە ٢٣ی هەمان پێشەکی .
(٢١) لاپەڕە ٣٧ی هەمان پێشەکی .
(٢٢) ئاکادیمی ‌مێژوونووسی سۆڤێتی بەناوبانگ یوسف ئەبگارۆڤیچ ئۆربیللی (١٨٨٧ – ١٩٦١) یەکێکە لەو زانا پایە بڵندانەی بە قووڵی لە زمان‌و مێژووی گەلی کوردو باری ژیانی سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌ی ئەو تێگەیشتووەو بە چاوی ڕێزەوە سەیری کردوونو هەرمەنێکی زۆری کوردناسی‌ی کردووەو دەستێکی باڵای لە پێگەیاندنی ژمارەیەك لە زانا کوردەکانی سۆڤێتدا هەبووە . شایانی باسە یوسف ئەبگارۆڤیچ ئۆربیللی ئەرمەنی‌یە .
(٢٣) دەبوو ئازەربایجانیشی بخاتە سەر .

شاعیرو مۆسیقارو جەنگاوەری نەمر مێژووی چەند گەلێك دەرازێننەوە ، ئەمەش کارێکی وای کردووە لە زانستی ئەورووپاو رووسیادا وا باو بێت گوایە کورد نەك تەنها ناتوانێت شتێکی نوێ لە رووناکبیریدا بهێنێتە کایەوە ، بەڵکو توانای ئەوەشی نی یە تەنانەت لە بێگانەشەوە هیچ فێربێت» . بەڵام ، وەك ڤاسیلیێڤا دەڵێت ، بە یاریدەی «شەرەفنامە» دەتوانرێت ئەم کەلێنە گەورەیەی مێژووی گەلانی رۆژهەڵات پربکرێتەوەو شوێنی راستەقینەی نەتەوەی کوردی تێدا دیار بکرێت .

یەکێك لەو ئەنجامە گرنگانەی زانای سۆڤیێتی ی . ڤاسیلیێڤا دەربارەی ناوەرۆکی «شەرەفنامە» پێی گەیشتووە ئەوەیە کە کوردناسان دەتوانن بە یاریدەی ئەم سەرچاوە مێژوو یی یە رەسەنە بە شێوەیەکی قووڵتر لە زۆر رووی ژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتی ئەمرۆی کورد تێبگەنو رەگو ریشەی خەباتی رەوای ئەم گەلە «لە پێناوی رزگار بووندا لە دەست چەوساندنەوەی نەتەوەیی و یەکسانیدا لەگەڵ گەلانی تر» دیار بکەن[24]

ئەم بۆچوونەی ڤاسیلیێڤا زۆر راستو دروستە ، چونکە «شەرەفنامە»ی شەرەف خانی بدلیسی گەلێك لایەنی گرنگی خەباتی سەختی نەتەوەی کوردی لە سەدەکانی رابوردوودا تۆمار کردووە کە لای مێژوونووسانی خۆو بێگانە نەزانراو بوون ، بەڵکو تا ئەمرۆکەش بە تەواوەتی نەزانراونو ئەمەش بۆتە هۆیەکی گەورەی تێنەگەیشتنی بزوتنەوەی رزگاریخوای نەتەوەیی گەلی کورد لە لایەن بێگانانەوە .

ڤاسیلیێڤا پتر لە ١٢٠ لاپەرەی کۆتایی کتێبەکەی بۆ تێبینیو روونکردنەوەو بەراوردکردنو راستکردنەوەو ناوی سەرچاوەو مەڵبەندو کورتە باسێك دەربارەی «شەرەفنامە» تەرخان کردووە . بێ گومان ئەمانەش هێندەی تر لە نرخی زانیاری ی کارەکەیان بەرز کردۆتەوە . شایانی باسە رۆژهەڵاتناسی ی سۆڤیێت هەر زوو بایەخی بەم کارەی ڤاسیلیێڤا داو بە دەسکەوتێکی دیاری کوردناسی ی لەقەڵەم دا[25]

زانای ئازەریش مەمێد (محەمەد) شەمسی جگە لە نامەی دوکتۆراکەی

---

(٢٤) لاپەرە ٧٦ی پێشەکی یەکەی ی . ڤاسیلیێڤا .

(٢٥) بڕوانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا» ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە شەش ، ساڵی ١٩٦٨ ، ل ٢٠١ - ٢٠٢ . گۆڤاری ناوبراو دانی بەوەدا ناوە کە کارەکەی یەکگرتنا ڤاسیلیێڤا لە هەموو روویەکەوە تەواوو رێکخراوە لەمەی بە دەسکەوتێکی گرنگی رۆژهەڵاتناسی ی سۆڤیێت داناوە .

زنجیرەیەك وتاری زانستیی دەربارەی شەرەف خانی بدلیسیو «شەرەفنامە» بلاوکردۆتەوە ، وەك « مێژوونووسی بەناوبانگی کورد شەرەف خانی بدلیسی»[٢٦] و «باسی راپەرینەکانی سەدەی شازدەمینی هۆزە کوردەکان لە شەرەفنامەدا»[٢٧]

دوکتۆر شەمسی لە نامەی دوکتۆراکەیدا بە درێژی باسی ژیانو بەسەرهاتی شەرەف خانو باری ژیانی سیاسیو کۆمەلایەتی کوردستان لە سەدەی شازدەدا دەکاتو لە ناوەرۆکی «شەرەفنامە» دەدوێت . بۆ روونکردنەوەی ئەم باسانە ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی کۆنی وەك «نزهة القلوب»ی حەمدەللا قەزوینیو بەرهەمی ژمارەیەك مێژوونووسی رۆژگاری شەرەف خانی بەکار هێناوە ، وەك بەرهەمی قازی ئەحمەدی غەفاری .

دوکتۆر شەمسیش ، وەك ڤاسیلیڤا ، بە درێژی باسی بایەخی «شەرەفنامە»ی کردووەو لەو بارەیەوە نووسیویەتی : مێژوونووسانی دوای شەرەف خان ، وەك کاتب چەلەبیو ئەولیا چەلەبیو زۆریتر ، لە بەرهەمەکانیاندا لە هەر سەرچاوەیەك زیاتر «شەرەفنامە»یان بەکار هێناوە . هەمان کات شەمسی ئەو هەلەیەشی راستکردۆتەوە کە گوایە شەرەف خان ، وەك ژمارەیەك مێژوونووس دەلێن ، «شەرەفنامە»ی بە هاندانی شای ئێران داناوە لە راستیدا ئەو کاتەی شەرەف خان «شەرەفنامە»ی داناوە زۆر لە سولتانی عوسمانییەوە نزیك بووەو بەپێی قسەی دوکتۆر شەمسی عوسمانییەکان تەنانەت یاریدەشیان داوە .

کەچی لەگەلّ ئەوەش لە ناوەرۆکی «شەرەفنامە»دا تا رادەیەکی یەکجار زۆر هەست بە بێ لایەنیو لانەدان دەکرێت . بە وێنە شەرەف خان بە یەك جۆر بە شانو باهوی شا توهماسبو سولتان مورادی سێیەمیدا هەلداوەو خۆی لەوە کەر کردووە کە ئەو جووتە پاشایە شێرو تیریان لێك دەسوو .

شەرەف خان بۆ خۆی بە روونی ئەو هۆیەی دەستنیشان کردووە کە پالی پێوە ناوە «شەرەفنامە» بنووسێت . لە سەرەتای کتێبەکەیدا دەلێت لەبەر ئەوەی

---

(٢٦) بروانە گۆڤاری «هەوالەکانی کۆری زانیاری ئازەربایجانی سۆڤێت» ، بە زمانی رووسیو ئازەری ، ژمارە یەك ، سالی ١٩٦٧ . ل ٦٧ - ٧٢ .

(٢٧) هەمان گۆڤار ، ژمارە یەك ، سالی ١٩٦٨ ، ل ٤٠ - ٤٦ .

مێژوونووسان تاوەکو ئێستە هیچیان دەربارەی کوردو کوردستان نەنووسیوە من ویستم بەپێی توانا لەو بارەوە کتێبێك بنووسم و ناوی لێ بنێم «شەرەفنامە»و هەموو ئاواتیشم ئەوەیە خانەدانانی کوردستان ناویان ون نەبێت !

کەوابێ بەر لە هەر شتێك و پتر لە هەر هۆیەك گیان و هەستی کوردایەتی شەرەف خانیان بزواندووە بۆ ئەوەی «شەرەفنامە» بنووسێت . بەڵگەی ئەم ڕاستی‌یە لە ناو «شەرەفنامە» خۆیدا جارەهای جار بەر چاو دەکەوێت . بە وێنە لە سەراپای «شەرەفنامە»دا بە ئاشکرا ، یا بەژێر لێوەوەو بە ناوی هەڵدان بە شان و باهوی سوڵتاندا ، شەرەف خان دەڵێت :

«کوردستان وڵاتێکە نە بە کەس داگیر دەکرێت و نە سەر بۆ کەس شۆڕ دەکات ! » .

سەرەڕای هەموو ئەمانە شەرەف خانی بدلیسی یەکەم کەسە هەوڵی داوە بە شێوەیەکی دروست و بێ پێچ و پەناو دەستکاری‌ی سنووری کوردستان دیار بکات . بەر لە شەرەف خان و بە تایبەتی لە ڕۆژگاری سەلجوقێکانەوە کوردستان بەو مەڵبەندانە دەگوترا کە کەوتبوونە نێوان ئازەربایجان و لوڕستان و ڕۆژئاوای زنجیرە شاخەکانی زاگرۆسەوە . بەڵام لە «شەرەفنامە»دا سنووری کوردستان لە مەلاتی‌یەوە دەست پێ‌دەکات و لەسەر ڕۆخی خەلیج کۆتایی دێت . . ئەمانەش هەموو لە ڕاستیدا نیشانەی ئەوەن کە وا لە سەدەی شازدەمیندا سەرەتای دروستبوونی هەستی نەتەوەیی لە ناو سەردارانی کوردا لە ئارادا بووە .

ڕوویەکی گرنگی‌تری کارە زانستی‌یەکانی دوکتۆر شەمسی دەربارەی «شەرەفنامە» ئەوەیە کە بە یاریدەی ناوەڕۆکی و لەبەر ڕۆشنایی ڕێبازێکی زانیاری‌ی دروستدا توانیوی‌یە چەند لایەنێکی ئاڵۆزو کەم زانراوی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری‌ی چەند ناوچەیەکی کوردستان لە کۆتایی سەدە ناونجی‌یەکاندا دیار بکات . بەپێی زانیاری‌یەکانی ناو «شەرەفنامە» بناغەی ژیانی ئابووری میرنشینی بدلیس لە سەدە ناونجی‌یەکاندا لەسەر جۆری زەویداری‌ی بچوك دامەزرابوو ، چاوساندنەوەی جوتیارانیش قاڵبی تایبەتی‌ی خۆی وەرگرتبوو ، بەوەی لە سنووری تەنها بەرهەم هێناندا چوبووە دەرێ . جوتیاران دەبوو وێڕای ئەوەش پارێزگاری‌ی بەرژەوەندە سیاسی‌یەکانی سەرۆکەکانیان بکەن و لە هەموو شەڕەکانی ئاغاکانیاندا بەشدار بن ،

ئەو شەڕانەی بەشێکیان ئەنجامی دووبەرەکی ی سەرۆکە دەرەبەگەکان خۆیان بوون.

شایانی باسە نامەی دوکتۆراکەی مەمێد شەمسی وەك کتێبیش بە هەمان ناوەوە بلاوکراوەتەوە . ئەم کتێبەش کە دەسکەوتێکی تری کوردناسی ی سۆڤێتە ، بریتی یە لە ١٤٤ لاپەڕەو ١٧٠٠ دانەی لێ چاپکراوە . دوکتۆر شەمسی کەڵکی لە ١٣٤ سەرچاوەی هەمەجۆر وەرگرتووە کە ناویان لە کۆتایی کتێبەکەدا تۆمار کراوە .

قەنانی کودۆش ساڵی ١٩٧٢ لەو وتارەیدا کە بە ناوی «کوردناسی»یەوە بلاوی کردۆتەوە باسی «شەرەفنامە»ی کردووە[28] لەو وتارەیدا کوردۆێف بە تایبەتی سەرنجی بۆ دەسنووسە کۆنەکانی «شەرەفنامە» ڕاکێشاوە[29]

وەك کوردۆێف دەڵێت م . ڤۆلکۆف یەکەم کەسە بە درێژی لە بیستەکانی سەدەی نۆزدەمیندا لە چەند لاپەڕەیەکدا باسی دەسنووسەکانی «شەرەفنامە»ی کردووەو خ .د .فرێنیش یەکەم کەسە کە هەر لەو دەوروبەرەدا لە وتارەکانی خۆیدا باسی بایەخو پێویستی ی بلاوکردنەوەو وەرگێڕانی «شەرەفنامە»ی کردووە[30]

دوای ئەوە مامۆستا قەنانی کوردۆ دێتە سەر باسی مێژووی لێکۆڵینەوەی «شەرەفنامە» لە لایەن ڕۆژهەلاتناسانی ڕووسیاو شورەوی یەوە .

بەم جۆرە «شەرەفنامە» شوێنی شایانی خۆی لە کوردناسی ی سۆڤێتدا هەیە . ئەو ڕاستی یانەی لەسەرەوە باسمان کردن تا ڕادەیەك بارێدەی دیارکردنی نرخی زۆری چاپی کوردی ی «شەرەفنامە» دەدەن[31] بێگومان مامۆستا هەژار بە وەرگێڕانی «شەرەفنامە» بۆ سەر زمانی کوردی کەلەبەرێکی گەورەی لە کتێبخانەی کوردیدا پڕکردەوەو «کۆڕی زانیاری کورد»یش بە بلاوکردنەوەی ئەرکێکی گرنگی سەر شانی بەجێ هێنا .

---

(٢٨) دەربارەی لەو وتارەی کوردۆێف بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٩ .

(٢٩) بە تایبەتی لەوانەیان کە لە ئارشیڤەکانی لێنینگرادا پارێزراون .

(٣٠) ك . ك . کوردۆێف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٨٦ - ٣٨٧ .

(٣١) مەبەست وەرگێڕانەکەی مامۆستا هەژاری شاعیرە کە کاتی خۆی بە یارێدەی «کۆڕی زانیاری کورد» چاپی کرد .

گەردلێڤسکی (١٨٧٦-١٩٥٦) :

لە دەمێکەوە کوردناسی بووەتە لقێکی دیاری ڕۆژهەڵاتناسیی سۆڤیەت. ژمارەیەك لە ڕۆژهەڵاتناسە ناودارەکانی رووسیا بەر لە شۆڕشی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ بە ماوەیەکی زۆر بناغەی کوردناسییان دارشت[1]. وا رێك‌کەوت بەشێك لە دەستەی دووەمی ئەو ڕۆژهەڵاتناسانە ببنە هاوچەرخی دوو ڕۆژگارو دوو ڕژێمی جیاواز – سەردەمی رووسیای پێش ئۆکتۆبەرو سەردەمی سۆڤیەتستانی پاش ئۆکتۆبەر. یەکێك لەوانە ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ گەردلێڤسکی بوو.

ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی[2] ڕۆژی نۆزدەی مانگی تەشرینی یەکەمی ساڵی ١٨٧٦ لە شاری سڤیابۆرگ لەدایك بووە. باوو باپیری ئەفسەری لەشکری چارو سەر بە دەستەی خوێندەواری ڕۆژگاری خۆیان بوون، بەڵام ئەو رێگەی سەربازیی نەگرتەبەرو لە هەرەتی لاوییەوە خولیای ڕۆژهەڵات دای لە کەللەی. ساڵی ١٨٩٩ لە مۆسکۆ بەشی زمانەوانیی ڕۆژهەڵاتی لەئامۆژگای لازەرێڤ تەواوکردو پاش پێنج ساڵ لقی فیلۆلۆجیای سەر بە زانکۆی مۆسکۆی بڕی.

(١) شارەزایانمان ناوەکو لیستە گەلێك بەرهەمی بەکەڵکیان دەربارەی کوردناسیی ڕووسی و سۆڤیەتی بڵاوکردووەتەوەو وەرگێڕاوە (بڕوانە :

د. ئەورەحمان حاجی مارف. لەبارەی کوردناسییەوە لە ڕووسیاو یەکێتی سۆڤیەت، – «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»، زمارە ٢-١، ١٩٧٤، ل ٤٩٩ – ٥٦٨، تاريخ الاستشراق والدراسات العربية والكردية في المتحف الاسيوي ومعهد الدراسات الشرقية في لينينغراد ١٨١٨ – ١٩٧٨، تأليف مجموعة من المستشرقين السوفيات. ترجمه وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف خزندار. بغداد ١٩٨٠).

(٢) بۆ نووسینی کورتەی ژیاننامەو چالاکییە زانستییەکانی ڤ. ا. گەردلێڤسکی کەڵکمان لە چەند سەرچاوەیەکی ئەنسکلۆپیدیی و لە پێشەکییەکانی کارە هەڵبژاردەکانی خۆی وەرگرتووە.

گەرلێفسکی دوای ئەوەی ساڵی ١٩٠٧ بووە مامۆستا لە ئامۆژگای لازەرێف ، ئیتر هاتە مەیدانی نووسینو تۆژینەوەو فێرکردنەوە . لەوساوە وتەوەی زمانو مێژووی ئەدەبی تورکی پیێسپێردراو بە نۆ ساڵ گەیشتە پلەی بەرزی پرۆفیسۆر . ساڵی ١٩٢٩ گەردلێفسکی بووە ئەندامی یاریدەری کۆڕی زانیاری سۆڤیەتو ساڵی ١٩٤٦یش بووە ئەندامی کارای . دوا ساڵانی ژیانی بووە سەرۆکی بەشی زمانو ئەدەبی وڵاتانی رۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاستی سەر بە ئامۆژگای رۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت . .

کارە زانستیەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێفسکی کەلێنێکی گەورەیان لە کتێبخانەی رۆژهەڵاتناسیدا پڕکردووەتەوە . ژمارەی ئەو کارانە خۆی دەدا لە نزیکەی ٣٠٠ وتارو کتێبی هەمەجۆر . تەنها بەرهەمە هەڵبژاردەکانی چوار بەرگی سەربەخۆیان پڕکردووەتەوە کە بەسەریەکەوە ٢٣١٠ لاپەڕەی گەورەن (٢٥×١٦سم) . بەرهەمەکانی گەردلێفسکی بەری شەونخونیو ڕەنجی بێوچانی پەنجا ساڵەی زانایەکی زرینگو لەخۆبوردوون .

گەردلێفسکی لە بەرهەمەکانیدا لە هەر شت زیاتر بایەخی بە زمانو ئەدەبو مێژووی تورك داوە ، بەتایبەتی لە رۆژگاری سەلجووقیو عوسمانیەکاندا . بەهۆی ئەوەوە کە گەلێك زمانی دەزانیو لە تورکیدا تەواو قاڵ بووبوو سەرچاوەی باسەکانی هەمەجۆرو دەوڵەمەندو ڕەسەنن .

شەقڵی بێلایەنیو وردیو بەراوردو تەتەڵەکردنی زانستیانە بە بەرهەمەکانیەوە دیارن . بەر لە شەڕی یەکەمی جیهانو لە ساڵەکانیداو دوای تەواوبوونی چەند جارێك گەردلێفسکی بۆ خۆی چووەتە ناو خاکی تورکیاوەو بست بە بست زۆر ناوچەی پێواوەو لە نزیکەوە تێکەڵ بە ئاغاو میرو جووتیارو کرێکارو پیشەگەرو فەرمانبەری ئەو وڵاتە بووەو وەستایانە ئەوەی مەبەستی بووە لێی وەرگرتوونو بەرهەمەکانی هێندەیتر پیێ دەوڵەمەند کردوون . بەپێی قسەی شارەزایان ئەو کتێبەی کە ساڵی ١٩١٦ بە ناوی «تێکستەکانی فۆلکلۆری عوسمانی»یەوە بڵاوی کردووەتەوە تا ئیستەش کەم هاوتایە . گەردلێفسکی لاپەڕەکانی ئەو کتێبەی بەو گۆرانیو بەستەو پەندو قسەی نەستەقو مەتەڵانە پڕکردووەتەوە کە بۆخۆی لەسەر زاری خەڵکیو لەناو خاکی تورکیادا کۆی کردوونەوە .

زانایان رەنجی بێوچانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی‌یان زۆر بەرز نرخاندووە. عەرەبناسی بەناوبانگ‌و ئەندامی ژمارەیەك کۆڕی زانیاری وڵاتە ڕۆژهەڵاتی‌یەکان ئی. یو. کراچکۆڤسکی لە نامەیەکی تایبەتیدا پێی‌گوتووە:

«تۆ لە کەس ناکەیت، تارادەیەك لە هەموو
مێژووی زانستی ڕۆژهەڵاتناسیاندا بێوێنەیت».

هەمووی بەسەریەکەوە چوار ساڵ بەسەر کۆچی دوایی گەردلێڤسکیدا تێپەڕی (ڕۆژی دەی ئەیلوولی ساڵی ١٩٥٦ کۆچی دوایی‌کرد) کاتێك بەشی مێژووی کۆڕی زانیاری سۆڤیەت ڕۆژی ٨ی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٥٧ بڕیاری بڵاوکردنەوەی هەڵبژاردەی کارەکانی دەرکردو بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئەو مەبەستە لیژنەیەکی تایبەتی لە چەند شارەزایەك دامەزراند. وەك گوتمان ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بەتەنها چوار بەرگی گەورەیان پڕکردووەتەوە. بەرگی یەکەمیان[٣] بۆ بەشێك لە بەرهەمەکانی خاوەنی دەربارەی مێژووی سەدە ناوەنجی‌یەکانی تورکیا تەرخان‌کراوە. لە بەرگی دووەمیاندا[٤] ئەو کارانەی گەردلێڤسکی بڵاوکراونەتەوە کە لە زمان‌و فۆلکلۆرو ئەدەب دەکۆڵنەوە. هەڵبژاردەی زنجیرەیەکی‌تر لە بەرهەمە مێژوویی‌یەکانی گەردلێڤسکی لەگەڵ چەند نووسراوێکی جیاوازی دەربارەی زمانی ڕووناکبیری بەر بەرگی سێیەمیان کەوتوون[٥] هەرچی باسەکانی دوا بەشی ئەو کارانەشە لە ئەتنۆگرافیاو مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی‌و بەرهەمی زانایان دەدوێن[٦]

---

(٣) ئەکادیمی ڤ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەڵبژاردەکانی، بە زمانی ڕووسی، بەرگی یەکەم (بەرهەمی مێژوویی)، مۆسکۆ، ١٩٦٠، ٥٥٢ ل.

(٤) ئەکادیمی ڤ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی دووەم (زمان‌و ئەدەب)، مۆسکۆ، ١٩٦١، ٥٥٥ ل.

(٥) ئەکادیمی ڤ. ا. گەردلێڤسکی: کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی سێیەم (مێژوو و ڕووناکبیری)، مۆسکۆ، ١٩٦٢، ٥٥٨ ل.

(٦) ئەکادیمی ڤ. ا. گەردلێڤسکی، کارە هەڵبژاردەکانی، بەرگی چوارەم (ئەتنۆگرافیا، مێژووی ڕۆژهەڵاتناسی، نرخاندن)، مۆسکۆ، ١٩٦٨، ٦١٢ ل.

لە هەر چوار بەرگی کارە هەڵبژاردەکانی گەردلێفسکیدا ناوی کوردو کوردستانو ژمارەیەکی زۆر لە شارەکانی لە سەردەمی جیاوازدا هاتووە[٧]

چەند لاپەرەیەك لە مێژووی سەدە ناوبجی‌یەکانی کورد :

وەك زانایەکی بەتوانا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێفسکی خۆی لە قاوغی تورکناسیدا نەبەستەوە . ئەو زۆر بەرز رۆڵی گەلانی رۆژهەڵاتی لە مێژووی ژیاری مرۆڤدا دەنرخاند . هەروەها لە مەیدانی زانستی رۆژهەڵاتناسی خۆشیدا دەستی باڵا بوو . لەبەر ئەو هۆیانەو چەند هۆیەکی تری وەك ئەوانە قەڵەمی گەردلێفسکی گەلێك جار لە نزیکەوە توخنی ئەو باسانە کەوتووە کە پێوەندیان بە مێژوو و زبانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و ئەدەبی گەلی کوردەوە هەیە . جاری‌وا هەیە لە بەرهەمەکانی ئەو زانایەدا تووشی لاپەرەی وای مێژووی کورد دێین کە بۆ خۆمان ، زۆر بەداخەوە ، شتێکی ئەوتۆیان لێ نازانین . ئەو راستی‌یانەی سەبارەت بە کورد لە کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك»دا هێناونی‌یەوە هەرچەندە بە ژمارە کەم‌و بە بارست بچووکن ، بە ناوەرۆك دەوڵەمەندو نایابن ، بەتایبەتی ئەگەر ئەوەش لەیادنەکەین کە روونکردنەوەی مێژووی سەدە ناوبجی‌یەکانی کورد کارێکی ئاسان نی‌یەو هەر لەبەر ئەوەش زوریەی ئەو بەرهەمانەی ئاتیستە مێژوونووسە دڵسۆزەکانمان دەربارەی ئەو رۆژگارە دایاناون تا رادەیەکی زۆر پچڕ پچڕو لێك‌دابڕاون . پێم‌وایە زانیاری‌یەکانی ناو «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك» یاریدەی پڕکردنەوەی چەند درزو کەلەبەرێکی ئەو مێژووەمان دەدەن کە پێویستە ببێتە پڕۆژەی بەرهەمێکی گەورەی دوارۆژ .

ساڵی ١٩٤١ گەردلێفسکی کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك»ی بۆ یەکەم جار بڵاوکردەوە[٨] . ئەو کتێبە لەبەر چەند هۆیەك بە گرنگترینی بەرهەمەکانی گەردلێفسکی دادەنرێ . مێژووی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك باسێکی گران‌و پڕ

---

(٧) بڕوانە لە بەرگی یەکەمیاندا سێ جار ناوی کوردستان‌و گەلێك لەوەیش زیاتر ناوی شارەکانی بەجیا هاتووە . تەنیا ئامەد (دیار بەکر) یازدە جارو بتلیس نزیکەی بیست جار ناویان لەو بەرگەدا هاتووە .

(٨) یەکەم باسە کە لە کارە هەڵبژاردەکانیدا بڵاوکراوەتەوە ، نزیکەی ٣٠٠ لاپەرەی بەرگی یەکەمی گرتووەتەوە .

لە کێشەیە . بەتایبەتی چونکە هێرشی بێئامانی مەغۆلی لە سەدەی سیازدەمیندا بووە هۆی فەوتانی گەلێك بەڵگەو دەستنووسی بایەخدار دەربارەی ژیان‌و دام‌و دەزگای سەلجووقی‌یەکان بەڵام گەردلێفسکی بە یاریدەی سەرچاوە تورکی‌و فارسی‌و ئەرمەنی‌و گورجی‌و سریانی‌یە کۆنەکان‌و ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵینەوەی مێژوونووسە ئەورووپایی‌یەکان توانیویە لە زۆر لایەنی وردی ئەو باسە بکۆڵێتەوە . لە شازدە فەسڵی ئەو بەرهەمەیدا گەردلێفسکی بەدرێژی باسی تورك‌و مەغۆل‌و ئۆغوزو هۆزە کۆچەرەکانی ئاسیای بچووك لە سەدەی شازدەمینەوە تاوەکو سەدەی هەژدەمین‌و ، دەرەبەگایەتی ئەو مەڵبەندە لە هەمان رۆژگارو ، ژیان‌و دەسەڵاتی سوڵتانە سەلجووقی‌یەکان‌و پیشەگەری‌و پیشەسازی‌و بازرگانی‌و شارو لادێ‌و لەشکرو کارگێری‌و ئایین‌و داب‌و نەریتی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووکی کردووە[9]

سەلجووقی‌یەکان کە یەکێك بوون لە هۆزە ئۆغوزە تورکانە کۆچەرەکان سەرەتا لەو ناوچەیەی ئاسیای ناوەندا دەژیان کە کەوتووەتە لای راستی رووباری زەرئەفشانەوە لە نێوانی بوخاراو سەمەرقەندا[10]

شوانی پیشەی سەرەکیی ئەوسای سەلجووقی‌یەکان بوو . دوای ئەوەی لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی دەیەمیندا سەلجووقی‌یەکان موسوڵمان بوون ، ئاڵ‌و گۆڕێکی بنەرەتی لە ژیانیاندا دەستی پێ کرد ، بەتایبەتی چونکە دەسەڵاتی سەرکردەکانیان لەژێر پەردەی ئەودا ئاسانتر دەگەیشتە زەوی‌وزاری گەلە ناموسوڵمانەکانی رۆژهەڵات . ئەوە بۆخۆی بووە هۆیەکی گەورەی راکێشانی سەلجووقی‌یەکان بەرەو ئاسیای بچووك کە بەشێکی زۆری ئەوساکە بەدەست عیسایی‌یەکانەوە بوو .

سەدەی یازدەمین کاتێك سەلجووقی‌یەکان بەرەو وڵاتانی رۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست هاتن بەر لە هەر شوێن رووویان کردە ئێرانی نزیك خۆیان .

---

(٩) بڕوانە ف . ا . گەردلێفسکی : کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣١-٣١٨ .

(١٠) بۆ باسی کورتەی مێژووی سەلجووقی‌یەکان جگە لە بەرهەمەکانی ف . ا . گەردلێفسکی کەڵکم لە چەند سەرچاوەیەکی تریش وەرگرتووە ، بەتایبەتی لە کتێبی . أ . د . نۆلیچێف . تورکیا . کورتەی مێژووی ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥

سالی ١٠٤٠ پێشەنگی سەلجووقیەکان بۆ یەکەمجار پێیانایە ناو خاکی ئێرانەوەو لە ماوەی پازدە سالدا توانیان دەسەلاتیان بگەیێنە هەموو ناوچەکانی. گرتنی ئێران تواناى سەلجووقیەکانی زیاتر کرد، وای لیکردن بێ سلکردنەوە رووبکەنە عیراق و سووریەو ئازەربایجان و کوردستان و ئەرمەنستان. لەنێوان سالانی ١٠٤٢ و ١٠٥١دا سەلجووقیەکان توانیان بەشی زۆری کوردستان داگیر بکەن و بیخەنە سەر دەولەتە فراوانەکەیان کە سالی ١٠٥٥ بە داگیرکردنی بەغدا هێندەی‌تر دەسەلاتی پەیدا کرد.

بەو جۆرە سەلجووقیەکان ناوەکو ناوەندی سەدەی یازدەمین گەیشتنە سەر سنووری ئاسیای پچووك کە لەبەر زۆر هۆ سەرنجی راکێشابوون.

ئاسیای پچووك ولاتێکی فراوان و دەولەمەندو خۆش و کەمدانیشتوو بوو، ئەوسا کە بەشی زۆری ناوچەکانی بەدەست بیزەنتەییەکانەوە بوو. لە دەمێکەوە فەرمانرەوایانی جیهانی ئیسلام بیریان لەوە دەکردەوە ئەو پارچە گرنگەی رۆژهەلات بگرنە دەست خۆیان چونکە ببووە بنکەیەکی ترس لیکراوی عیسایەکان کە دەیانویست لە رێگەیەوە بگەنەوە مەلبەندە پیرۆزەکانیان لە فەلەستین. سەردارە سەلجووقیەکان دەیانزانی بەئاسانی دەتوانن رەوەی خەلکی سادەو ساکار بەرەو ئەو ناوچانە بنێرن کە داگیرکردنیان، بێگومان، دەبووە هۆی بەرزبوونەوەی ناوو شۆرەتیان لەناو هەموو موسولمانانی جیهاندا.

لە ناوەندی سەدەی یازدەمینەوە سەلجووقیەکان بۆ یەکەم جار کەوتنە هێرش بردنە سەر ئاسیای پچووك، بەلام بەهۆی تەوژمی بیزەنتەییەکانەوە هێرشەکانی ئەو قۆناغەیان پچڕ پچڕو کەم ئەنجام بوون، دوابەدوای هەر هێرشێك ناچار دەبوون بکشێنەدواوە. هەر لەوساشەوە بەشێکی زۆر لەو شەرانەی لە نێوانی بیزەنتەیی و سەلجووقیەکاندا دەقەومان بەر خاکی کوردستان کەوتن. لە شەستەکانی سەدەی یازدەمینەوە سروشتی هێرشی سەلجووقیەکان بۆ سەر ئاسیای پچووك گۆرا، لەوساوە ئیتر توانیان بنکەی چەسپاو لەو مەلبەندەدا بۆ خۆیان دابمەزرێنن. ئەوەبوو سالی ١٠٧١ لە نزیك مەلازگردی[١١] کوردەواریەوە لەشکری بیزەنتەییان بەزاند.

---

(١١) مەنازکرت.

پاش ده ساڵ سەلجووقی یەکان ئیزنیکیان داگیرکردو کردیانە پایتەختی خۆیان . ساڵی ١٠٨٥ ئەزمیریشیان گرتو بەو جۆرە دەوڵەتی سەلجووقی لە ئاسیای بچووکدا دامەزرا کە میرنشینی سەلجووقیشی پێ دەگوترێو بریتی بوو لە بەشێك لە دەوڵەتی گەورەی سەلجووقی یەکان . ساڵی ١١١٦ سەلجووقی یەکانی ئاسیای بچووك شاری قۆنیەیان کردە پایتەختی میرنشینەکەیان کە لەوساوە بە ناوی میرنشینی قۆنیەشەوە ناودەبرێ .

میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووك تا دەهات پەرەی دەسەند ، بەتایبەتی دوای ئەوەی ساڵی ١١٨٠ توانی میرنشینی دانشمەندیی دراوسێی لەناوبەرێت[١٢] کە دەسەڵاتی سەلجووقی یەکان گەیشتە ئەورادەیە ئینجا زیاتر بەرەو رۆژئاوا کشان تا گەیشتنە ئەو ناوچانەی ئاسیای بچووك کە کەوتوونەتە سەر دەریا .

بەو جۆرە لە کۆتایی سەدەی دوازدەمینو سەرەتای سەدەی سیازدەمیندا دەوڵەتێکی گەورەی تورك بە سەرکردایەتیی بنەماڵەی سەلجووقی لە ئاسیای بچووکدا دامەزرا . ئەو دەوڵەتە لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەمدا (١٢١٩ – ١٢٣٦) گەیشتە لقەپۆپەی دەسەلاتو پێشکەوتن . لەژێر سێبەری ئەو سوڵتانەدا باسی ئاوەدانیی قۆنیەو قەیسەری یەو سیواسو شارانی تری ئاسیای بچووك کەوتبووە سەر زاران .

لە دەوروبەری ناوەندی سەدەی سیازدەمینەوە لەگەڵ هێرشی مەغۆلەکاندا رۆژی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووك بەرەو کەل رووی لە ئاوابوون کرد . تا سەرەتای سەدەی چواردەمین شیرازەی بەجارێك تێکچوو ، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ساڵی ١٣٠٧ەوە بەسەر ژمارەیەك میرنشینی بچووکدا دابەش بوو . زۆری نەبرد عوسمانی یەکان بوونە میراتگریو جێگەیان گرتەوە .

لەبەر ئەوەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووك توانیی دەسەلاتی خۆی بەسەر ناوچەیەکی فراوانی کوردستانو عەرەبستانو ئەرمەنستاندا داسەپێنێ مێژووی

---

(١٢) ساڵی ١٠٦٧ دانشمەندەکان . کە ئەوانیش هۆزێکی تورك بوون . توانیبان میرنشینێکی سەربەخۆ لە ناوچەکانی باکووری رۆژهەلاتی ئاسیای بچووکدا دابمەزرێنێو شاری سیواسیان کردە پایتەختی . لەوساوە دووبەرەکی فرەوان لەنێوان میرنشینی دانشمەندو میرنشینی سەلجووقیدا دەستی پێ کرد کە بە سەرکەوتنی دووەمیان کۆتایی هات .

بەسەرهاتو رووداوەکانی لە هەزار سەرەوە لەگەڵ مێژووی کوردو عەرەبو ئەرمەنو رۆمدا[١٣] یەك دەگرنەوە. لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا بەداخەوە تاوەکو ئێستە مێژوونووسانمان، هێندەی من ئاگادارم، نەیانتوانیوە، یا بۆیان نەلواوە لە شتێکی کەم بەولاوە دەست بۆ هیچ لایەنێکی ئەو مێژووە بەرن. مێژوونووسی گەورەمان مامۆستا ئەمین زەکی چەند لاپەرەیەکی پێوندی کوردی بە سەلجووقیەکانی ئێرانو عێراقەوە بۆ روونکردووینەوە[١٤]، بەلاّم زۆر کەم نەبێ دەستکاریی هیچ کامێك لە باسەکانی پێوەندی کوردی بە سەلجووقیەکانی ئاسیای پچووکەوە نەکردووە[١٥] تەنها عەبدولرەقیب یووسف لە کتێبەکەی خۆیدا کە لەبارەی دەولەتی دۆستەکیەوەیە[١٦] چەند راستیەکی بایەخداری سەرەتای ئەو رۆژگارەی کوردستانی بۆ هێناوینەوە چونکە دەوروبەری سالی ٤٧٦-٤٧٨ك (١٠٨٣-١٠٨٦ز) دەولەتی دۆستەکی لەسەر دەستی سەلجووقیەکانی ئاسیای پچووکدا رووخا.

کەوابێ کەلێنێکی دیار. وەك زۆر کەلێنی گەورەیتر، وا لە مێژووی سەدە ناوەنجیەکانی کوردا کە پرکردنەوەی پێویستی بە قولّگی فەرهادیی دلسۆزانە، ئەوانەی ناچارن بە دەرزی بکەونە کێوی بێستوون تاوەکو بتوانن دێرە ونەکانی مێژووی ئەو رۆژگارە بدۆزنەوە. جاروبار ئەو دێرانە لە دووتوێی بەرهەمی رۆژهەلاّتناساندا بەدی دەکرێن کە بۆیان هەیە چمکێك بخەنە سەر گەنجینەی تاوەکو ئێستە هەژاری مێژووی رابوردوومان دەبێت لەو قوژنەوە بەهای ئەو زانیاریانە دیاری بکەین کە ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێڤسکی دەربارەی کورد لە رۆژگاری سەلجووقیەکانی ئاسیای پچووکدا هێناویەوە.

(١٣) مێژوونووسانی ئیسلام ناوی رۆمیان لە بیزەنتیەکان نابوو. ناوی شاری ئەرزرۆم (ئەرزی رۆم)یش هەر لەوەوە هاتووە.

(١٤) محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الآن، ترجمة محمد علي عوني، القاهرة، ١٩٣٦، ص ١٤٥ ١٥١

(١٥) بڕوانە بروانە ئەو چەند دێرەی دەربارەی هێرشی عەلائەددین کەیقوبادی سەلجووقی بۆسەر ئامەد (دیاربەکر) هێناویەوە (هەمان سەرچاوە. ل ١٥٨ - ١٥٩).

(١٦) عبدالرقيب يوسف، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى. دراسة تاريخية واقتصادية واجتماعية وحضارية، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧٢

که دێتە سەر باسی داگیرکردنی کوردستانی باکوور لەلایەن سەلجووقییەکانەوە گەردلێفسکی دەڵێ: هەمان کات سەلجووقییەکان ویستیان بشگەنە گورجستان ، بەڵام هەوڵی ئەو مەیدانەیان بەفیڕۆ چوو . بۆ ماوەیەکیش توانییان شاری ئێدێسا (ئوورفە) بگرن ، بەڵام زۆری نەبرد ئەویشیان لەکیس چوو . کەچی بەرامبەر بەوە «توانییان بگەنە ناخی کوردستان ، ئەو کارەی دوایی ڕێگەی بۆ هاتنێ عوسمانییەکانیش خۆش کرد»[17]

سەلجووقییەکان دوای ئەوەی لە باکوورو باشوورەوە هاتنە ناو خاکی کوردستانەوە ئینجا کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ داگیرکردنی ئامەد (دیاربەکر)یش کە بەدەست کوردە مەروانییەکانەوە بوو . سەلجووقییەکان توانییان ئەو شارەیش بگرن . بەڵام زۆری نەبرد ئامەد بووە هۆی دووبەرەکی لە نێوانی سەلجووقییەکانو ئەیووبییەکاندا . سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم[18] بەپەرۆشەوە دەیویست ئامەد بگرێ ، بەڵام دووجار تێیدا شکایەوە . کەچی ساڵی ١٢٤١ کەیخوسرەوی دووەمی کوڕی[19] توانی ئەو شارە بگرێ . بۆ ئەوەی دڵی دانیشتوانی ئامەد بەلای خۆیدا رابکێشێ کەیخوسرەو فەرمانی لابردنی ژمارەیەك باجو سەرانەی دەرکرد ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە خرابوونە سەر کەلوپەلی هێنراوو میوەو سەوزەی ناوبازاڕ ، پیاوانی سوڵتان ئەو فەرمانەیان بەسەر دیواری مزگەوتی گەورەی شاردا هەڵواسی .

لەگەڵ هەراو بگری هێرشی مەغۆلەکاندا مەلیك کامیلی ئەیووبی کە دوژمنی سەلجووقییەکان بوو توانی دەست بەسەر ئامەددا بگرێ . بەڵام هۆلاکۆخان دیسان ئەو شارەی دایەوە دەست سەلجووقییەکان بە سەرکردایەتیی کەیکاوسی دووەم[20] و ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم کە برا بوون[21] ساڵی ١٢٨٠ شاری ئامەد

---

(١٧) هەوڵمداوە بەپێی توانا بەگشتی مەبەستەکانی ف . ا . گەردلێفسکی ڕابگەێنم .

(١٨) وەك گرنگان سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم لەنێوانی ١٢١٩ – ١٢٣٦دا فەرمانڕەوای میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووك بوو .

(١٩) سوڵتان غیاسەددین کەیخوسرەو لەنێوانی ١٢٣٦ – ١٢٩٥دا فەرمانڕەوایی کرد .

(٢٠) سوڵتان عیزەددین کەیکاوسی دووەم لەنێوان ساڵانی ١٢٤٩ – ١٢٥٧دا فەرمانڕەوای میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووك بوو .

(٢١) فەرمانڕەوایی سوڵتان ڕوکنەددین قلیج ئەرسەلانی چوارەم بەر ساڵانی ١٢٥٧ و ١٢٦٥دا دەکەوێت .

بەدەست کەیخوسرەوی سێیەمەوە بوو[٢٢]

سەلجووقی‌یەکان کە وا چاوەڕوان بوون داگیرکردنی ئاسیای پچووك دەسەلاتیان بگەیێنێتە سەرتاپای گێتی نەك تەنها جیهانی ئیسلامی ،شانازی‌یان بە داگیرکردنی ئامەدەوە دەکرد سولتان کەیخوسرەوی دووەم ناوی خۆی نابوو :

«قاتل الكفرة وَالمشركين و سلطان الروم و أرمينيا و دياربكر و سوريا و أمير السواحل»[٢٣]

ئەوەدا سولتان کەیخوسرەوی دووەم حەقی بوو چونکە داگیرکردنی شاری ئامەد کارێکی ئاسان نەبوو . وەك لەپێشدا گوتمان دوو هێرشی عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم بۆ سەر ئامەد سەریان نەگرت . هەرچەندە میرنشینی سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای پچووك لەو سولتانە بەتواناتری بەخۆیەوە نەبینی . ماوەیەکی باش قەلای ئامەد خۆی بەددستەوەو بەرگری کرد تا یەکێك لە سەردارانی کورد بە ناوی (ابن الدينار)ەوە ئەژێرەوە لەگەل سولتان ڕێك‌کەوت‌و چەکدارانی سەلجووقی بەدزی‌یەوە گەیاندە ناو قەلاکەوەو لەوێوە دەروازەی شاریان بۆ گەمارۆدەران خستە سەر گازی پشت[٢٤] گرتنی شاری ئامەد بەلای سولتانی سەلجووقی‌یەوە هێند بایەخدار بوو وای‌لی‌کرد دەست لە باغ‌و باغات‌و بێستانی دانیشتوانی هەلبگرێ . ئەگینا سەلجووقی‌یەکان هەر شوێنێکیان داگیردەکرد بێ‌بەزەیی‌یانە دەکەوتنە ڕەگ‌و ڕیشەی دارو درەخت‌و ڕەزو میوەی‌و هەموویان لە بن دەهێنا

دیارە سەلجووقی‌یەکان دوای ئەوەی جێ‌پێی خۆیان لە ئاسیای پچووکدا قایم‌کردو دەسەلاتی تەواویان گرتە دەست ، ئاغاو بەگ‌و میران‌و خەلکی ساکاری گەلانی‌تر هەر یەکەیان لەبەر هۆو مەرامێك دەورەیاندان .

لەوەدا دەبوو کوردیش بەشی خۆی هەبێ . یەکێك لەو زانیاری‌یانەی گەردلێفسکی هێناوی‌یەوە بە شێوازێکی تایبەتی ئەو ڕاستی‌یەی بۆ دەرخستوین .

---

(٢٢) ف . أ . گەردلێفسکی . کارە هەلبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٥٨-٥٩ ، ١٨٣

(٢٣) ف . أ . گەردلێفسکی . هەمان بەرگ ، ل ٦٠

(٢٤) ف . أ گەرلیفسکی . هەمان بەرگ ، ل ١٨٣

وەك ئەو دەڵێ کاتێك سوڵتان عەلائەددین کەیقوبادی یەکەم[٢٥] چووە ئۆبروك ٥٠٠ ئەفسەرو سەرهەنگی « رووسی‌و گورجی‌و کوردو دەیلەمی‌و گورگانی‌و قەزوینی‌و گوری‌و[٢٦] هی‌تر چواردەوریان دابوو . خوێن لە چاویان دەباری . . . بەناو خەڵکەکەدا ڕێگەیان بۆ سوڵتان دەکردەوە . . . »[٢٧]

هەمان‌کات بەشێك لە ئەشکری گەورەی میرنشینی سەلجوقیی ئاسیای بچووك کە جاری‌وا هەبوو ژمارەی خۆی دەدا لە نزیکەی ٢٥٠ هەزار کەس[٢٨] لە هۆزەکانی کوردستان پێکهاتبوو ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لە ئامەدو مەڵبەندەکانی دەوروبەری دەژیان[٢٩] فەرمانڕەوایانی ئەو میرنشینە لە کاتی تەنگانەدا پەنایان دەبردە بەر یاریدەی چەکدارانی کورد ، وەك لە ڕۆژانی ڕاپەڕینە گەورەکەی بابە ئیسحاقدا رووی‌دا .

لە ئەنجامی چەوساندنەوەو فشاری زۆری باج‌و سەرانەی دام‌و دەزگاکانی میرنشینی سەلجووقیدا ساڵی ١٢٣٩ ئاگری ڕاپەڕینێکی فراوان زۆر ناوچەی ئاسیای بچووکی گرتەوە . کۆچەری‌و نیشتەجێی ئەو ناوچانە وەك یەك بۆ ماوەی دوو ساڵ لەو ڕاپەڕینەدا بەشداربوون کە پیاوێکی لەخۆبوردوو بە ناوی بابەئیسحاقەوە سەرکردەی بوو . بابەئیسحاق خۆی بە نیمچە پێغەمبەرێك دادەنا ، لایەنگرانی بە خۆیان‌و ژن‌و منداڵیانەوە بۆ ماوەیەکی باش کەوتنە هێرش بردنە سەر قەڵاو زەوی‌وزاری دەرەبەگە گەورەکان .

دوای ئەوەی شۆڕشگێڕەکان بەسەر لەشکری میریدا زاڵ‌بوون‌و بانگی خەلیفایەتی بابەئیسحاقیان‌دا ڕاپەڕینەکەیان وا تەشەنەی کرد خەریك بوو گلۆڵەی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووك بخاتە لێژی . ئەوسا سوڵتان کەیخوسرەوی دووەم کەوتە خۆی‌و «لە مەلاتی‌یەوە داوای یاریدەی تورك‌و گەرمیانی کرد» . مەبەستی

(٢٥) بڕوانە پەراوێزی ژمارە هەژدە

(٢٦) هۆزێکی ئەفغانی‌یە .

(٢٧) ف . ا . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ١٨٨

(٢٨) ا . د . نۆلیچێنف ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ١٠ .

(٢٩) ف . ا . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٧٩

سوڵتان لە گەرمیان ئەو هۆزە کوردە بوو کە دوایی میرنشینێکی بەهێزیان دامەزراند[٣٠] بەوجۆرە سوڵتان توانی بەسەر ناحەزەکانیدا زاڵ‌بێ ، بابەئیسحاق بەخسیر کردو هەڵیواسی‌و پاش ماوەیەك هەموو ڕاپەڕینەکەی دامرکاندەوە .

لە کتێبی «دەوڵەتی سەلجووقی ئاسیای بچووك»دا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی چەند زانیاری‌یەکی گرنگی دەربارەی دەوری ژیاری‌و رووناکبیری کوردی ئەو رۆژگارە هێناوەتەوە . وەك زانراوە سەلجووقی‌یەکان لە دۆڵی زەرئەفشانی نیشتمانی یەکەمیاندا بە کۆچەری ژیانیان دەبردەسەر ، پەروەردەکردنی ئاژەڵ‌و کەمێك کشت‌و کاڵ پیشەی سەرەکی‌یان بوو . هەر ئەوسا پێوەندی پەتریارکی (باوکایەتی) لەناویاندا باو بوو ، پشتاوپشت پێکەوەی بەستبوونەوە[٣١] ، لەبەر ئەوە کاتێك گەیشتنە ئاسیای بچووك هێشتا لە رووی ژیاری‌یەوە لەدواوە بوون ، بۆیە زۆر شت لە مەلاو دەروێشانی کوردو عەرەب‌و ئازەرەوە فێردەبوون . گەردلێڤسکی لەو بارەیەوە نوسیویە دەڵێ

«ئەو دەروێشانەی دەهاتنە ئاسیای بچووك تەنها مامۆستاو فێرکەری ئایینی نەبوون ، بەڵکو لە هەمان کاتدا دەشبوونە ڕێنیشاندەری کارگێڕی‌و رووناکبیری کۆچەرانی ئەو مەڵبەندە ، دەوریان لە یەکگرتنیاندا دەبینی‌و دژی مەغۆلەکانیان دەبزواندن . لە چوار ڕێگەوە دەروێش دەهاتنە ئاسیای بچووك : خۆراسان‌و ئازەربایجان‌و سووریەو عیراق . . دەروێشەکانی عیراق لە بەغداو هەولێرەوە دەهاتن ، جووتیارۆ پیشەگەرو بێکارە لەدەوریان کۆدەبوونەوە»[٣١] ئەو دەروێشانە لە ڕاپەڕینەکەی بابەئیسحاقیشدا دەوریان بینی . دیسان گەردلێڤسکی دەڵێ گوایە بیروباوەڕی ئایینی دژ بە سۆفیزم لە هەولێرەوە دەگەیشتە ئاسیای بچووك ، «دانیشتوانی هەولێر کوردو ، وادیارە ئەوسا مەیلداری شیعە بوون»[٣٢]

شوێنەوارو پاشماوەو بەڵگەی بەجێ‌ماوی ڕۆژگاری سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووك بەگشتی کەمن . یەکێك لە بەجێ‌ماوە کەمەکانی ئەوسا میحرابێکە لە مزگەوتی

---

(٣٠) ف . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ١٧٨ - ١٧٩

(٣١) ف ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ٢٠٤

(٣٢) ف . ا . گەردلێڤسکی ، هەمان بەرگ ، ل ٢٠٤ - ٢٠٥

عەلائەددین لە شاری قۆنیە کە لە تەختە هەڵکەندراوەو لەسەری نووسراوە «حاجی دانیشتووی خەلات (خلاط - اخلاط) ساڵی ١١٥٥ دروستی کردووە» . بەپێی بۆچوونی گەردلێڤسکی ئەو میحرابەکانی خۆی لە خەلاتەوە گوێزراوەتەوە قۆنیەی پایتەختی میرنشینی سەلجووق [٣٣] . هەروەها لە ساڵی ١١٨٣ وە هەژدەهای شێوازی چینی لەسەر قاپی‌یەکانی ئامەد هەڵکەندراوە ، کە ئەوەیش وا دەگەیێنێ بەر لە هێرشی مەغۆلەکان نەك لە ڕێگەی ئەوانەوە ، وەك دەگوترا ، ئەو هونەرە گەیشتووەتە ئاسیای بچووك [٣٤]

بەهۆی نەبوونی سەرچاوەی کۆنەوە بۆ لێکدانەوەی پێوەندی دەرەبەگی لەنێوان سەلجووقی‌یەکانی ئاسیای بچووکدا ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرە ڤیچ گەردلێڤسکی چەند جارێك پەنای بردووەتە بەر دیاردەکانی ئیمڕۆی کوردستان . لەو ڕێگەیەوە گەردلێڤسکی هەوڵی داوە زۆر ڕووی ژیانی سیاسی‌و ئابووری‌و کۆمەڵایەتی میرنشینی سەلجووقیی ئاسیای بچووکی ئەوسا ڕوون بکاتەوە . بەلای گەردلێڤسکی‌یەوە ئەوە تاکە ڕێگەیە بۆ تێگەیشتنی لایەنە جیاوازەکانی ژیانی ئابووری‌و کۆمەڵایەتیی ئەو ڕۆژگارەی سەلجووقی‌یەکان ، چونکە ، بەپێی بۆچوونی ئەو ، جیاوازی‌یەکی ئەوتۆ لەنێوان ژیانی کوردستانی باکووریی سەرەتای سەدەی بیستەم‌و ژیانی ئاسیای بچووکی سەدە ناونجی‌یەکاندا نی‌یە [٣٥] لەوەدا گەردلێڤسکی کەڵکی لە چەند سەرچاوەیەکی نوێی تورکی وەرگرتووە وەك ئەو کتێبەی ناشید حەققی دەربارەی ناوچەی دەرسیم دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیران دایناوە [٣٦]

---

(٣٣) هەمان بەرگ ، ل ١٦٠

(٣٤) هەمان بەرگ ، ل ١٦٤

(٣٥) هەمان بەرگ ، ل ٩٦ - ٩٧ .

(٣٦) Nasit Hakki, Derebeyi ve Dersim, Ankara, 1932.

خاوەنی سەرەتا لە شێوەی زنجیرەیەك وتاردا لە گۆڤاری «حاکمیت ملی»دا بڵاوی کردووەتەوە . شایانی باسە أ . د . نۆلیچێڤ کورتەی بە زمانی ڕووسی بڵاوکردووەتەوە (بڕوانە : أ.د. نۆلیچێڤ ، دەربارەی مەسەلەی دەرەبەگی لە کوردستانی تورکیا ، - گۆڤاری «بیبلیۆگرافیای ڕۆژهەڵات» ، لینینگراد ، ١٩٣٤ ، ل ٥٤ - ٦٤) .

گەردلێفسکی دەڵێ سەلجووقی‌یەکان کاتی خۆی بە شەو لەترسی هێرشی کۆچەرەکان دەرگەو دەروازەی شازەکانیان قایم دادەخست ، ئەو نەریتەی تا دواساڵەکانی ڕژێمی عوسمانی لە شارێکی وەك دیاربەکردا پەیرەوی دەکرا[٣٧] کە دێتە سەر باسی بەرەڵلایی هۆزە کۆچەرەکانی ئەوسای ئاسیای پچووك نموونەیەکی نوێی کوردستان دەهێنێتەوە . دەڵێ بەر لە دەست پێ‌کردنی شەڕی یەکەمی جیهان تاران حاکمێکی نوێی بۆ ناوچەی ورمێ دانا ، بەڵام ئەوەی داینا لە ترسی هەراو بگری کۆچەرەکانی ئەو ناوانە بۆ ماوەی سێ مانگ نەیتوانی لە تەورێزی نزیکەوە بگاتە شاری ورمێ.[٣٨]

هەر لەو کتێبەیدا ف . أ . گەردلێفسکی ڕاستی‌یەکی گرنگی دەربارەی باری دیموگرافی‌و نەتەوەیی ئاسیای پچووکی ڕۆژگاری سەلجووقی‌یەکان تۆمارکردووە ، وەك ئەوە کە دەڵێ ژیانی ئۆغۆزەکانی ئاسیای پچووك ئاسان‌و یەکجۆر نەبوو ، هەرچەندە ئەوان «موسوڵمانێکی خراپ بوون» بەڵام ئایین بۆیان بووە قەڵغانی پاراستن لەو ناوچانەدا کە زۆرتری دانیشتوانیان عیسایی بوون ، کەچی لەو ناوچانەی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵدا کە زۆرتری دانیشتوانیان کورد یا عەرەب‌و وەك خۆیان موسوڵمان بوون جاری‌وا هەبوو بەئاسانی لە بۆنەیاندا دەتوانەوە[٣٩]

ف . أ . گەردلێفسکی لە بەرهەمەکانی تریشیدا چەند جارێك هاتووەتە سەر باسی مێژووی کورد لە سەدە ناوەندی‌یەکاندا . لەو وتارەیدا کە ساڵی ١٩٢٢ دەربارەی «ژیانی قزڵباشەکانی ئاسیای پچووك» بلاوی کردوتەوە[٤٠] ڕاستی‌یەکی نەزانراوی لە بارەی مەلا ئیدریسی بتلیسی ناودارەوە هێناوەتەوە .

لەوێدا کە دێتە سەر باسی ناکۆکی نێوان شا ئیسماعیلی پاشای صەفەوی (١٥٠٢-١٥٢٤) و سوڵتان سەلیمی پاشای عوسمانی (١٥١٢ - ١٥٢٠) کە شالاوی

---

(٣٧) ف . أ . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی . بەرگی یەکەم ، ل ١٥٣ - ١٥٤
(٣٨) هەمان بەرگە ، ل ١٧٤ - ١٧٥
(٣٩) هەمان بەرگ ، ل ٧٣
(٤٠) هەمان بەرگ ، ل ٢٥٥ - ٢٧٥

ئاگری زوربەی ناوچەکانی کوردستانی گرتەوەو باسی کوشتارە سەختەکەی سولتان سەلیم لەناو قزلباشەکانی ئەو ناوەدا دەکات کە ، وەك باس دەکرێ ، بووە هۆی لەناوچوونی ٤٠ هەزار کەسێکیان ، دەڵێ مەلا ئیدریسیش کە لایەنگری سولتان بوو لەوڕۆژانەدا زۆر بە ڕەقی لەگەڵ قزلباشەکان جووڵاوەتەوە ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لە ناوچەی مارديندا نیشتەجێ بوون . بە فەرمانی ئەو تەنانەت کڵاوو سەروپێچی قزلباشەکانیان کۆکردۆتەوەو یەکێك لە چاڵەکانی قەراغ شاریان پێ پڕکردووەتەوە . گەردلێفسکی دەربارەی ئەو کارەی مەلا ئیدریس دەڵێ :

«پێم وایە کردارێکی سەیری ئەوتۆیە کە پیاو ناتوانێ لێکی بداتەوە . گۆڕی حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریس وا لە بتلیس . حیسامەددین ، وەك لە بتلیس بۆیان گێڕامەوە ، پیاوێکی بیرتەسك نەبوو[41] . .»[42]

لە بەرهەمێکی تریدا ف . أ . گەردلێفسکی دیسان هاتووەتەوە سەر باسی حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریسی بتلیسیو دەڵێ « قورئانی لێکداوەتەوە . بەلایەوە وابوو موسوڵمانو عیسایی وەك یەك دەچنە بەهەشت . باوەڕی بە بوونی دۆزەخ هەبوو ، بەلام دەیگوت ئازاردان لە دۆزەخدا کارێکی وەختی یە ، واتە بە چاوی ئەعراف[43] سەیری دۆزەخی دەکرد» . حیسامەددینی باوکی مەلا ئیدریس لە شاری بتلیس نێژراوەو گۆڕی بووەتە زیارەتگە[44] گەردلێفسکی دەربارەی مەلا ئیدریس خۆیشی دەڵێ

«هاوچەرخی سولتان سەلیمی یەکەم ، مێژوونووسێکی پیاهەڵدەرو[45] پیاوی دەوڵەت ، واتە سیاسی بوو»[46]

---

(٤١) مەبەستی ئەوەیە حیسامەددین سوننی مەزهەبێکی بیرتەسك نەبووە ، بەڵکو پیاوێکی ئاینی کراوە بووە

(٤٢) ف . أ . گەردلێفسکی . کارە هەڵبژاردەکان ، بەرگی یەکەم ، ل ٢٥٦ .

(٤٣) «اعراف» یا «مطهر» زاراوێکی ئاینییە ، بەو شوێنە دەگوترێ کە کەوتووەتە نێوانی دۆزەخو بەهەشتەوە . وشەی «الاعراف» لە قورئانی پیرۆزدا ناوی هاتووە .

(٤٤) ف . أ . گەردلێفسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ .

(٤٥) مؤرخ مداح .

(٤٦) ف . أ . گەردلێفسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ .

لەبارەی قزڵباش و قزڵباشەکانەوە :

.لە نووسینەکانیدا ڤلادیمێر ئەلێکسەندرە ڤیچ گەردلێڤسکی بایەخی زۆری بە قزڵباشەکانی ئاسیای بچووك داوە کە بەشێکیان کوردن ، لە ئایین و داب و نەریت و مێژوویان کۆڵیوەتەوەو چەند جارێك بۆ خۆی تێکەڵیان بووەو گەلێك زانیاری بەکەڵك و سەیری لەبارەیانەوە کۆکردووەتەوەو لە چەند بەرهەمێکیدا بلاوی کردوونەتەوە .

یەکەم بەرهەمی گەردلیڤسکی لەبارەی قزڵباشەوە لە کارە هەڵبژاردەکانیدا بەم ناوەوەیە « لە گەڕانەکانم بەدوای باسە ئایینی‌یەکانی ئاسیای بچووکدا – قزڵباشەکان» . ئەو بەرهەمەی بریتی‌یە لە وتارێك کە ساڵی ١٩١٣ لە کۆڕێکی زانستی تایبەتیدا خوێندوویەتەوە[٤٧]

گەردلێڤسکی لە سەرەتای وتارەکەیدا گفتوگۆیەکی هێناوەتەوە کە کاتی خۆی لەگەڵ عەلی شانی کوڕی مەحموود پاشای سەرداری هۆزی قۆچگیری ناوچەی زارادا[٤٨] کردوویە . دەربارەی مەحموود پاشا دەڵێ سەرداری هۆزی بەدەسەلاتی قۆچگیری بوو.کە یەکێکە لە هۆزە کوردەکانی ئەو ناوچەیە . بۆ خۆی «دادکارو فەرمانڕەوای هۆزەکەیەتی و هەرچی ئەو بیڵێت بۆ کورد یاسایە» . ساڵی ١٨٩٥ لە کاتی کوشتاری ئەرمەنەکاندا مەحموود پاشا ڕێگەی نەدا بە پیاوەکانی لەو کوشتارەدا بەشدار بن ، لەبەر ئەوە ئەرمەن بە چاوی ڕێزو خۆشەویستی‌یەوە تێی دەڕوانن .

دوای ئەوە ڤ . أ . گەردلێڤسکی دەڵێ

«هاتنی ئەو ئاغا کوردەم بە هەل زانی بۆ ئەوەی بیدوێنم تا بتوانم لە ڕێگەیەوە بگەمە نهێنی‌یەکانی قزڵباش . خاوەنی خانەکە هەرچەندە لەوە دوودڵ بوو هیچم دەستگیر بێ بەلام بڕیاریدا یاریدەم بدات و لەگەڵی کۆم بکاتەوە . دوای چارەکێك هەردوکمانی بردە ژوورێکی تەنهاو دەرگەکەی قایم لەسەر داخستین . کە چوومە ژوورێ لاوێکی بالابەرز بە بەرگی ئەورووپایی و تەراشی ڕێکوپێکەوە لەبەرم هەڵستا ئەوساکە ڕەمەزان بوو ، منیش یەکسەرکەوتمە باسی ڕۆژوو . پێی گوتم قزڵباش دان

---

(٤٧) هەمان بەرگ ، ل ٢٤١ - ٢٥٤

(٤٨) زارا کەوتۆتە باشووری سیواسەوە .

به مانگی ڕەمەزاندا نانێن ، لەبریتی ئەو سالی دوازدە ڕۆژی موحەڕڕەم بەڕۆژوو دەبن . لەو ڕۆژانەدا یادی تینوێتی حسەین لە بیابانی کەربەلا دەکەنەوە . کە داوام لی کرد باسی (خضر الیاس)م بۆ بکات و لیم پرسی کەی دەست پی دەکات ڕەنگێکی هێناو ڕەنگێکی برد . گوتی ئەوە نهێنی تایبەتی یە ، مەگەر دوایی بۆتی باس بکەم . ئەوسا کە تێگەیشتم قزلباشەکان تا چڕادەیەك قایمکارن .

وادیارە گەردلیفسکی نەیتوانیوە شتێکی ئەوتۆ لە عەلی شان هەلکرێنێ بۆیە ناچاربووە لە ڕێگەی کابرایەکی ئەرمەنەوە بگانە ژمارەیەك قزلباشی ترو بەشێك لە زانیاری یەکانی دەربارەیان کۆبکاتەوە . وەك دەیگێرێتەوە یەکێکیان پێی گوتووە قزلباشەکان لەناو خۆیاندا یەکتر چاك دەناسنەوە ، گوایە بە تەوێلی هەریەکەیانەوە ئەستێرەیەك هەیە لە خۆیان بەولاوە کەس نایبینێ .

گەردلیفسکی کە دێتە سەر باسی ڕیش و سمێلی قزلباشەکان دەلی لە ۳۰ سالی یەوە ڕیش دەهێلنەوەو ئیتر توخنی ناکەون ، وەهی وایان هەیە مووی ڕیشی بەشی شەروالێك دەکات . کە پێی گوتوون لای سوننی یەکان ڕیش تاشین ڕەوایە ، تێیان گەیاندووە ، چۆن هێشتنەوەی خێری بەدەمەوەیە چونکە بە هەر یەکێك لە تالەکانیدا پەری یەك خۆی هەلواسیوە . لەبەر ئەوە تاشینی بەجێ نی یە . پشتی ئەو قسەیە بە دوو بەلگەی تر قایم دەکەن . یەکەمیان گوایە کاتێك ئیمامی عەلی پێغەمبەری شتووە ئاو لە ناوکیدا کۆبووەتەوە . کە ویستویە وەك موورفەڕك ئاوەکە بخواتەوە ڕیش و سمێلی پێی تەڕبوون لەبەر ئەوە ئیتر تا مردن نەیتاشیون . بەلگەی دووەمیان «ڕیشە درێژەکەی» عیسای پێغەمبەرە .

نووسەر هەن ژمارەی قزلباشی تورکیایان بە یەك ملیۆن داناوە ، بە لای گەردلیفسکی یەوە ئەو ژمارەیە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم کەمە ، بەتایبەتی ، وەك دەلی . ئەگەر ئەوەیش لەیادنەکەین کە ئاسیای بچووك پڕی یە لە قزلباش . ناوجەرگەی مەلبەندی قزلباش دەرسیمەو هەر ئەوێش جێگەی سەرداری گەورەیانە بەلام لە باشووری ئاسیای بچووکیش مەلبەندی تایبەتی خۆیانیان هەیە . هەروەها لە ئەستەموول و بڕوسەو کیلیکیا (قیلیقیا)ش قزلباش هەن . زۆربەیان لەو ناوانەدا پیشەگەرن . قزلباش لە ویلایەتی دیاربەکریش دەژین .

گەردلێفسکی کە بۆ خۆی چووەتە ناوچەی خەنس و لەوێ لیستەی تایبەتی بە ناوی دێهاتی قزڵباشەوە داناوە . بەپێی ئەو زانیارییانەی لێنچ لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا داونی ژمارەی گوندە قزڵباشەکانی خەنس کە ناوچەیەکی کوردەوارییە تەنها پازدەیە . بەڵام بەپێی لیستەکەی گەردلێفسکی بیو پێنجە . گەردلێفسکی ناوی هەموویان و ژمارەی ماڵەکانیانی تۆمار کردووە ، وەك قەڵاجوك کە ۲۵ ماڵ و گەرمەك ٦ ماڵ و کەمسەر ۱۲ ماڵ و سوارەم ۳۰ ماڵ و مەیدان ۲۰ ماڵ و حەیران ۱۲ ماڵ و دەرەك ۸ ماڵ و گەوەرەش ۱۰ ماڵ و مێرگەسوور ۵۰ ماڵ و خەلیفەکی ۳۰ ماڵ بوون وەك دەڵێ ئەو لیستەیەی لە ساڵانی شەری یەکەمدا داناوە ، واتە دوای ئەوەی لەشکری رووس گەیشتووەتە ئەو ناوچانە . بەپێی قسەکانی گەردلێفسکی هاتنی لەشکری رووس بووەتە هۆی ئەوەی گەلێك خێزانی کوردی سوننی ئەو گوندانە لەترسانا کۆچ بکەن[٤٩]

هەمان کات ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێفسکی هەوڵی داوە کەڵك لە هەموو هەلێك وەربگرێ بۆ کۆکردنەوەی داستان و ئەفسانەو پەندی پێشینیان و حەکایەتی باوی ناو قزڵباش و کوردی ترو سەرتاپای گەلانی ناو تورکیا .

داستان و ئەفسانەو حەکایەت :

وەك لە سەرتادا گوتمان ڤ . أ . گەردلێفسکی زۆر بایەخی بە کۆکردنەوەی فۆلکلۆر دەدا ، شارەزایان بەرهەمە فۆلکلۆرییەکانی بەرز دەنرخێنن ، بۆ هەر شوێنێك چووبێ گەردلێفسکی لە زاری دانیشتوانییەوە شتی باوی ناویانی کۆکردۆتەوەو دوایی لە وتاری تایبەتیدا بلاوی کردوونەتەوە . بە هەمان دەستوور کە چووەتە ناوچە کوردەوارییەکانیش بەپێی توانا لەو جۆرە بەرهەمانەی کۆکردووەتەوە[٥٠]

---

(٤٩) ڤ . أ . گەردلێفسکی . کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ۲٦۰ – ۲٦۱

(٥٠) گەردلێفسکی ساڵی ۱۹۱٦ چووەتە شاری بتلیس و وەك خۆی دەڵێ ماوەیەکی باشی لێ ماوەتەوە (بڕوانە لاپەڕە ۳۸۳ی بەرگی یەکەمی کارە هەڵبژاردەکانی) .

راسته ئەوانەی لە ناوچە کوردەوارییەکاندا کۆیکردوونەتەوە زۆر نین ، بەڵام شتی سەیرو سەرنج ڕاکێشیشیان تێدایە . بەوێنە کە چووەتە بتلیس لەبارەی بنچ‌و بناوانی ئەو شارەوە ئەمەیان بۆ گێڕاوەتەوە :

ئەسکەندەر کە نزیك بتلیس کەوتەوە لە دوورەوە قەڵایەکی سەختی بەدیکرد ، دەرگەی قەڵاکە لە ڕووی خۆیو لەشکرەکەیدا داخرابو .

تومەس یەکێك لە پیاوانی ئەسکەندەر بە ناوی ئەبولەیسەوە (أبو ليث) ئەو قەڵایەی دروست کردووەو لە ئاغای یاخی بووە . ئەبولەیس چەکی دژی ئەسکەندەر خستە کار ، بەڵام لەشکری ئەم بەهێزتر بوو ، بۆیەکا قەڵاکە ئەنجام بەوانەی ناویەوە خۆیاندا بەدەستەوە . لەبەر سەختیی ئەو قەڵایەو زەحمەتی زۆری داگیرکردنی ئەسکەندەر گوایە لەرقانا ناوی لێناوە (بەد لەیس) (بەد + لیث) کە ئیستە بۆتە بتلیس[51]

وەك دەیزانین زۆر جار لاپەرەی پرشنگداری مێژووی گەل تێکەڵ بە یادی کۆمەڵانی خەڵك دەبیو وەك فۆلکلۆر دەماودەمو پشتاوپشت بڵاودەبێتەوە . یەکێك لەو حەکایەتانەی ف . أ . گەردلێفسکی بە ناوی شەهابەددینەوە بڵاویکردوونەتەوە گێڕانەوەیەکی ساکارو نەمری ڕاپەرینەکەی مەلا سەلیم ئەفەندیی خێزانییە کە بەر لە دەست پیکردنی شەڕی یەکەمی جیهان بە ماوەیەکی کەم تەقیەوە[52] . بەم جۆرە یەکێك لە دانیشتوانی بتلیس حەکایەتی شەهابەددینی بۆ گێڕاوەتەوە

«شەهابەددین : سێ شێخ لە خەنس دەژیان ، دوانیان برا بوون ؛ شەهابەددینو محەمەد شیرین کوڕانی سەید محەمەد . سێیەمیان سەید عەلی کوڕی جەلالەددینو کوڕەزای کاوس ، پیاوێکی غەیبزان بوو ، لە خەنسەوە دەیزانی چی لە بەغدا ڕوودەدات

سەید عەلی خۆی بۆ ئەو دونیا هەڵگرتبوو ، لە نوێژو ڕۆژوو بەولاوە هیچیتری نەدەزانی . شەهابەددینو محەمەد شیرینیش خۆیان بۆ خزمەتی خەڵك تەرخانکردبوو .

---

(٥١) ف . أ . گەردلێفسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٨٨ .

(٥٢) دەربارەی بڕوانە : د . کەمال مەزهەر ، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا ، بەغدا ١٩٧٥ . ل ٤٣ - ٤٥ . ٧٥

شێخ شەهابەددین دڵی لای هەژارو بێکەسان بوو ، حەوت تەنووری بۆ ناندانی نەبووان هەڵخستبوو . شێخ شەهابەددین ڕەزی زۆرو لەوەڕگەی فراوانو هەزار سەر مەڕی هەبوو . هەموویانی بۆ خزمەتی هەژاران دانابوو .

جارێکیان چوار پەل سەرباز هاتنە خێزان . شەهابەددین بێپەروا خۆراکی گشتیانیدا دوژمنانی زۆریان بۆ هەڵدەبەست ، دەیانگوت ئەو پارانەی خەرجیان دەکات بە مفتی زەوتیان دەکات . بەڵام هیچ دادی نەدان . ئاگری شەڕ لەنێوان کوردو عوسمانیدا هەڵگیرسا شێخ بڕیاریدا بچێتە ڕووسیا ، بەداخەوە فریا نەکەوت ، بەدیل گیرا هەرسێك شێخیان هێنانە بتلیسو لەبەر کۆنسولخانەی ڕووسیادا هەڵیانواسین . بەر لە وەفاتی شێخ نزای لە عوسمانییان کرد . دوعای زوو گیرابوو . هەراوبگر دەستی پێکردو شەڕی گشتی هەڵگیرسا[٥٣] دوای وەفاتی هەموان شێخ شەهابەددینیان لەیادکرد تا جارێکیان کچە ئەرمەنێك لای پەنجەرەیماڵەوەیان چرایەکی بەسەر گڵکۆی شێخەوە بەدیکرد . کچە واقی ورما ، بۆ سبەی چووە سەر گۆڕی شێخو ئیمانی هێنا . لەو ڕۆژەوە موسوڵمانەکانیش گۆڕی شێخیان کردە زیارەتگە . ئەرمەنەکان حاشایان لە کچە کرد . ڕۆژانی هەینی دانیشتوانی شار دەچنە سەر گۆڕی شێخ شەهابەددین»[٥٤]

داستانە باوەکانی ڕۆژهەڵات لەناو کوردیشدا بڵاونو شێوازی تایبەتیی خۆیان وەرگرتووە لە بتلیس باسی «شاخی نەمروود» یان بەم جۆرە بۆ گەردلێفسکی گێڕاوەتەوە

«هەبوو نەبوو ، پاشایەکی بەدەسەڵات هەبوو ناوی نەمروود بوو . زۆر دەوڵەمەندو زەنگین بوو کاروانی لە شاری گەورەی ئەتوانەوە بۆ دەهات[٥٥] نەمروود زۆر زوو لە خۆی بایی بوو . قەڵایەکی بەرزی دروستکرد ، دەیویست بچێتە سەریو لەوێوە لەگەڵ یەزداندا بکەوێتە شەڕو گوایە بیکوژێ . خواوەندی

---

(٥٣) مەبەستی شەڕی یەکەمی جیهانە .

(٥٤) ف . ا گەردلێفسکی بەرگی یەکەم . ل ٣٩١

(٥٥) ئەتوان شارێکی ئەرمەنی بوو . بەپێی بەرگی چوارەمی ئەولیا چەلەبی ئەتوان لە ئەسڵدا «ئەحتی وان» واتە ژێر وان بووەو لەسەر زاری کوردان بووەتە ئەتوان .

گەورە غەزەبی لێ گرت و مێشێکی بۆ نارد ، مێشە لە کونەلووتییەوە چووە ناو کەلەسەریەوە ، گیزەگیزی مێشکی سەری برد . نەمروود لەتاوا فەرمانی دایە پیاوەکانی بە کوتەك بەربنە سەری بەڵکە مێشە لە کونە لووتیەوە دەربەڕێتەوە ، بەلاّم خۆی تیاچوو .

بە فەرمانی خودا مێروولە دایانە قەلاّکەی و لە بنەڕەتەوە هەڵیانتەکاندو کاولیان کرد . هەرچی تاشە بەردی بناغەکەشی بوو توورِ یاندایە ناو ئاوی دیاربەکرەوە[٥٦] بەو جۆرە نەمروودی لەخۆبایی تەواوبوو»[٥٧]

بە هەمان دەستوور ڤلادیمێر ئەلێکسەندرەڤیچ گەردلێڤسکی چەند بەرهەمێکی فۆلکلۆریی دەربارەی شارو شوێنەوارە بەناوبانگەکانی کوردستانو بەسەرهاتەکانیان کۆکردووەتەوە کە دیارە شارەزایان دەتوانن لە ڕێگەیانەوە بگەنە هەندێ لەو ڕاستییانەی مەبەستیانە . ئەمانەی خوارەوەیش چەند نموونەیەکیانن :

«گۆمی وان چۆن دروستبوو : ڕۆژانی زوو لەو ناوانەدا کانیاوێکی گەورە هەبوو . لە نزیکییەوە کونێك دروست بووبوو ئاوی کانییەکەی لێوە دەڕۆیی . جارێکیان ئافرەتێك لەوێ خوریی دەشت ، لەپڕ چنگێکی لەدەست بەربۆوەو کونەکەی گرت . لەوساوە ئاو کەوتە پەنگ خواردنەوە تا گۆمی وان دروستبووە»[٥٨]

«داگیرکردنی خەلات : کە پێغەمبەر بانگی ئیسلامەتی داو داوای لە بتپەرستان کرد دەست لە بتپەرستی هەڵگرن یەکێك لە هاورێکانی کە ناوی خالید بوو لەگەڵ ٤٠ هاورێی خۆیدا ڕوویان کردە خەلات (اخلاط) . بە ناوی بازرگانەوە هاتنە ناو شارەوەو بەو بیانووەوە تیا مانەوە . دوایی شەڕ هەڵگیرساو خالید کوژراو هەر لەوێش نێژرا»[٥٩]

---

(٥٦) بەپێی ئەولیا چەلەبی شا تەهماسب سەدەی شازدە تەتوانی کاول کرد .
(٥٧) ڤ . ا . گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩١ - ٣٩٢ .
(٥٨) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .
(٥٩) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .

«مێژووی خەلات : حەوت پاشا فەرمانڕەوایی خەلاتیان دەکرد ،
بەیاندیرو پێنجی‌تر . حەسەن مزگەوتێکی لەناو شاردا دروست‌کرد ،
خەزنەیەکی پڕی بەجێ‌هێشت کە ئێستە نەماوە . حەسەن‌و بەیاندیر قەلا
دروست‌کرد ، یاساولان لەوێوە تاقیی هێرشی دوژمنیان دەکرد . جاران
شارێکی زۆر گەورە بوو ، لە ئەستەموولیش گەورەتر بوو . کە لە خەلاتەو
هەشت هەزار کۆچیان دەکردە سووریە[٦٠] هیچ بە شارەوە دیاری نەئەد
ئەو جۆرە بەرهەمە فۆلکلۆری‌یانە بەشێکن لە سامانی رۆشنبیری کۆمان
گەلێك لە وێنەیان هەیەو پێشکەوتووەکانیان بەپەرۆشەوە دەیانپارێزن . ب گ
بەرهەمانە کەلکیان زۆرە بۆ رووناکبیران بەگشتی‌و بۆ زمانەوان‌و مێژوونووس
ئەدەب بەتایەتی . ئەو بەرهەمانە بۆیشیان هەیە ببنە سەرچاوەی ئەدەب‌و
مندالان . هەر لەبەر ئەو هۆیانەش کاتی خۆی «کۆڕی زانیاری کورد» بایەخ
بە کۆکردنەوەیان دەدا .
کاتێك ف . أ گەردلێڤسکی لە نووسینەکانیدا دێتە سەر باسی ناوچە
ناو تورکیا جاروبار دەگەڕێتەوە سەر ناوی کورد . بەوێنە دەربارەی شاری
دەلێ لەناو دانیشتوانیدا وا باوە گوایە ولاتەکەیان کاتی خۆی سێ سال لە
تووشی زستانی سەخت هاتووە کە بوونەتە هۆی نەمانی زۆربەی خەلکەکەی
٦٠٠ مالیان . وەك دەلێن . لەدەست مەرگ رزگاریان بوو . ئەوساکە عە
کورد بە خۆی‌و دوازدە هەزار لە پیاوەکانی‌یەوە لەوناوانەدا نیشتەجێ بوو
گەردلێڤسکی ، وەك گوتمان . گەلێك حەکایەتی باوی ناو گەلانی تورکیا
کردووە کە ژمارەیەکی کەمیان پێوەندی‌یان بە کوردەوە هەیە . لە بەرگی یەکە
هەلبژاردەکانیدا ئەم دوو حەکایەتە بلاوکراونەتەوە :
«موشتاق بابا جارێکیان موشتاق بابا کە جێگری مەلای گەورە
حەسەنی شیروانی بوو چووە ئەستەموول . تامەزرۆی بینینی سولتان عەبدولمەج
کە زانی نوێژی هەینی لە مزگەوتی ئەیووب دەکرێ بەسواری لەگە

(٦٠) مەبەستی هاتوچۆی کۆچەرەکانە .
(٦١) ف أ گەردلێڤسکی ، بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٢ .
(٦٢) بەرگی یەکەم ، ل ٣٩٥

کوردەکانیدا رووی‌کردە ئەو مزگەوتە . کە گەیشتە جێ سولّتان لە مزگەوت بوو ، رێچکەی سوارەی کورد سەرنجی راکێشا ، لە پیرەمێردێکی پرسی ئاخۆ کێ‌لێ هاتێتە خزمەتی ؟ کە موشتاق بابا هاتە ژوورەوە ، سولّتان پێی‌گوت : بۆچ عەزیەت دایە بەر خۆت ؟

موشتاق بابا لە وەلاّمدا گوتی موشتاق دیتنی خواوەندی گەورە بووم . بەو جۆرە ناوی خۆی ، (موشتاق)ی ، تێکەلّی وەلاّمەکەی کرد[٦٣]

سولّتان موشتاق بابای بانگ کردە دیوەخانی خۆی کە جێ‌نوێژی لێ‌بوو . سولّتان داوای لە موشتاق بابا کرد غەیبێکی پێ‌بلّێت . موشتاق گەلێك خۆی گرت تا سولّتان لێی‌پرسی :

چی بەبیرما هات ؟

لە وەلاّمدا موشتاق بابا گوتی

«نیازتانە گونەشم پێ‌بەخشن کە یەکێکە لە ئافرەتانی حەرەمی بەرزتان ئەوەیش ئەنجام دەبێتە هۆی فەوتم» .

سولّتان فەرمووی

«جا ئەگەر وابێ لە بریاری خۆم پاشگەز بوومەوە» .

«ئەکەی دەخیلتم ، خوا وای پێ‌چاکە» – هاوار لە موشتاق بابا هەلّسا .

سولّتان قایل بوو ، گونەشی لە موشتاق بابا مارە کرد . دوای ئەوەی موشتاق بابا گەرایەوە بتلیس هەموان بە چاوی رق‌و کینەوە تێیان دەروانی چونکە سولّتان گەلێك زەوی‌وزاری ئەو ناوەیشی پێ بەخشیبوو .

زۆری نەبرد دیسان موشتاق بابا بریاری‌دا بچێتەوە ئەستەموول . دوژمنەکانی کە دلّنیا بوون ئەمجاریش سولّتان بە تەخت‌و بەختەوە دەیتێرێتەوە بریاری کوشتنیان‌دا . بۆ ئەو کارە چەند کوردێکی هۆزی فەریق بەحری پاشایان بەکرێ گرت ، هەنگاو بە هەنگاو دووی کەوتن . لە بایەزید موشتاق بابا لە قۆناغی حاکمی شار لایدا . کە رۆژ ئاوابوو موشتاق بابا لەپر نوێژی بری‌و رووی کردە شێخ عارف هاوەلّی‌و پێی‌گوت

(٦٣) چونکە وشەی (موشتاق)ی بە دوو معنا بەکارهێناوە .

«دەزانی ئیستە چی ڕوودەدا ؟ . دێن دەمکوژن ، نەکەی بگری ، ڕۆژم تەواوبووە . خودا وای دەوێ ، کە هاتنە ژوورێو پرسی‌یان من لەکوێم دەخیلە نەڵێی لێرە نی‌یە ، ئەگینا ، شێخ عارف ، تۆیش دەکوژن !» .

کە لە قسەکانی بووەوە موشتاق بابا ئاخێکی هەڵکێشاو چەند بەیتێکی نووسی‌و خستی‌یە ژێر بەرماڵەکەیەوە . کە کوردەکان هاتنە ژووری موشتاق بابا مۆڵەتی پێنج دەقیقەی لێ خواستن ، دەسنوێژی گرت‌و نوێژی کردو ئینجا بێ‌ترس ڕووی تێ‌کردن‌و پێی‌گوتن :

«ئامادەم ، فەرموون بمکوژن» .

گۆڕی موشتاق بابا ئیستەش وا لە بایەزید ، بەرامبەری قۆناغی حاکمی شارە . هەرچەند کێلی گۆڕەکەی ڕاست دەکەنەوە ئەو هەر خوار دەبێتەوە ، وابێ‌دەچێ سوجدە بەرێ .

بەپێی قسەی عەلی پاشای کوڕەزای موشتاق بابا ئەوەی باسمان کرد لە ناوەندی سەدەی سیازدەی کۆچی ، واتە پەنجاو شەستەکانی سەدەی نۆزدە قەوماوە . عەلی پاشا زۆری بەسەر دیوانی باپیریدا هەڵدا ، دەیگوت تەنها مەگەر حافظ لەو شاعیرتر بێ»[٦٤]

«پەمبووك بابا جارێکیان کابرایەك لە ئاق سەرای بەلای گۆڕی پەمبووك بابادا تێدەپەڕێ . لەبەر خۆیەوە دەپرسێ :

بۆ لەناو کوردیشدا غەیب‌زان هەیە ؟

پەمبووك بابا کە گوێی لەو شەکرانە بوو قاچی لەژێر خاکەوە دەرپەڕاند ، ئەوسا کابرا تێگەیشت چ‌زەلەیەکی کردووە»[٦٥]

بەرگی دووەمی کارە هەڵبژاردەکانی ڤلادیمێر ئەلێکسەندەرەڤیچ گەردلێفسکی بۆ بەرهەمەکانی دەربارەی زمان‌و ئەدەبی تورکی تەرخانکراوە[٦٦] لەبەر ئەوە تەنها چوار جار ناوی کوردو چەند جارێکی زۆر کەم ناوی شارەکانی کوردستانی تێدا

---

(٦٤) ڤ . ا . گەردلێفسکی ، کارە هەڵبژاردەکانی ، بەرگی یەکەم ، ل ٤٠٠ – ٤٠١ . ئەو حەکایەتەی لە ئەرزڕۆم نووسیوەتەوە .

(٦٥) بەرگی یەکەم ، ل ٤٥٧ .

(٦٦) بڕوانە پەراوێزی چوارەم .

لە بەرگەکانی تری کارە زانستی‌یەکانی گەردلێفسکیدا دیسان گەلێك جار ناوی کورد هاتۆتە ناوەوە کە هیوارداریین لە دواڕۆژێکی زوودا بتوانین لەگەڵ ئەم بەشەدا لە بەرهەمێکی سەربەخۆدا بڵاوی بکەینەوە .

باسی پێنجەم

دەربارەی سروشتی ڕاپەڕینە گەورەکە

ساڵی ١٩٢٥

ڕاپەڕینە گەورەکەی ساڵی ١٩٢٥ی کوردستانی تورکیا(٭) یەکێکە لە حەڵقە خوێناوی‌یە هەرە گەورەکانی زنجیرەی خەباتی ڕزگاریخوای – نەتەوەیی کورد ، بەڵام میللەتەکەمان تاوەکو ئێستا شێکی یەکجار کەم‌و تا ڕادەیەکی زۆر سەرپێی دەربارەی لاپەڕە گەورە پڕ شانازی‌یەکانی دەزانێت کە پێویستیان بە لێکۆڵینەوەی قوڵ‌و دوورو درێژە بۆ دەرخستنی سروشتی ڕاستەقینەی ڕاپەڕینەکە خۆی‌و دیارکردنی ئەو دەرسە مێژووی‌یانەی میللەتە خەباتکەرەکەمان پێویستی پێ‌یانە ، هیچ نەبێت بۆ ئەوەی یارمەتی ئەوەمان بدەن ئەمڕو هەڵەی دوێنێیان دووبارە نەکەینەوە .

لە دەرەوەی کوردستانیش تا ئێستا بە شێوەیێکی زۆر کورت‌و تا ڕادەیەکی دیار هەڵە لەم ڕاپەڕینە کوڵراوەتەوە . بەشێکی زۆر لە مێژوونووسە بێگانەکان ، بە ڕۆژهەڵاتناسە گەورەکانی سوفیەتەوە (وەك پرۆفیسوری ناسراو أ . ف . میللەر) ئەم ڕاپەڕینە بە جووڵانەوەیەکی کۆنەپەرستی دەستکردی ئینگلیز دائەنێن ، کە گوایە دوو مەبەستی بنچینەیی هەبووە : یەکەمیان لاسەنگ کردنی مەوقفی ئینگلیز لەو خەباتە سەختە سیامی‌یەیاندا کە لەگەڵ تورکەکاندا دەیانکرد لەسەر «ویلایەتی مووسڵ» و دووەمیشیان گوایە کۆنەپەرستی‌ی ناوخۆو دەرەوە ئەیانویست لە ڕێگای ئەو ڕاپەڕینەوە بەرهەڵستی گۆڕانە شۆڕشگێڕیکانی کەمالی‌یەکان[1] لە تورکیادا بکەن .

(٭) لە ژمارە دووی گۆڤاری «ڕۆژی کوردستان»دا بلاوکراوەتەوە (بەغدا ، تەمموزی ١٩٧١ ، ل ٤٦-٥٦) .

(١) ئەو جووڵانەوە گەورەیەی میللەتی تورك دوای شەڕی یەکەم بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال بۆ ڕزگار کردنی نیشتمانەکەی بەرپای کرد لە ڕابەری سیاسی‌دا بە «جووڵانەوەی کەمالی» و بەشدارەکانی بە «کەمالی‌یەکان» ناو دەبرێن .

یەکێك لەو هۆ گەورانەی ڕێ‌وشوێنی ڕاستەقینەو سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ی لە مێژوونووسە بێگانەکان بە جارێك تێك‌داوە ئەو گێرە شێوێنی‌یە بێ‌شومارە بوو کە کاربەدەستە شوڤێنیکانی تورکیا بۆ ئەم مەبەستە نایانەوە ، بە تایبەتی دروست‌کردنی هەواڵ‌و دەکومێنتی درۆ کە لە دوایدا بوونە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی مێژووی ڕاپەڕینەکە لە گفتوگۆیەکی تایبەتی نووسەری ئەم وتارە لەگەڵ ڕۆژهەلاتناسی گەورەی سۆڤیەت ئەناتۆلی فیلیپۆڤیچ میللەر . کە وەك وتمان لەو بڕوایەدایە ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ جوولانەوەیەکی کۆنەپەرست بووە[٢] . ڕاست‌و ڕەوان گوتی « ئەو مەتریاڵ‌و بەڵگانەی بەدەستمەوەن ڕێگای ئەوەم نادەن بتوانم بە جۆرێکی تر سەیری ئەم ڕاپەڕینە بکەم . بەلام کەی بەڵگەی مێژوویی باوەڕپێکراوی پێچەوانەیانم دەست کەوت ئەو کاتە هەڵبەتە منیش لەسەر ڕۆشناییان دەتوانم بیرو ڕایەکی نوێ دابڕێژم‌و دان بەوەدا بنێم کە هەڵە بووم » لەو بڕوایەدام زۆربەی مێژوونووسە بێ‌لایەنەکانی‌تریش هەر لەسەر ئەو ڕایەن .

ئەمە بێ‌گومان ئەرکێکی یەکجار گەورە دەخاتە ئەستۆی مێژوونووسە کوردەکان‌و بەڵکو هەموو ڕۆشنبیرێکی کورد . بەتایبەتی ئەوانەی لە نزیکەوە ئاگایان لە ڕووداوەکانی ئەم ڕاپەڕینەیە کە هەوڵ بدەن کارێکی وا بکرێت ئەو ڕاستی‌یە مێژوویی‌یە گرنگانەی پێوەندی‌یان پێوەی هەیە نەفەوتێن‌و کۆبکرێنەوەو بە شێوەیەکی قوڵ‌و زانیاریانەی دوور لە هەست لە ڕووداوەکانی بکۆڵنەوە

نووسەری ئەم وتارە لە سنووری توانایا لە ساڵانی خوێندن‌و کاریدا لە دەرەوەی وڵات بایەخێکی زۆری بەم باسە داو شوێنێکی تایبەتی‌ی لە نامەی دکتۆرێکەیدا بۆ تەرخان‌کرد کە دەتوانم بڵێم بێ‌ئەنجام نەبوو . ئەوە بوو لە کاتی یەکەم لێکۆڵینەوەی ئەو نامەیەدا لە سەرەتای ساڵی ١٩٦٣دا لە ئینستیتوتی ڕۆژهەلاتناسی ئەکادیمیای زانستی سۆڤیەتی بڕیار درا کە پێویستە شارەزاکانی ەلەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕاستیانەی لەو نامەیەدان جارێکی تر چاو بخشێننەوە بە بیرو ڕایاندا بەرامبەر ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥

---

(٢) بڕوانە : أ . ف . میللەر ، کورتەی مێژووی تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٤٨ ، ل ١٩٢-١٩٣ ، أ . ف . میللەر ، دەربارەی مێژووی هەرەنوێی تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ - لینینگراد ، ١٩٤٨ ، ل ١٥٢-١٥٣

لە کوردستانی تورکیا[٣] جگە لەوە یەکێك لە کوردناسە هەرە گەورەکانی سۆڤیەت و ڕۆژهەڵاتناسی بە توانا و . ڤیلچێڤسکی ڕایەکی دە لاپەڕەیی دەربارەی ئەو نامەیە نووسی کە بە ئاشکرا پاشگەزبوونەوەی خۆی لە هەڵەکانی ڕابوردوی تێدا تۆمار کردبوو ، وە دانی بە ڕاستیی ئەو ئەنجامانەدا نا کە لەو نامەیەدا دەربارەی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ دەست نیشان کرابوون . دوای ئەوە بە ماوەیەك دەزگای ڕۆژهەڵاتناسی ئەکادیمیای زانستی ئازەربایجان و ئەرمینیای سۆڤیەت ئامادەکردنی باسێکی تایبەتییان دەربارەی ئەو ڕاپەڕینە بە نووسەری ئەم وتارە سپارد بۆ ئەو کتێبە گەورەیەی بەدەستەوەیە لەسەر هەموو مێژووی کورد بلاوبکرێتەوە . جا وا لێرەدا بە کورتی بەشێکی ئەو باسە دەخەمە بەرچاو . هیوامە ڕۆژێك بێت بتوانم هەمووی بەسەریەکەوە بلاو بکەمەوە . نووسەری ئەم وتارە خۆی زۆر بە بەختیار دەزانێت ئەگەر توانیبێتی بەم کارەی بەشێکی زۆر کەم لەو قەرزە گەورەیەی دایکی نیشتمانی دابێتەوە کە وا لە ئەستۆی هەموو کوردێکدا .

---

(٣) وێنەی ئەو بڕیارە کە بە ناوی سەرۆکایەتی ئینستیتوی ڕۆژهەڵاتناسی کۆڕی زانیاری سۆڤیەتەوە پارمەتیدەری سەرۆکی ئەو دەزگایە ر . ت . ئەحرامۆڤیچ و پرۆفیسۆر ب .م . دانتسیگ ئیمزایان کردووە لای خۆم هەیە دوای ئەم بڕیارە لە کاتی دووەم لێکۆڵینەوەی هەر ئەم نامەیەدا ڕۆژی ١٥ی مایسی ساڵی ١٩٦٣ بەشی «مەسائیل نێوان میللەتان» بڕیارێکی ڕەسمییان دەرکرد کە لە لاپەڕەی دووەمیدا دەربارەی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ دەڵێت : «بێگومان یەکێك لە ڕووە گرنگەکانی نامەکەی کەمال مەزهەر ئەوەیە کە لەسەر ئەساسی بەڵگەی بەنرخ هەڵەی ئەو بیروباوەڕە ئەسکەی دەرخستووە کە لە ناو ئێمەدا بلاوە دەربارەی ئەوەی گوایە هەموو جووڵانەوەیەکی کورد سروشتی عەشائەری هەبووە و لەلایەن ئینگلیزەوە بەرپادەکران بۆ خزمەتی ئامانجەکانیان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا . نووسەری ئەم نامەیە دەری خستووە کە وا ڕاپەڕینەکانی کورد وەڵامی کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان بووە بەرامبەر چەوسانەوەی کولۆنیالی (لە عیراق) و سیاسەتی شۆڤینی دەوڵەتە بورژوازییە نیمچە دەرەبەگەکانی تورکیا و ئێران و عیراق . ئەو ڕایەی بەر لە ئێستا لە ناو ئێمەدا بلاو بووە دەربارەی سروشتی سەر بە ئینگلیزی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید لە تورکیا (ساڵی ١٩٢٥) لە کاتی بەراوردیدا لەگەڵ ئەو بەڵگانەی نووسەری ئەم نامەیە هێناونیەتەوە بەلای کەممەوە پێویستی بە ڕاستکردنەوەیەکی یەکجار گەورە هەیە» .

بۆ دیار کردنی نەك تەنها سروشتی راپەرینی ساڵی ۱۹۲۵ ، بەڵکو هەموو جووڵانەوەی ئازادی – نەتەوەیی کوردستانی تورکیا ، پێویستە چاوێك بە باری ژیانی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتی ئەم بەشەی کوردستاندا لە ساڵەکانی دوای شەری یەکەمدا بخشێنرێت تا بتوانرێت هێزە بزوێنەکانی ئەو جووڵانەوەیە بە شێوەیەکی دروستو رەوان دەست‌نیشان بکرێن .

کاتێك شەری یەکەم کۆتایی هاتو ئیمپراتوریەتی عوسمانی رووخا بزوتنەوەیەکی سیاسیو رووناکبیری گەورە سەرانسەری کوردستانی ژووروی گرتەوە . ئەو رێکخراوە سیاسی‌یانەی بە هۆی شەرەوە لە کار وەستابوون دووبارە هاتنەوە کایە ، جگە لەوانیش چەند رێکخراوێکی تری نوێ دامەزرێنراو چەند رۆژنامەو گۆڤارێکی کوردی کەوتنە دەرچوون . هەموو ئەم رێکخراو و چاپەمەنی‌یانە بە گورجو گۆڵی کەوتبوونە خۆیان بۆ ئەوەی بتوانن کەڵك لە باری سیاسی نوێی جیهان ، بە تایبەتی رۆژهەلاتی ناوەراست ، وەربگرن تا بتوانن کارێکی وا بکەن میللەتی کوردیش بە مافە نەتەوایەتی‌یەکانی خۆی بگات . هەر بۆ ئەم مەبەستەش ئەم رێکخراوانە پەیوەندی‌یان لەگەڵ دەوڵەتە سوێندخۆرەکاندا بەست . تورکەکان کە مەترسی ئەوەیان لێ‌نیشت کوردستانی ژووروش بدۆرێنن دووبارە پەنایان بردەوە بەر چەکە تاقی‌کراوەکەیان لەگەڵ کوردا – جووڵاندنی هەستی ئاینی‌یان (!) ، بەڵام کە زانی‌یان ئەمجارە میللەتی کورد بەجارێك خولیای سەربەخۆیی کەوتۆتە کەلەیەوە ناچار بوون لیژنەیەکی تایبەتی دابمەزرێنن بە بەشداریی چەند وەزیرێكو هەندێك لە سەرۆکە بەدرخانیەکان بۆ لێکۆڵینەوەی باری سیاسی کوردستان . لە ئەنجامدا لیژنەکە هاتە سەر ئەو بیرەی کە ئەگەر تورکیا بیەوێت کوردستانی لێ‌جیانەبێتەوە پێویستە دان بە مافی ئۆتۆنۆمی میللەتی کوردا لە ناو قەوارەی دەوڵەتی تورکیادا بنێت . بۆ ئەم مەبەستە بریارێکی تایبەتی دەرکرا[٤] ، بەڵام بە کردەوە هیچ نەکرا بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ، لە راستیشدا زۆری پێ‌نەچوو کەمالی‌یەکان شۆرشی رزگاری‌یان دژی حوکمەتی سوڵتانو داگیرکەری بێگانە بەرپا کرد ، ئەمەش بارێکی سیاسی نوێی هێنایە کایەوە

---

(٤) بروانە : الدکتور بلەج شیرکوە ، القضیة الکردیة – ماضی الکرد و حاضرهم ، القاهرة ، ۱۹۳۰ ، ص ٦٥-٦٧

کە بە جارێك سەرتاپای وڵاتی گرتەوەو کارێکی گەورەشی کردە سەر ژیانی سیاسی میللەتی کوردو هەموو دوارۆژی .

شۆڕشی کەمالی بەشێکی زۆری لە میللەتی کورد جووڵاند کە دڵسۆزانە چوونە پاڵپشتی بۆ ئازادکردنی نیشتمانی هاوبەش لە داگیرکەری بێگانە[5] کورد بەم کارەی هەستێکی نیشتمانی زۆر بەرزو تێگەیشتنێکی سیاسی ڕاستی دەربڕی ، بەڵام هەر لەو کاتەشدا بەشێکی کەم لە دەرەبەگە کوردە سەر بە ئینگلیزەکان دەیانویست بنە کۆسپ لەبەر دەم پەرەسەندنی ئەو شۆڕشەداو ئەم کردارەیان تا ڕادەیەکی دیار بورجوازی – نیشتمانی تورکیشی ترساند . لەگەڵ ئەوەشدا لە کاتی ڕووداوە گرنگەکانی شۆڕشەکە خۆیدا کورد زۆر بە ئاشکرا نیشانیدا دەتوانێت لە مێژووی تورکیادا ببێتە هێزێکی دروستکەری پێشکەوتنخوازی. گەورە بۆ قوڵ کردنەوەی ناوەرۆکی گۆڕانە شۆڕشگێڕییەکانی و بەرەوپێش بردنیان . ئەوەبوو مستەفا کەمال و هاوەڵەکانی زۆر بە ئاسانی توانییان جێپێی خۆیان لە کوردستاندا بکەنەوە ، چەند جارێك بچنە ناو کوردەکانەو . بەڵکو لە ساڵی ١٩١٩شدا چەند کۆبوونەوەیەکی سیاسی گەورەی خۆشیان لە ناو ئەواندا بگێڕن ، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بەڵگەی ئەوە بوو کە هێزە دێموکراتێکانی کورد لەو بڕوایەدان بە سەرکەوتنی کەمالییەکان کێشەی نەتەوایەتی ئەوانیش لە سەر ڕێوشوێنێکی ڕاست چارە دەکرێت ، ئەوەی زیاتریش پاڵی پێوەنان بۆ ئەم بیرە ئەو هەوڵ و تەقەلاو پەیمانە زۆرە بوو کە کەمالییەکان ئەیاندان بۆ نزیك کەوتنەوە لە کورد ، بەتایبەتی چونکە ئەشیانزانی ئەوە دەبێتە هۆیەکی یارمەتیدەر بۆ «سەندنەوەی» کوردستانی خواروش کە لەسەری یەکسەر لەگەڵ ئینگلیزەکاندا کەوتنە کێشە . هەر لەبەر ئەمەش بوو زۆر جار ئەو پەیمانانەی دەیاندا بە

---

(٥) ژمارەیەك لە نووسەرە بێگانەکان باسی ئەوەیان کردووە کە مستەفا کەمال بێ یارمەتی میللەتی کورد نەیدەتوانی بەسەر دوژمنەکانی تورکیادا سەربکەوێت .

ئەم ڕووەوە دیپلۆماسی ئەمریکی ولیەم ئیگلتن نووسیویەتی دەڵێت : «هەر چۆنێك بێت ئەتاتورك (تورکەکان لە خۆشەویستیدا مستەفا کەمالیان ناونا (ئەتاتورك) واتە باوکی تورك – نووسەر) نەیدەتوانی گوێ نەداتە پشتگیری هێزە کوردەکان لە خەباتیدا لە پێناوی یەکێتی تورکیادا لە ماوەی ١٩٢٠-١٩٢٣دا» .

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963 . P . 12

کورد لە شێوەی بەیانامەی تایبەتیدا بلاویان دەکردنەوەو دەشیانناردنە ناوچەکانی کوردستانی خواروو. لە یەکێك لەو بەیانامانەدا کە لە ئارارات‌و جۆلەمێرگ بلاوکراوەتەوەو چەند ژمارەیەکی گەیشتۆتە رەواندزیش دەڵێت :

«ئەی هاونیشتمانی‌یان حوکمەتی کۆماری تورکی بە تەواوەتی سوورە لەسەر ئەوەی هەموو پێویستی‌یەکی شارستانێتی لە نیشتمانە خۆشەویستەکەمان کوردستانی تورکیادا بلاو بکاتەوە. رێگاو بانەکانتان قیرتاو دەکرێن. دێهات‌و شارەکانتان پێ قوتابخانەو مامۆستا نامێنەوە، خێزانەکانتان شادمان‌و بەختیارتر دەبن لە ژیانێکی پڕ لە خۆشیدا، ئاسایش‌و یاسا دەبنە هۆی پەرەسەندنی خێرو خێراتی ولاتەکەتان. ژیان‌و ماڵ‌و شەرەفی هاونیشتمانی‌یەکانمان لە ژێر پارێزگاری راستەقینەو دلسۆزانەی یاسای کۆماردایە..»[٦]

جگە لەوە لە گەرمەی سەرەتای شۆرشی بۆرجوازی‌ی تورکدا ژمارەیەکی زۆر لەو سەرۆکانەی لەگەڵ مستەفا کەمالدا ئەو شۆرشەیان بەرپاکرد، هەر وەك لە یادداشت‌و نامە کۆکراوەکانی خۆیدا دەردەکەوێت، کورد بوون. بە وێنە کۆمیتەی سەرۆکایەتی کۆنگرەی ئەرزرۆم (٢٣ی تەمموز – ٦ی ئابی ١٩١٩) کە بە یەکێك لە نوقتە هەرە گرنگەکانی سەرەتای ئەو شۆرشە دادەنرێت[٧] لە ٨ کەس پێکهاتبو کە سیانیان کورد بوون: شێخ فەوزی[٨] سەرۆکی نەقشبەندێکان لە ناوچەی ئەرزنجانداو سەعدوللا بەگی خەلکی سعرت کە تا ساڵی ١٩١٨ ئەندامی پەرلەمانی عووسمانی بوو، وە سەرۆکی هۆزی مونکی[٩] حاجی موسا بەگی میرزا زادە[١٠]

(٦) بڕوانە

A. M. Hamilton , Road through Kurdistan, London , 1937, PP. 295 – 296

(٧) لە کاتی ئەم کۆنگرەیەدا مستەفا کەمال دروشمی «خەباتی میللەت دژی داگیرکەر لە رێگای سەربەخۆیی نیشتمان»دای بەرز کردەوە.

(٨) حاجی شێخ فەوزی ئەفەندی ناسراو بوو، ساڵی ١٨٦٨ لە دایك بووە. لە ئەرزنجان‌و دەرسیم دەست‌ڕۆیشتوو بوو. دژی داشناکەکان وەستا.

(٩) ئەم هۆزە لە ویلایەتی بەتلیس لە ناوچە شاخاوێکانی نزیك سەرچاوەی رووباری دجلە نیشتەجێ‌یە، «مۆوت یا مونکان»یشی پێ دەڵێن. لە سەردەمی عوسمانی‌یەکاندا هۆزی مونکی قەت سەری بۆ حوکمەت شۆر نەکردووەو هەموو کاتێك ژیانێکی نیمچە سەربەخۆی بردۆتە سەر.

(١٠) بڕوانە: «مستەفا کەمال – رێگای نوێی تورکیا»، (نامەو وتارە کۆکراوەکانی مستەفا کەمال)، چاپی رووسی، بەرگی یەکەم: مۆسکۆ، ١٩٢٩، ل ٦٥

مستەفا کەمال لەگەڵ ئەمانەداو گەلێك کوردی ناسراوی‌تردا پەیوەندی زۆر نزیکی بووەو گەلێك نامەی تایبەتی بۆ ناردوون[11]

لە «شوارى نیشتمانى گەورە» (المجلس الوطنى الكبير)ى تورکیادا کە کەمالی‌یەکان لە نیسانی ساڵی ۱۹۲۰دا لە شاری ئەنقەرە بەستیان ۷۲ نوێنەری کورد بەشداری کردووە[12] ، هەموو ئەندامانی ئەم شواریە زۆر بە گەرمی پێشوازی قسەکانی نوێنەری شاری ئەرزرۆم حسەین عەونی‌یان کرد کە لە یەکێك لە کۆبوونەوەکانیدا ووتی

«لەم تریبونەوە (منصە) مافی قسە کردن هی دوو نەتەوەیە – کوردو تورك» ، لەم جۆرە قسەیەش چەند جارێك لە لایەن نوێنەرە تورکەکانەوە لە کاتی کۆنگرەی قوستەنتەنی‌یەدا بۆ لێکۆڵینەو کێشەی مووسڵ دووبارە کرانەوە[13]

بەڵام کەمالی‌یەکان وەك نوێنەری چینی بۆرژوازی‌ی نەتەوەی دەسەڵاتدار زوو ، هەر دوای ئەوەی جی‌پێی خۆیان قایم‌کرد ، رووی راستەقینەی سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان خستە روو کە بەشێکی گرنگی جیانەکراوەی سیاسەتی گشتی‌یان بوو بەرامبەر ژیانی دیموکراتی‌و چینە چەوساوەکان[14] ، ئەوە بوو لەلایەکەوە کەوتنە گیانی پرۆلیتاریاو جوتیاری تورکیا ، لەلایەکی تریشەوە بەربوونە نەتەوەکانی‌تر ، بە تایبەتی کورد کە دوای تورك گەورەترین نەتەوەیان پێك دەهێنا . ئەمە دیوی تاریك‌و کۆنەپەرستی سیاسەتی بورژوازی نیشتمانی تورك بوو کە بە تەواوی پێچەوانەی

---

(۱۱) هەمان سەرچاوە ، ل ٦٥ ، ٨١ ، ١٥٢ ، ٢٢٨ ، ٢٣٤ ، ٢٣٦ ، ٢٨٤ ، ٣١٢ .

(۱۲) بڕوانە :

A.R. Ghassemlou , Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965 , P. 46.

(۱۳) دەربارەی هەوڵی کەمالی‌یەکان لە سەرەتای جووڵانەوەکەیاندا بۆ نزیك‌کەوتنەوە لە کورد بە درێژی بڕوانە : بلەچ شێرکوە ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٧٤–٧٥ هەروەها :

A. Safrastian , Kurds and Kurdistan , London , 1948, PP. 81 – 82

(۱٤) بێگومان یەکێك لەو هەڵە گەورانەی کارێکی وایان کردووە زۆربەی مێژوونووسە پێشکەوتن خوازەکانی دەرەوە لە رایاندا بەرامبەر راپەرینی ساڵی ۱۹۲۵ بە هەڵەدا بچن ئەوەیە کە بە یەك چاوو لە یەك قاڵبدا سەیری سیاسەتی کەمالی‌یەکان بەرامبەر چینە چەوسارەکانی تورکیاو ژیانی دیموکراتی گشتی لە وڵاتدا لەگەڵ سیاسەتی نەتەوایەتی‌یان بەرامبەر کورد نەکردووە ، هەرچەندە جیاکردنەوەی ئەو دوو شتە پێکەوە بەستراوە لە هیچ کاتێك‌و لە هیچ شوێنێکدا ناتوانرێت بە راست دابنرێت .

دیوەکەی‌تری ئەو سیاسەتە بوو کە لە سەرەتای بیستەکاندا لەو خەبانە پڕ لە قارەمانێتی‌یەدا خۆی نواند کە ئاراستەی هێزە ئیمپریالی‌یە داگیرکەرەکان کرابوو ، دوای ئەویش بۆ چەند ساڵێك دژی هێزە کۆنەپەرستەکانی ناوخۆ . بۆ جی‌بەجی‌کردنی ئەم مەبەستە دوولایی‌یە مستەفا کەمال پێویستی بەوە بوو هەموو دەسەلاّت لەدەست چینی بۆرژوازی‌ی نیشتمانیدا کۆبکاتەوەو لەو ڕێگایەشەوە دیکتاتوریەتی خۆی دابمەزرێنێت ، بۆیەکا لە ئابی ساڵی ۱۹۲۳دا حیزبێکی تایبەتی‌ی دروست‌کرد کە ناوی «میللەت»ی لی‌ناو لەکاتی هەڵبژاردنەکەی هەر ئەو ساڵەدا ۲٦٥ ئەندام لە مەجموعی ۲۸٦ ئەندامی پەرلەمانی لی‌هەڵبژێررا[١٥] . ئەمە ئەوەندەی‌تر دەسەلاّت‌و توانای دا بە مستەفا کەمالی نوێنەری چینی بۆرژوازی‌ی تورك کە بتوانێت سیاسەتە دوو لایی‌یەکەی خێراتر بەرێتە سەر . هەر دوای ئەو هەڵبژاردنە مستەفا کەمال چەند هەنگاوێکی بەرەو پێشەوە نا کە لە هەموویان گەورەتر بڕیاری لابردنی خەلیفایەتی‌و[١٦] دامەزراندنی ڕژێمی کۆمار بوو لە کۆتایی مانگی تشرینی یەکەمی ساڵی ۱۹۲۳ دا ، دوای ئەوە لە سەرەتای مارتی ساڵی داهاتودا خەلیفە بە خاوو خێزانەوە لە وڵات دەرکراو ، لە مانگی نیسانیشدا دەستوورێکی نوێ بۆ وڵات دانرا .

لا تاریکەکەی ئەو سیاسەتەش هەر زوو نەك تەنها بەرامبەر نەتەوەی کورد ، بەڵکو بگرە لە پێش ئەویشدا لە چەند کارێکی سیاسی‌و کومەلاّیەتی‌تری گرنگدا خۆی نیشان‌دا . پێش کورد بۆرژوازی‌ی تورك لە چینی کرێکاری دا ، هەرچەندە ئەم چینەو سەرۆکەکانی هەر لە یەکەم ڕۆژی خەباتی مستەفا کەمالەوە دژی داگیرکەر زۆر دڵسۆزانە پشت‌گیری‌یان کرد . یەکەم هەنگاوی کەمالی‌یەکان لەم ڕووەوە ئەوەبوو کە هەر زوو لە «ئیتیحادی» و «پان - ئیسلامی»یە کۆنەکان حیزبێکی تایبەتی‌یان بۆ چینی کرێکار دروست‌کردو ، تەنانەت ناویشیان لی‌نا «حیزبی کۆمۆنیست» بۆ ئەوەی لەم ڕێگایەوە جڵەوی هەموو پرۆلیتاریای تورکیا بدەنە دەست چینی بۆرژوازی‌و لە ڕێکخراوەکانی خۆیانیان دوور بخەنەوە . کەمالی‌یەکان هەر

---

(١٥) بڕوانە : أ . د . نوليچێف ، تورکیا ، بەزمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٥ ، ل ١٦٧ .

(١٦) ڕژێمی خەلیفایەتی دەمێك ساڵ بوو ببووە گەورەترین کۆسپ لەبەردەمی پێشکەوتنی تورکیادا .

ئەوەندە جێگیر بوون بەمەشەوە نەوەستان لە کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢١دا جاندرمەکانی شاری تەرابزۆن ١٦ سەرۆکی ناوداری خەباتکەری چینی کرێکاریان بە جارێك کوشت . یەکێکیان مستەفا سوبحی بوو کە ساڵەهای ساڵ بوو دڵسۆزانەو بێ مەترسی خەباتی دەکرد لە ڕێگای ئازادی تورکیاو بەختیاری هەموو میللەتەکەیدا . ئەم ڕووداوانەو . دەها بەڵگەی مێژوویی تری وا ئەو ڕاستی یەمان بۆ دەردەخەن کە سیاسەتی نەتەوایەتی بۆرژوازی ی تورك شتێکی تاك و تەرا و تەنیا نەبوو ، بەڵکو تاقە ئەڵقێکی گرنگی سیاسەتێکی گشتی کۆنەپەرست بوو . دیارکردنی ئەمەش بایەخی تایبەتی ی هەیە بۆ دەست نیشان کردنی چوارچێوەی ڕاستەقینەی سروشتی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥

بیرتەسکی کەمالی یەکان لەوەدا دەرکەوت کە نەك هەر نەیانتوانی یەکێك لە ئەرکە گرنگەکانی شۆڕشی بۆرژوازی دیموکراتی جێبەجێ بکەن کە ئەویش نەهێشتنی چەوسانەوەی نەتەوایەتی یە . بەڵکو بە تەواوەتی ڕێگایەکی پێچەوانەی ئەوەشیان گرتەبەر . سەرەتای ئەم ڕێگا نالەبارە هەر زوو دەرکەوت[17] . بەتایبەتی کاتی دانانی دەستووری نوێی تورکیا لە نیسانی ساڵی ١٩٢٤دا

ئەوەبوو لەو دەستوورە تازەیەدا تەنها ئەو بەندانەی دەستوورەکانی ساڵی ١٨٧٦ و ١٩٠٩ هێڵرانەوە کە بە تەواوەتی لەگەڵ بەرژەوەندە چینایەتیکانی بۆرژوازی ی نیشتمانیدا دەگونجان ، بەتایبەتی ئەوانەی پەیوەندیان هەبوو بە بێبەری کردنی چینە چەوساوەکان و نەتەوە ژێردەستەکان لەمافە سیاسی یە ڕەواکانی خۆیان (وەك بێبەری کردنی ئەو کەسانەی نەتوانن بە تورکی بخوێننەوەو بنووسن - لە مافی دەنگدان و دانانی زمانی تورکی بە تاقە زمانی ڕەسمی لە سەرتاپای وڵاتا) . هەر ئەم سیاسەتە پێش ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ لە گەلێك کردەوەی تردا خۆی نواندو زۆر بە خێرایی گەیشتە پلەی سیاسەتێکی شۆڤینی لێ کۆڵراوە کە ئامانجی ، وەك نووسەری

---

(١٧) پێش ئەوەی کەمالی یەکان بە تەواوەتی دەسەڵات بگرنە دەست ناوەرۆکی سیاسەتی شۆڤینی بۆرژوازی تورك لە کاتی مۆرکردنی پەیمانی سێڤەردا دەرکەوت . بە تایبەتی لەو مەترسی یە بێشومارەی ئەو بەندانەی پەیوەندی یان هەبوو بە مەسەلەی کوردەوە خستی یە دڵیانەوە . چونکە جێبەجێ کردنیان مانای بێبەری کردنی بۆرژوازی بازرگانی تورك بوو لە بازاڕەکانی کوردستانی ژووروو .

ئینگلیزی ف . رایند دەڵێت ، ئەوەبوو «تورکیا بکرێتە دەوڵەتێکی یەك نەتەوەیی»[18] بۆ جێبەجێ کردنی ئەمەش دیارە پێویست بوو هەموو نەتەوەکانی تری ئەم وڵاتە لە بۆتەی نەتەوەی گەورەدا بتوێنرێنەوە .

وردە وردە دیوی شاراوەی ئەم سیاسەتە کەوتە ڕوو . تەنانەت لەو بایاننامانەشدا کە کەمالییەکان بە کوردستاندا بڵاویان دەکردەوەو بە ئاشکرا ، وەك دیمان ، مەرایی کوردیان دەکرد ، هەر لەو کاتەشدا پەنجەی هەڕەشەیان لەو هێزە کوردانە ڕادەوەشاند کە پڕوایان بە هیچ هەرەوەزێك لەگەڵ تورکیادا نەبوو . کۆتایی ئەو بەیاننامەیەی لەسەرەوە باسمان کرد بەم جۆرە هاتبوو

«ئەوانەی دژی یاسای کۆمارەکەمان ئەوەستن زۆر بە توندیو بێبەزەیی لێیان دەدرێت ، هەموو هەوڵێکی یاخی بوون یەکسەر دادەمرکێنرێتەوە بێ ئەوەی ماوەی بدرێت هیچ جۆرە سەرکەوتنێك بەدەست بهێنێت»[19]

هەر لەو کاتەدا ، وەك مامۆستا شاوەیس لە نووسینەکانیدا ئەیگێڕێتەوە ، کەمالییەکان نەیانهێشت کوردی تورکیا نوێنەری خۆیان بنێرن بۆ بەشداری کردن لە «کۆنگرەی میللەتانی ڕۆژهەڵات»دا کە لە شاری باکۆ لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٠دا گیرا ، کەمالییەکان ویستویانە خۆیان وەفدێکی دەستکرد بکەنو بەناوی کوردەوە بینێرن بۆ ئەو کۆنگرەیە[20] چونکە ، وادیارە ، مەترسی ئەوەیان بووە نیشتمانپەروەرانی کورد مەسەلەی میللەتەکەیان لەبەردەمی ئەو کۆنگرە جیهانییەدا بە جۆرێکی وەها بهێننە پێشەوە کە لەگەڵ سیاسەتی ئەواندا نەگونجێت . هەر لەو ساڵەدا کەمالییەکان بڕیاری خنکاندنیان بەسەر کامەران عالی بەدرخاندا دا کە خێزانەکەی سەدەیەك ئەبوو بێ وچان خەباتی لە پێناوی ڕزگاریی کوردستاندا دەکرد . پاش ماوەیەك زیا گێوك ئالپ ، کە بە یەکێك لە فەیلەسووفە نەتەوە پەرستە هەرە

(18)

F . F . Rynd, Turkish racial theories (Jounal of the Royal Central Asian Society), Vol. XXI, July 1934 , Part II.

(19) بڕوانە

A.M. Hamilton, OP. Cit, P. 296

(20) بڕوانە : «ڕۆژی نوێ» ، ژمارە – ١ – ، ساڵی – ٢ . مارتی ١٩٦١ . ل ٢١

گەورەکانی تورکیای نوێ دائەنرێت[٢١] . لەو رۆژنامەیەدا کە لە شاری دیاربەکر بە زمانی تورکی دەرئەچوو چەند وتارێکی بلاوکردەوە دەربارەی ئەوەی گوایە دیاربەکرو دانیشتوانی‌و بگرە دانیشتوانی هەموو شارەکانی کوردستانی ژووروو تورکن[٢٢] ئەم جۆرە نووسینانە بە جارێك هەستی ناسکی نەتەوایەتی بریندار کراوی کوردیان دەجوولاند . بەتایبەتی هەستی رۆشنبیرە خوێن گەرمەکان .

لەلایەکی ترەوە سیاسەتی شوڤێنی کەمالی‌یەکان هەموو رێکخراوو رۆژنامە کوردی‌یەکانی ناچار کرد یا بە تەواوی دەست لە ئیش کردن هەلبگرن ، یا بچنە کۆری خەباتی نهێنی‌یەوە . بەتایبەتی دوای ئەوەش کە کاربەدەستانی تورکیا خۆیان بە شێوەیەکی رەسمی قەدەغەیان‌کردن . لە سالی (١٩٢٤)ەوە کاربەدەستەکانی کوردستان بە ئاشکرا کەوتنە ئەوەی داوا لە خەلکی بکەن لە کاروبارو گفتوگۆیاندا زمانی تورکی بەکار بهێنن . هەر لەو سالەشدا ژمارەیەك لە سەرۆکە کوردەکان لە ولات دوور خرانەوە[٢٣]

ئەمانەو بە دەها کردەوەی تری وا بەجارێك هەستی نەتەوەیی هەموو چینەکانی میللەتی کوردیان بزواندو . ئەمەش کارێکی یەکجار گەورەی کردە سەر ژیانی سیاسی کوردستانی تورکیا لێرەشدا زۆر گرنگ‌و پێویستە ئەو راستی‌یە بخرێتە بەر چاو کە

(٢١) ئەم (زیا گیوك ئالپ)ە (١٨٧٦-١٩٢٤) خۆی خەلکی دیاربەکر بووە . بە رەگەز کوردە . بەلام لە هەموو تورانی‌یەك تورانی‌تر بووە . بۆیەکا پێی ناخۆش بووە پێی بلێن کوردە . هەندێك لە دوژمنەکانی تواجی لەوەیان تێ‌دەگرت کە تورك نی‌یە ، کەچی لە هەموو کەسێکیش زیاتر لافی تورکایەتی لێ‌ئەدات . لە وەلامی ئەوەدا پارچەیەك شیعری داناوە لە ژێر ناوی «بۆ ئەو پیاوەی بە من دەلێت تورك نیم» کە تیایا ووتویەتی

من تورك بم یا نا
هاورێی تورکم
ئێوەش تورك بن یا نا
دوژمنی تورکن

(٢٢) بروانە :

(Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected essays of Zia Kokalp), translated and edited by Niyazi Berkes. London.1959. pp.43 — 45. 140 — 141.

(٢٣) بروانە

L.Rambout, Les Kurdes et le droit, Paris, 1947, P. 26.

ئەم بەشەی کوردستان لانکەی دروست بوون و گەشەکردنی بیروبڕوای نەتەوایەتی و مەڵبەندی سەرەتای پەیدا بوونی جووڵانەوەی ئازادی - نەتەوەیی هەموو میللەتی کورد بووە [24] ، بۆیەکا سیاسەتی شۆڤێنی چینە کاربەدەستەکانی تورك زۆر بە خێرایی ڕەمەکی خەڵکەکەی جووڵاند ، کە زۆربەی زۆریان لە بۆتەی خەباتی ساڵەهای ساڵی باوو باپیرو خۆیاندا قاڵ بووبوون. ئەمە ڕاستییەکی مێژوویی یەکجار گەورەیە کە کارێکی زۆری کردۆتە سەر بەرپا بوون و سروشتی ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥ ، بەڵام بە داخەوە زۆربەی مێژوونووسان خستوویانەتە پشتگوێ .

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك مێژوونووسی بێگانەی دووربین پێش بەرپابوونی ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٢٥ بە ماوەیەك سیاسەتی شۆڤێنی کەمالییەکان بەرامبەر کورد سەرنجی ڕاکێشاون و خەملی ئەوەیان لێداوە کە ئەو سیاسەتە لە ئەنجامدا پاڵ بە کوردەوە دەنێت ڕاپەڕن .

لەم ڕووەوە ڕای مێژوونووسی ئینگلیزی بەناوبانگ پرۆفیسۆر ئارنۆلد تۆینبی جێگاو سەنگێکی زۆر گەورەی هەیە. تۆینبی دوو ساڵ پێش ڕاپەڕینەکە چۆتە تورکیاو لە نزیکەوە گفتوگۆی لەگەڵ کاربەدەستە گەورەکان و پیاوە سیاسییە ناسراوەکانی ئەم وڵاتەدا کردووە و پاش گەڕانەوەی لە یەکێك لە وتارەکانیدا باسی ئەوەی کردووە چۆن لەوێ « هەوڵ دەدرێت کورد بتوێنرێتەوە » و گەیشتۆتە ئەو ئەنجامەی کە ئەم سیاسەتە ڕۆژێك لە ڕۆژان « دەبێتە هۆی نانەوەی کێشەو ناخۆشی لەلایەن کوردەوە بۆ ئەنقەرە . بەڕادەی ئەو کێشەو ناخۆشییەی لەلایەن ئەلبانییەکانەوە کاتی خۆی بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی نرایەوە [25] » وابزانم مستەفا

(24) زۆربەی جووڵانەوەکانی میللەتی کورد لە سەدەی نۆزدەمیندا لەم بەشەی کوردستان بەرپابوون . بۆ یەکەم جار ساڵی ١٨٨٠ هەر لەم بەشەی کوردستاندا دروشمی سەربەخۆیی کوردستانی گەورە لە کاتی ڕاپەڕینەکەی شێخ عوبەیدوڵلادا هەڵگیرا . هەر کوردە نیشتمانپەروەرەکانی ئەم بەشەی کوردستانیش بوون کە یەکەم ڕۆژنامەیان بە زمانی کوردی دەرکردو یەکەم ڕێکخراوی سیاسییان لە مێژووی هەموو کوردستاندا دامەزراند .

(25) لە بیست و سییەکانی سەدەی پانزەهەمدا تورکە عوسمانییەکان هەموو ئەلبانیایان داگیرکرد. هەر لەو کاتەوە میللەتی ئەلبانی زۆر بە گەرمی کەوتە خەبات دژی ئەم داگیرکەرە بێگانانەو دەها ڕاپەڕینی خوێناوی بەرپاکرد . بۆیەکا زۆر جار دەگوترێت ئەلبانییەکان لە هەموو لایەك زیاتر کێشەیان بۆ عوسمانییەکان ناوەتەوە . بە وێنە ڕاپەڕینی ئەلبانییەکان ساڵی ١٩١١ تا ڕادەیەکی زۆر بووە هۆی لاوازبوونی ڕژێمی «تورکە لاوەکان».

کەمال‌و هاوەڵەکانی زیاتر حیکمەت دەنوێنن ئەگەر هەر لە سەرەتاوە بەربەستی ڕوودانێکی وەها بکەن بەوەی مافی هاونیشتمانی یەکسانی بدەنە بە کورد ، بەلام ئەوان لە تێگەیشتنەوە بێت یا لە سیاسەتی تواندنەوەیان بۆخۆیان هەڵبژاردووە[26]

تەنها هەستی نەتەوایەتی‌و سیاسەتی شۆڤێنی کەمالی‌یەکان پاڵیان بە کوردەوە نە نا ڕاپەڕن ، بەڵکو گەلێك هۆی‌تریش لە ئارادا بوون کە بەشێکی زۆری ئەوانیش هەر ئەنجامی ئەو سیاسەتە بوون . بەر لە هەموو شتێك پێویستە چاوێك بە باری ژیانی ئابوریی نوێی کوردستانی تورکیادا دوای سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی‌ی لەم وولاتەدا بخشێنین تا بتوانین ئەو هۆ ئابووری‌یە گرنگانە دەست نیشان بکەین کە زرووفی تەقینەوەی سیاسی‌یان لەم بەشەی کوردستاندا بە جارێك گەیاندە ڕادەی کامڵ‌بوون .

دیارە لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی لە تورکیادا سیاسەتێکی ئابووری‌ی نوێ هاتە کایەوە . کەمالی‌یەکان لەم ڕووەوە چەند هەنگاوێکیان بەرەوپێشەوە نا بە مەبەستی لاوازکردنی چینی دەرەبەگ‌و جۆری بەرهەم‌هێنانی دەرەبەگایەتی‌و پەرەپێ‌سەندنی هۆو پەیوەندی بەرهەم هێنانی سەرمایەداری چ لە کشتوکاڵ ، چ لە پیشەسازی‌و بازرگانیشیدا . بەلام ئامانجی بەرو دوای هەموو ئەو هەنگاوانە بەهێز کردنی دەسەلاتی سیاسی‌و ئابووری‌ی چینی بۆرژوازی‌ی خۆی بوو ، بۆیەکا لە ئەنجاما نەك هەر باری ژیانی چینە چەوساوەکان بەرەو باش‌بوون نەڕۆی ، بەڵکو لەگەڵێك ڕووەوە بەرەو خراپیش ڕۆی .

کەمالی‌یەکان نەیاندەویست لە بنەڕەتا لە دەربەگایەتی بدەن‌و بەوە جووتیار ڕزگار بکەن ، بەڵکو هەوڵ‌و تەقەلایان ئاراستەی ئەوە کرابوو کە جۆری بەرهەم هێنانی دەرەبەگایەتی پلەیەك پێش بخرێت‌و شێوەی سەرمایەداری بدرێتێ ، ئەمەش لە هەموو شوێن‌و کاتێکدا دەبێتە هۆی قوڵ‌بوونەوەی چەوساندنەوەی جووتیارو بگرە هەموو لادێی . هەر ئەنجامی ئەم سیاسەتەش بوو کە تا ماوەیەك دوای سەرکەوتنی

---

(26)

Professor Arnold J. Toynbee, Angora and the British Empire in the East – (The Contemporary Review), London, June 1923 , PP. 386 – 387.

شۆڕشی بورژوازی هەندێك لە سەرانەو باجی دەرەبەگایەتی هەر وەك خۆیان هێڵرانەوە ، بەڵکو کەمالی‌یەکان زۆر جاریش دەستی یارمەتیان بۆ خاوەن زەوی شارێکان ، کە پەیوەندی‌یان لەگەڵیاندا هەبوو ، درێژ دەکرد ، وەك ئەوەی قەرزیان ئەدانی‌و لە دەرەوە تراکتۆرو ئەمرازی بەرهەم هێنانی‌تری نوێ‌یان بۆ دەهێنان .

زەوی‌و زاری ئەم جۆرە خاوەن مولکانە بەتایبەتی لەسەر حسابی جووتیارە ئەرمەن‌و یۆنانی‌یەکان لە پەرەسەندندا بوو ، ژمارەی جووتیاری بێ‌زەویش ، بەتایبەتی لە ناوچەی وەك کوردستاندا ، ڕوو لە زیادی بوو . تەنانەت عیسمەت ئینۆنۆی سەرەك وەزیران ساڵی ۱۹۳٦ خۆی ناچار بوو دان بەوەدا بنێت کە «ژمارەیەکی بێ شومار جوتیاری بێ زەوی هەن»[27] . پاش ئەویش بە ۲٤ ساڵ ڕۆژنامەی «یەنی صباح»ی تورکی نووسیبووی کە وا «قسەی شێخ وەك قانوون وایە بۆ جووتیار کە تەنانەت مافی ئەوەشی نی‌یە بێ ڕەزامەندی ئەو بۆ هیچ کارێك پەنا بەرێتە بەر کاربەدەستە میرێکان»[28] ئەمانە هەموو ئەو ڕاستی‌یە دەخەنە بەرچاو کە وا سیاسەتی کشت‌وکاڵی بۆرژوازی تورك سیاسەتێکی قوڵ‌و سەرکەوتوو نەبوو ، بۆیەکا بووە هۆی پەرەسەندنی دووبەرەکایەتی چینایەتی‌و کۆمەڵایەتی لە لادێکاندا[29]

دیارە ئەم جۆرە ڕێڕەوە نەیدەتوانی کارێکی وا بکات کشت‌وکاڵ لە تورکیای کەمالیدا هەنگاوی گەورە بەرەوپێش بنێت . بە وێنە تا ساڵی ۱۹۲۹ ئینجا ڕووپێوی ئەو زەوی‌و زارەی بۆ کشتوکاڵ بەکار دەهێنرا گەیشتەوە ڕادەی ساڵەکانی پێش شەڕی یەکەم ، بەڵام ئەو بەرهەمەی دەیدا لە دەوروبەری ۸۰٪ی بەرهەمی پێش شەڕ تێ‌نەدەپەڕی ، ژمارەی مەڕومالاتیش هەر لەو ساڵەدا بە زەحمەت خۆی دەدا لە ۸۵٪ی ژمارەی پێش شەڕ[30] لە ئەنجامی ئەمەدا گرانی هەتا دەهات پەرەی دەسەند . ئەم ژمارانە ، وابزانم ، زۆر بە ئاشکرا ڕادەی ئەو گرانی‌یە دەخەنە ڕوو : ساڵی ۱۹۱۳ حۆقەیەك گۆشت بە ٥ قرش بوو ، حۆقەی نان بە قرشێك‌و ڕۆنی

(۲۷) بڕوانە «مێژووی هەموو جیهان» ، بە زمانی ڕووسی ، بەرگی -۹- مۆسکۆ ، ۱۹٦۲ . ل ٤٤١

(۲۸) لە گۆڤاری «الطریق» ، بیروت ، ۷ی ئەغوزی ساڵی ۱۹٦۱ . ل ۹۳ وە وەرگیراوە .

(۲۹) زۆربەی مێژوونووسە پێشکەوتن خوازەکان پەنجەیان بۆ ئەم ڕاستی‌یە ڕاکیشاوە (بە وێنە بڕوانە : پ . پ . مایسیف و م . أ . گاسرەتیان ، تورکیا ، بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ۱۹٦٥ ، ل ٤٨) .

(۳۰) بڕوانە : أ . نۆلیچیف . سەرچاوەی ناوبراو . ل ۱۷۰

زەیتونیش بە ۳ ، بەلاّم لە ساڵی ۱۹۲۸دا نرخی حۆقەیەك گۆشت گەیشتە ۱۵۰ قرش‌و نان ۱۸ و رۆنی زەیتونیش ۷۰ قرش . بەم جۆرە لەسەردەمی کەمالی‌یەکاندا نرخی شتومەکی پێویست لە ۱۸ وە تا ٤۰ کەرەت بە نیسبەت پێش شەڕەوە زیادی کردووە[۳۱] تاقە تاقێك کەڵکی لەم گرانی‌یە وەرگتبێت بۆرژوازی‌ی بازرگانی تورك بوو کە ژمارەیەك مێژونووس بە هێزی جوولێنەری شۆڕشی کەمالی‌ی دادەنێن ، بەلاّم بە نیسبەت هەژار و چەوساوانەوە تاقە مانایەکی هەبوو – برسێتی !

تەنانەت ئەو پێش‌کەوتنەش کە دوای هاتنی کەمالی‌یەکان بەرهەمی پیشەسازی گرتەوە نەبووە هۆی ئەوەی باری ژیانی ئابووری ولاّت بێتەوە سەر خۆی ، بەڵکو بە پێچەوانەوە پەرەسەندنی دەسەلاّتی سیاسی‌و ئابووری‌ی بۆرژوازی‌ی بووە هۆی ئەوەی چەوساندنەوەی چینی کرێکار تەشەنە بسێنێت . رۆژانەی کرێکاری شارەزا لە شاری ئەستەموڵ دەگەیشتە ۱۲۰ – ۲۰۰ قرش ، رۆژانەی کرێکاری رەمەکیش لە دەوروبەری ٤۰ تا ۱۰۰ قرشدا بوو[۳۲] هەرچەندە رۆژی کار زۆر جار خۆی داوە لە ۱٦ سەعات . ئەم رۆژانەیە ، وەك سەرچاوە رەسمی‌یەکان خۆیان دانیان پیا ناوە لە راستیدا بە مقداری ۱۷٪ کەمتر بووە لە رادەی رۆژانەی کرێکارانی ساڵی ۱۹۱۳[۳۳]

رۆژانەیەکی وا کەم تەنانەت بەشی ژیانی کولەمەرگیشی نەدەکرد ، بە وێنە وەك یەکێك لەسەرچاوە باوەڕپێکراوەکان دەیگێڕێتەوە کرێکارانی کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵ – داغ لە نانی رووت‌و گەنمەشامی بەولاوە هیچی‌تریان نەدەخوارد[۳٤]

---

(۳۱) دەربارەی ئەو ژمارانە بڕوانە

The Times, London, July 8, 1929 لەوی سەرنج رادەکێشێت تەنانەت کاربەدەستانی تورکیا خۆشیان بە شێوەیەکی رەسمی دانیان بەو گرانیەدا دەنا . هەرچەندە هەولیان ئەدا لێی‌کەم بکەنەوە . سەرچاوە رەسمی‌یەکانی ئەو سەردەمە دەڵێن نرخی شتومەك ساڵی ۱۹۲۹ لە ۱۳وە تا ۱۵ کەرەت بە نیسبەت ساڵی ۱۹۱٤وە زیادی‌کردووە (بڕوانە : ر . پ . کورنیێنکو ، جولاّنەوەی کرێکاران لە تورکیا (۱۹۱۸–۱۹٦۳) ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ۱۹٦۵ ، ل ۵۷).

(۳۲) بڕوانە : ر . کورنیێنکو ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۵۷ .

(۳۳) بڕوانە : أ . نولیچێف . سەرچاوەی ناوبراو . ل ۱۷۳

(۳٤) «جولاّنەوەی میهەنی جیهانی» . بە زمانی رووسی . بەرگی ۳ . مۆسکۆ – لینینگراد ، ۱۹۲٦ ، ل ٤۲–٤۳

شان بە شانی فشاری ئابووری لەگەڵ هاتنی کەمالی‌یەکاندا فشاری سیاسیش بۆ سەر چینی کرێکار پەرەی سەند . هێشتا فریا نەکەوتبوون بەتەواوەتی دوژمن لە وڵات دەرپەڕێنن کاتێك بڕندانە کەوتنە گیانی چینی کرێکارو ڕێکخراوەکانی (تەنها پایزی ساڵی ۱۹۲۲ پتر لە ۳۰۰ لە سەرۆکە ئیش‌کەرەکانی ئەم چینە ئاخنرانە بەندیخانەکانەوە)[۳۵] کەمالی‌یەکان لە کاتێکدا ڕێکخراوی کرێکارانیان دادەخست ، لە هەمان کاتدا ڕێکخراوی سەربەخۆیانیان دادەمەزراند بۆ ئەوەی بەو جۆرە نەهێڵن جووڵانەوەی کرێکاران پەرە بسێنێت‌و بچێتە قاڵبێکی یەکگرتووەوە .

هەموو چینە چەوساوەکانی تورکیا ، بێ‌جیاوازی نەتەوایەتی ، بە جارێك لە دەست ئەم سیاسەتە نالەبارانەی کاربەدەستە بورژوازێکانی تورکیاوە وەڕس بووبوون ، ئەمەش هەر زوو لە زنجیرە جووڵانەوەو مانگرتنێکدا پێش ڕاپەڕینەکەی ساڵی ۱۹۲۵ خۆی بە ئاشکرا نواند . بە وێنە جووتیاری هەندێك ناوچەی ڕۆژئاوای تورکیا ساڵی ۱۹۲۳ ڕاپەڕینێکی گەورەیان دژی حوکمەت‌و دەرەبەگایەتی بەرپا کردو گەلێك کاربەدەست‌و جاندرمەیان کوشت . بەڵام حوکمەت زۆربە توندی‌و بێ‌بەزەیی‌یانە ئەو ڕاپەڕینەی دامرکاندەوەو لە مانگی تشرینی یەکەمی هەر ئەو ساڵەدا قانوونێکی دانا گوایە « دژی چەتەگری »[۳۶] کە سەراپای تەرخان کرابوو بۆ بەرهەڵستی هەموو جۆرە جووڵانەوەیەکی جووتیاران[۳۷] هەر لەو کاتەدا نارەزایی‌و جووڵانەوەی کرێکاران شێوەیەکی تیژتری وەرگرتبو . تەنها لە هاوینی ساڵی ۱۹۲۳دا پتر لە ۱۲ هەزار کرێکاری کانە خەڵوزەکانی زەنگوڵ - داغ سێ جار مانیان گرت[۳۸] گەلێك مانگرتنی‌تری لەو جۆرە لە ئەستەموڵ‌و شارە گەورەکانی‌تری

---

(۳۵) بڕوانە : ر . کورینکو . سەرچاوەی ناوبراو . ل ٤٢-٤٣

(۳٦) کەمالی‌یەکان تەنها ڕاپەڕینەکانی کوردیان بە «چەتەگری» لە قەڵەم نەدەدا . بەڵکو هەموو جووڵانەوەیەك هەر لەوەندە دژی خۆیان بوایە لەو ناوو ناتۆرەیەیان دەدایە پاڵی

(۳۷) پ .پ . مایسێف . پەیوەندی کشتوکاڵ لە تورکیای ئەم سەردەمەدا . بە زمانی ڕووسی . مۆسکۆ . ۱۹٦۰ . ل ۱۷۱-۱۷۲ .

(۳۸) بڕوانە : ل . کورینکو . سەرچاوەی ناوبراو . ل ٥۹ .

تورکیادا روویاندداو ئەوەی پێویستە سەرنجی بۆ ڕابکێشرێت لەم ڕووەوە ئەوەیە کە نوێنەرانی هەموو نەتەوەکانی تورکیا لەم جۆرە جووڵانەوانەدا بەشداری‌یان کردووە .

بەم جۆرە دەبینین دوای هاتنی کەمالی‌یەکان جۆرە نارەزایی‌یەکی گشتی لە هەموو تورکیادا هەبوو کە دیارە گەلی کوردیشی گرتبۆوە . بەڵام چەند هۆیەکی تایبەتی لە ئارادابوون کە کارێکی وایان کردبوو ئەو نارەزایی‌یە لە کوردستاندا زیاترو ئەنجامی توندو تیژتر بێت . جارێکا بەر لە هەموو شتێك سیاسەتی ئابووری کەمالی‌یەکان لە کوردستاندا سەرەرای هەموو شتێك ڕێبازێکی شۆڤێنی ڕووتیشی وەرگرتبوو . بە وێنە لە کاتێکدا کەمالی‌یەکان لە ناوچە تورکەکاندا تا ڕادەیەکی زۆر تەنها دەسەڵاتی سیاسی‌یان لە خاوەن زەوی‌یە گەورەکان سەندەوە ، دەبینین لە کوردستاندا هەوڵیان دەدا جگە لەوە لە بەرژەوەندی‌یە ئابوورێکانیشیان بدەن ، بە تایبەتی هی ئەو ئاغار سەرەك هۆزانەی کە لە دەمێکەوە تێکەڵی شەپۆلی جووڵانەوەی ئازادی – نەتەوەیی گەلەکەیان بوبون . پێویستیشە ئەوە بڵێین مەبەستی ئەم لێدانە ئازادکردنو بەو جۆرە ڕاکێشانی جووتیاری کورد نەبوو ، بەڵکو بەشێك بوو لە سیاسەتی شۆڤێنی‌ی کەمالی‌یەکان . بە وێنە بەشێك لە باشترین زەوی‌و زاری کوردستان لە خاوەنەکانی زەوت‌کرا بۆ ئەوەی دابەش بکرێت بەسەر ئەو تورکانەی لە دەرەوە . بە تایبەتی لە یۆنانەوە ئەگەرانەوە[39] تەنها لە ساڵی ١٩٣١دا بڕیار درا ١٠٠ هەزار تورکی بولغارستانو یوگۆسلافیا بنێرنە هەندێك لە ناوچە کوردەوارێکان ، گوایە « بۆ بەهێزکردنی دانیشتووە تورکەکانیان »[40] دیارە ئەم سیاسەتە بووە هۆی نارەزایی نەك تەنها جووتیاری کورد ، بەڵکو لە گەلیاو ، هەر بەو ڕادەیەش چەوسێنەرەکانیشی .

هۆیەکی تری تایبەتی ئابووری لە ئارادا بوو کە کاری کردبووە سەر بەشێکی زۆر لە دانیشتوانی کوردستان ، بە تایبەتی هۆزە نیمچە کۆچەرو بازرگانەکانی . ئەوە بوو لە سەدەی نۆزدەمینەوە سەرەتای دروست‌بوونی یەك بازاری لە هەموو کوردستاندا

---

(٣٩) بڕوانە «کێشەکانی کشتوکاڵ» . بەزمانی ڕووسی . بەرگی ١-٢ . مۆسکۆ . ١٩٣٦ . ل ١٢٧

(٤٠) بڕوانە

(The Times), August 27, 1931

دەستی پێ‌کردبوو ، ئەم کارە گرنگە لە ئەنجامی بەستنی بازاڕی کوردستان بە بازاڕەکانی جیهانی سەرمایەداری‌یەوەو دەست پێ‌کردنی ڕزگاربوون لە ئەنجامی ئەوەدا لە چوارچێوەی بەرهەم هێنانی تەبیعی ، ڕۆژ بە ڕۆژ لە پەرەسەندندا بوو ، دابەش‌کردنی کوردستانیش بە ناو لە نێوان تورکیاو ئێراندا لەو سەردەمەدا هێشتا نەبووبووە کۆسپ لە بەردەمیدا . لەو ساڵانەدا ئاڵ‌و گۆڕی بازرگانی لە نێوان کوردستانی خواروو و ژووروودا تا ڕادەیەکی دیار لە گەشە کردندا بوو بە هۆی ئەو کاروانانەوە کە لە نێوان هەردوو لایاندا لە هات‌و چۆدا بوون بەو حەوت ڕێگایەو ئەو دۆڵە گەورەیەی کەوتۆتە عاستی گەیشتنی خابوور بە ڕووباری دجلەوەو کە پانایی ۲۰ کیلومەترێك دەبێت ، ئەو ڕێگایانەی بە جارێك ئەمدیوو ئەودیوی کوردستانیان پێکەوە بەستووە . تەنانەت لە کاتی دووبەرەکایەتی تورك‌و ئینگلیزدا لە سەر کوردستانی خواروو تورکەکان زۆر لەسەر ئەوە سوور بوون کە وا پەیوەندی بازرگانی لە نێوان ئەم بەشەی کوردستان‌و کوردستانی ژووروودا زۆر بە هێزەو بۆ بەڵگەش باسی ئەو حەوت ڕێگایەو دۆڵەکەی لای خابووریان کردبوو[٤١] جگە لەوە هەر ئەو پەیوەندی‌ی ئابووری‌یە بوو کە پاڵی نابوو بەو لیژنە تایبەتی‌یەی «کۆمەڵەی گەلان» ناردبووی بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو کێشەیە لە ڕاپۆرتەکەیدا داوا بکات کە ئەگەر هاتو «ویلایەتی مووسڵ» درا بە عیراق ئەوا پێویستە ڕێگای خەڵکەکەی بدرێت بە سەربەستی بازرگانی خۆیان لەگەڵ تورکیاو سوریادا بکەن‌و مافی ئەوەش بدرێت بە بازرگانەکانی کوردستانی تورکیا ڕێگاکانی ویلایەتی مووسڵ بۆ ئاڵ‌و گۆڕی بازرگانی بەکار بهێنن[٤٢]

بەڵام زرووفی نوێی دوای کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان‌و بە ڕادەی یەکەم داگیرکردنی کوردستانی خواروو لە لایەن ئینگلیزەوەو دابڕینی لە کوردستانی ژووروو ، لەگەڵ سەرکەوتنی چینی بۆرژوازی لە تورکیاو ئێران مانای ئەوەیان دەبەخشی کە ئیتر

---

(٤١) بڕوانە :

(League of Nations .Question of the frontier between Turkey and Iraq. Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council Resolution of the September 30th , 1924), Geneva, 1924, P. 29

(٤٢) Ibid, P. 90

کوردستان بە شێوەیەکی عەمەلی دابەش بوو بە چەند پارچەیەکەوە کە بە زۆر هەوڵ دەدرا بە یەکجاری لێك دابیڕێن ، ئەمەش بێگومان کارێکی یەکجار گەورەی کردە سەر ژیانی ئابوری کوردستان‌و بە تایبەتی سەر عەمەلیەتی دروست بوونی یەك بازاڕی تیایا .

تورکەکان ئەیانویست بە جارێك دەست بەسەر هەموکوردستاندا بگرن ، بەڵام زانی‌یان ناتوانن کوردستانی خوارروو بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیان ، بۆیەکا لە ساڵی ١٩٢٤وە کەوتنە ئەوەی بە سەرباز هەموو کون‌و کەلەبەری سنوورەکانی‌یان لەگەڵ سوریاو بە تایبەتی لەگەڵ عیراقدا بتەنن[٤٣] . بەم جۆرە ڕێگای بازرگانێتی لە نێوان ئەم دوو بەشەی کوردستاندا تا ڕادەیەکی زۆر بەستراو نەك تەنها بازرگانەکانی هەردوولا ، بەڵکو هەردوو بازارەکەش لە ئەنجامدا زۆر زەرەربار بوون ، تەنانەت نوێنەرانی عیراق لە یەکەم کۆبوونەوەی کۆمیتەی دوو قۆڵی چاودێری سنووری نێوان تورکیاو عیراق کە کۆتایی ساڵی ١٩٢٦ لە زاخو گیرا بە شێوەیەکی تایبەتی سەرنجی هاوەڵە تورکەکانیان بۆ ئەم کێشە ئابووری‌یە ڕاکێشا[٤٤]

دابڕینی کوردستانی ژووروو و خوارروو بە ڕۆژ لە یەکتر کارێکی زۆری کردە سەر ژیانی ئابووری‌ی هۆزە نیمچە کۆچەرەکانیش . کاربەدەستانی تورکیا بە جارێك هاتوچۆی ئەو هۆزانەیان لە نێوان هاوین‌و زستانە هەوارەکانیانا کە کەوتبونە هەردوو بەشەکەی کوردستانەوە ، قەدەغەکرد . لە ئەنجامی ئەمەدا بە هەزارەها سەر مەڕو بزنی ئەو هۆزانە فەوتان . بە وێنە تەنها لە هاوینی ساڵی ١٩٢٧دا دەورووبەری ٦ هەزار کەس لە هۆزی ئەرتوشی‌و سەندی لە ئەنجامی دابڕینیان لە هاوینەهەوارەکانیان بە جارێك زەرەرمەند بوون[٤٥] لە پێش ئەوانیشدا بە دوو ساڵ دەورووبەری

(٤٣) بڕوانە : A.Safrastian , Kurds and Kurdistan, PP. 87 — 88.

(٤٤) بڕوانە

(Report by Britannic Majestys Government to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926), London, 1927, P.21.

(٤٥) بڕوانە :

(League of Nations. Report by Britannic Majestys Government to the Council of the League of Nations of the administration of Iraq for the year 1927), London, 1928. p.26.

١٢٠٠ خێزان لە هۆزی میران ناچار بوون بە یەکجاری کوردستانی تورکیا بەجێ بهێڵن لە تاو بێبەریکردن لە هاوینەهەوارەکانیان کە کەوتبوونە کوردستانی خوارو لە قەراغ رووباری دجلەدا[٤٦] . دیارە لە ئەنجامی ئەمەدا نیمچە کۆچەرەکانی کوردستانیش بە تەواوەتی لە کاربەدەستە نوێکانی تورکیا داخ لە دڵ بوون .

ئەم نیمچە کوچەریانە لەگەڵ هەموو لادێکانی تری کوردستانو هەروەها کرێکارو هەژاری ناو شاریش هەر وەك چینە چەوساوەکانی هەموو تورکیا زەلالەتیان بوو بە دەست ئەو باجو سەرانە تازانەوە کە بە یەکجاری پەکی خستبوونو تەنانەت ماوەی کۆبوونەوەی سەرمایەشیان لە دەست حیرەفیەکانو بازرگانە ناوبجێکانیشدا نە ئەدا تا بتوانن لەگەڵ رێبازی سەرمایەداری نوێی تورکیادا خۆیان بەرن بەرێوە . فشاری ئەم باجو سەرانانە بۆ سەر لادێی لە هەموان زیاتر بوو ، چونکە لە سەردەمی عوسمانێکاندا زۆربەیان بە یەکجاری یا ساڵەو ساڵ خۆیان لە دانیان ئەدزیوە . بە وێنە ساڵی ١٩١٣ یەکێك لە خێزانە دەرەبەگەکانی ناوچەی بتلیس بیست ساڵی رەبەق بەسەر ئەوەدا تێپەڕیبوو کە پوولێك باجو سەرانەی دەوڵەتی نەدابوو[٤٧] ، بەڵام لە سەردەمی دەسەڵاتی مەرکەزی بورجوازیدا دیارە ماوەی شتی وەها بە جارێك برا . گۆڤاری «رۆژهەڵاتی نزیكو هیندەی ئینگلیزی دوای تێپەڕبوونی چەند مانگێك بەسەر راپەرینەکەی ساڵی ١٩٢٥دا دەربارەی ئەم باسە نووسیویتی دەڵێت «وەزارەتی دارایی هیچ کونو کەلەبەرێکی نەهێشتۆتەوە دانیشتوانی تورکیا لە رێگایانەوە بتوانن خۆیان لە دانی باجو سەرانە رزگار بکەن»[٤٨] لە لایەکی ترەوە ئەو باجو سەرانانە تا دەهات لە زۆربووندا بوون . بە وێنە تەنها لە ماوەی ساڵێکدا (١٩٢٨-١٩٢٩) داهاتی دەوڵەت لە باجو سەرانە پتر لە ٦٪ی زیادی کرد[٤٩]

---

(٤٦) بڕوانە :

(Report.... for the year 1926) P. 16

(٤٧) بڕوانە :

A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, PP. 72 – 73.

(٤٨) بڕوانە

(The Near East and India), Vol XXVIII, November 19, 1925, P. 612.

(٤٩) بڕوانە :

(The Near East and India), Vol XXXIV, August 9, 1929, P. 178.

ساڵی ۱۹۳۸–۱۹۳۹ باجی مباشر گەیشت بەرادەیەك كە پێنج ئەوەندەی ساڵی ۱۹۳۰–۱۹۳۱ ئەبوو[٥٠]

تەنانەت فشاری سەرانەو باجیش لە كوردستاندا زیاتر بوو وەك لە ناوچەكانی تر ، هیچ نەبێت لە ئەنجامی ئەوەدا كە بەشێكی زۆر لە سوپای دەوڵەت لێرە لە سەر ورگی رەمەكی خەڵكەكە دەژیان . عبدالعزیز یاموڵكی دەربارەی ئەمە نووسیوێتی دەڵێت « سوپای تورك بەڵایەكی گەورە بوو بە سەر شانی جوتیاری كوردەوە كە ناچار بوو شتومەكی بۆ كۆبكاتەوەو بە كۆڵی خۆی بیگەیێنێتە سەربازخانەكانی‌و لێرەش بە ئارەزووی خۆیان نرخیان بۆ دادەناو هەر ئەوەندەیان بۆ دەهێشتەوە كە بتوانێت زستانی بە كولەمەرگی بە نانو بەروو پێ‌بەرێتە سەر»[٥١]

ئەم سیاسەتە بە جارێك خەڵكەكەی وەڕس كردبوو . بەشێك لە ڕێكخراوە سیاسێكانی كوردستان هەستیان بەمە كردبوو بۆیەكا هەندێكیان ، وەك «كۆمیتەی ئەرزرۆم» ، لە كاتی ڕاپەرینەكەی ساڵی ۱۹۲۵دا بەیاننامەی تایبەتی‌یان بڵاو كردەوە كە تیایا پەیمانی لابردنی باج‌و سەرانەیان دابوو[٥٢]

ئەمەبوو بە گشتی باری ژیانی ئابووری‌و كۆمەڵایەتی كوردستانی ژووروو دوای سەركەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی لە توركیادا ، هەر لەم شەپۆلە فراوانە پڕ پێچ‌و پەنایەشدا بە ئاسانی دەتوانرێت هۆ بنەڕەتی‌یەكان‌و هێزە بزوێنەرەكانی هەموو جووڵانەوەی ئازادی – نەتەوایەتی كوردستانی توركیای دوای شەڕی یەكەم ، بە ڕاپەرینە گەورەكەی ساڵی ۱۹۲۵وە . دەست نیشان بكرێن .

ئەو هۆیانە ، وەك ئاشكرا دیمان ، لە ناو كومەڵەكە خۆیداو زۆربەیان لە زرووفی سەركەوتنی شۆڕشی بۆرژوازی نەتەوەی دەسەڵاتدارا دروست بوون ، ئەو هۆیانەش نەك تەنها لە كوردستاندا ، بەڵكو لە هەموو شوێنێك‌و هەموو كاتێكدا لەو سەردەمەدا بەس‌بوون بۆ ئەوەی هەر میللەتێكی تر بێت بیگەێننە ڕادەی تەقینەوە ، زۆر ئاشكرایە

---

(٥٠) «مێژووی هەموو جیهان» . بەزمانی ڕووسی . بەرگی ۹ . ل ٤٤٥ .
(٥١) عبدالعزیز یاملكی . كوردستان و كورد اختلال لری . جلد – ۱ – . تهران . ۱۹٤٦ . ص ۷۸
(٥٢) بروانە

A. Ghassemlon, Kurdistan and the Kurds, P. 50

له زرووف وادا ئەگەرچی هۆی دەرەوەش لە ئارادا بووبێت ئەوا ئەو هۆیە هەر بە پێی زانیاری مێژوو خۆی لە ئەوپەڕیدا ئینجا نەیتوانیوە لە دەورێکی پچووك زیاتر بینێت و هیچ کاتێك ڕاست نییەو ناتوانرێت بە چاوی هێزی جووڵێنەری بنچینەیی ڕاپەرینەکەی ساڵی ١٩٢٥ ، وەك گەلێك مێژنووس کردویانە ، دابنرێت .

باسی شەشەم

کۆمەڵەی گەلانی کورد

کورتەیەك دەربارەی سیاسەت(*)

هەرچەندە بەشێکی زۆری ئەم وتارە بۆ باسی چۆنیەتی دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» (عصبة الامم)و سروشتی ئەو دەزگایە تەرخان کراوە ، بەلاَم ئەوە بۆی هەیە یاریدەمان بدات باشتر لە هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە گەلی کورد تێبگەین . جا بـ لە پێشدا بە کورتەیەك دەربارەی سیاسەت و ئاڵوگۆڕەکانی دەست پێبکەین

مرۆڤ لەوەتەی هۆشی بەبەردا هاتووەو کەوتۆتە بیرکردنەوە فێری سیاسەت ، یـ وەك دەڵێن رامیاری ، بووە[1] ئەو فێڵ و فەرەجەی بۆ گورەران و پارووەنانێك بەکاری دەهێنا یەکەم رووی ساکاری سیاسەت بوو لە ژیانیدا .

وەك هەر دیاردەیەکی تری ژیان سیاسەتیش لەوەتەی پەیدابووە بێ وچان لە ئاڵ و گۆڕو بەرەوپێش چووندایەو دەبێ . دەمێکە سیاسەت بۆتە پیشەو هونەرو زانست . لەو کاتەوەی کۆمەڵ و دەوڵەت پەیدا بوون سیاسەت بۆتە ئەرکی یەکەمی سەر شانی زۆربەی دامودەزگاو کاربەدەستانیان و هەر لەبەر ئەوەشە وشەی «پۆلیتیکا»ی گریکیی کۆن کە واتای کاروباری کۆمەل یا دەولەت دەبەخشێ بە مانای (سیاسەت) تێکەڵ بە زمانە ئەوروپاییەکان بووە[2]

(*) لە لاپەرە ٢-٢٩ی ژمارە حەفتەی «کاروان»دا بلاوکراوەتەوە .

(1) بۆ ئامادەکردنی ئەم وتارە کەڵکی زۆرم لەو موحازەرانەم وەرگرتووە کە بە یاریدەی گەلێك سەرچاوەی جیاواز بۆ پۆلی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلێجی ئەدەبیاتی زانکۆی بەغدا ئامادەم کردوون .

(2) وشەی (Politika)ی گریکی لە (Polis) ەوە هاتووە کە مانای دەولەتە . دیارە وشەی پۆلیسیش هەر لەمیانەوە هاتووە .

دوای دەوڵەت پەیدابوونی ئایینیش دەوری گەورەی لە بەرەوپێش بردنی سیاسەتدا بینی . ئایین بێ سیاسەت نەیدەتوانی بڵاوبێتەوەو پەرەبسێنێ . لە سەرەتای سەدەی چوارەمینەوە ئایینی عیسایی‌و دەوڵەت تێکەڵ بەیەك بوون‌و پاش ماوەیەکی کەم پاپای وا پەیدا بوو دەشیا لە سیاسەتبازیدا ببێتە مامۆستای دەیان میرو پاشای رۆژگاری خۆی .

پێغەمبەری خۆشمان ، درودی خوای لێ بێ ، هەر لە یەکەم رۆژی هەڵهاتنی خۆری ئیسلامەتی‌یەوە توند توند سیاسەت‌و ئایینی پێکەوە بەست نامە بەناوبانگەکانی بۆ پاشایانی رۆم‌و فورس‌و حەبەش یەکەم نموونەی پێزەندی دیپلۆماسی‌ی جیهانی نوێی موسڵمانن .

وەك گوتمان سەرەتا سیاسەت یەکجار سادەو ساکار بوو . لەگەڵ پەیابوونی دەسەلات‌و دامەزراندنی دامودەزگای میری‌و ئایندا سیاسەت رووی لە وردەکاری‌و ئاڵۆزی کرد .

بەرژەوەندی‌یەکانی ژیانی رۆژانەو پەرەسەندنی تێکەڵی یەك بوونی گەل دراوسی‌و لێك نزیك لە رۆژگاری کۆنەوە بوونەتە هۆی پەیدابوونی
نێوان دەزگا میری‌یەکانی جیهانی پێشکەوتووی ئەوساکەدا
دوورو درێژ ئەو پێوەندی‌یەش ساکارو بێ گرێ
ولاتێك بۆ بەستنی پەیمانێك ،
خوازبێنی شازادەیەك رووی
بەرەو نیشتمان دەگەڕایەوە
بێ ئەمسەرو ئەوسەر
جاری وا هەبوو لە
وەفدە بەناوبانگە
خایاند .
ئەرکی و
موسڵمانان
پۆلۆی زا
خزمەر

١٢٧١ ڕۆیشت‌و ساڵی ١٢٩٥ گەڕایەوە[٣] مارکۆ پۆلۆ بە نزیکەی سێ ساڵ‌و شەش مانگ ڕێگەی نێوان ڤینیسیای ئەورووپاو پەکینی[٤] ئاسیای بڕی‌و تەنانەت خاکی ئێمەش بەشێك بوو لەو ناوچەو وڵاتانەی پیایاندا تێپەڕی .

لەگەڵ پەیدابوونی ڕژێمی سەرمایەداری‌و دروست بوونی ژمارەیەك دەوڵەتی گەورەو دەسەلاتدارو چاوچنۆك قۆناغێکی نوێ لە ژیانی سیاسی‌ی گەلاندا دەستی پێ‌کرد . هیچ کامێك لەو دەوڵەتە گەورە ئەورووپایی‌یانە بە سنووری خۆی دابین نەدەبوو . هەر یەکەیان چاوی بڕیبووە خاك‌و سامانی گەلانی ترو لەناو یەکیشدا دەستیان نابووە بیناقاقای یەکتر . هەر ئەوەندەت دەزانی کڵپەی ئاگری شەڕ بەرز دەبۆوەو بە هەزاران‌و بە دەیان هەزار دەبوونە قۆچی قوربانی . ئەو شەڕانەی ئەورووپا لە ڕۆژگاری ناپلیۆن بۆناپارتدا . واتە سەرەتای سەدەی نوزدەمین ، گەیشتنە پلەیەکی ترسناکی ئەوتۆ کە مێژوو تا ئەو سەردەمە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو . زیانە زۆرەکانی ئەو شەڕانەو وەڕس بوونی بێ‌ئەندازەی گەلانی ئەورووپا پاڵیان نا بە فەرمانڕەوایانی ئەو کیشوەرەوە زیاتر بکەونە سۆراخی ڕێبازی چارەسەرکردنی ئاشتی‌یانەی کێشە نێو دەوڵەتی‌یەکان لەبەر ئەوە سیاسەتکاران بە پێویستیان زانی دەزگایەکی باڵا بۆ چاودێری‌کردنی پێوەندی‌ی نێوان دەوڵەتە گەورەکان دابمەزرێنن ، ئەوان هاتبوونە سەر ئەو بیرەی دەشێ ئەوی بە چەك‌و شەڕو خوێن‌و فرمێسك دەبڕێتە سەر بە گفتوگۆو لێدوان‌و لێکدانەوەش هەمووی نەبێ بەشێکی زۆری جێ‌بەجێ‌بکرێ بۆ ئەو مەبەستە دوای کەوتنی ناپلیۆن کۆنگرەی ڤیەنا بڕیاری دامەزراندنی جۆرە کۆڕێکی دا کە جاروبار نوێنەرانی ژمارەیەك دەوڵەتی گەورە بۆ لێدوان لە باسە گرنگەکانی جیهان دەیانبەست .

دوای کۆنگرەی ڤیەناو بەتایبەتی پاش ئەوەی لە حەفتاکانی سەدەی نۆزدەمینەوە وڵاتە سەرمایەدارە پێشکەوتووەکان گەیشتنە قۆناغی ئیمپریالیزم . سیاسەت‌و پێوەندی‌ی نێوان دەوڵەتان کەوتنە بارو دۆخێکی نوێی یەکجار وردو ئاڵۆزەوە کە تا دەهات گرێ‌کوێرەکانیان زیاترو باریان قورستر دەبوون‌و ئەنجام کار گەیشت بەوەی

---

(٣) مارکۆ پۆلۆ (M.Polo) ساڵی ١٢٥٤ لەدایك بووەو ساڵی ١٣٢٤ کۆچی دوایی کردووە .

(٤) بەزمانی چینی (پەکین) مانای پایتەختی باکوورە .

فەرمانڕەوایان پەنا بەرنە بەر چەك وەك دوا هیواو ئاواتی چارەسەرکردنی کێشەو بێنەوبەرە زۆرەکانی ولاتەکانیان . بەو جۆرە سەرەتای ئابی ساڵی ١٩١٤ شەڕێك بەرپا بوو کە مێژوو تا ئەو کاتە لە وێنەی بەخۆیەوە نەبینیبوو ، شەڕێکی ئەوتۆ کە هەموانی گرتەوەو بە ڕەوایی ناوی لێنرا «شەڕی یەکەمی جیهان» .

زیانەکانی شەڕی یەکەمی جیهان کوشندەو جەرگبڕ بوون تەنها ئەوانەی بە بەرگی سەربازی‌یەوە لە شەرگەکاندا کوژران ، ژمارەیان خۆی دەدا لە نزیکەی (١٠) ملیۆن کەس . ئەوانەش کە لە جەنگەی شەڕدا بریندار بوون (٢٠) ملیۆن دەبوون کە سێ ملیۆنو نیویان تا مردن بە کەفتەکاری مانەوە . لە صەدا پەنجای لاوو (٤) هەزار گوندو (٢٣) هەزار کارگەو کانە ئاسنو خەڵوزو (٥٥٠) هەزار خانوبەرەو (٥٨) هەزار کیلۆمەتر ڕێگەوبانی تەنها فەرەنسە [*] بووە خۆراکی ئاگری شەڕی یەکەمی جیهان کە بە لایەنی کەمەوە (٣٦٠) ملیار دۆلاری زێڕی تێچوو ، واتە گەلێك لەو پارەیە زیاتر کە هەموو شەڕەکانی پێشووی جیهان بەسەر یەکەوە هەڵیان لووشی .

ئەم ڕاستی‌یە ترسناکە دەبوو دەروونی هەموان بهەژێنێو لە گۆڕەپانی سیاسەتدا گەلێك سەرنجو هەڵسەنگاندنی نوێ بهێنێتە ئاراو کایەوە کە دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» یەکێك لە ئەنجامە سەرەکی‌یەکانیان بوو .

دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»

بەر لەوەی شەڕی یەکەمی جیهان تەواو بێت بە ماوەیەك کاربەدەستانی ژمارەیەك لە دەوڵەتە گەورەکان کەوتنە سۆراخی دامەزراندنی ڕێکخراو یا دەزگایەکی بالای نێودەوڵەتی بۆ جیهانی دوای شەڕ بۆ ئەو مەبەستە فەرەنسی‌یەکان لیژنەیەکی تایبەتی‌یان بە سەرۆکایەتی وەزیری کار دامەزراند . فەرمانڕەوایانی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە هەموان زیاتر بایەخیان دایە ئەو باسە . ئەوان کە شەڕ بووە خێرو بەسەریاندا ڕژاو گەلێك لە جاران دەوڵەمەندو بەتواناتر بوون دەیانویست لە جیهانی سیاسەتی پاش شەڕدا ئەو ڕێکخراوە بکەنە داردەستی خۆیان .

(*) بەدرێژایی هەر چوار ساڵو سێ مانگو دە ڕۆژەی تەمەنی شەڕی یەکەمی جیهان جەنگ بۆ ناوێك لەناو خاکی فەرەنسەدا نەوەستا .

هەرچۆن بێ لەگەڵ تەواو بوونی شەڕدا دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان» (عصبة الامم – League of Nations) ببووە دروشمێکی ڕەخسیو ، بۆیە «کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس» کە ڕۆژی (١٨)ی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩١٩) کرایەوە بەتایبەتی بایەخی پێ‌داو ڕۆژی (٢٥)ی کانوونی دووەمی هەر ئەو ساڵە جێبەجێ کردنی سپاردە لیژنەیەکی بەرز بە سەرۆکایەتی ویدرۆ ویلسنی سەرەك کۆماری ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا .

دیارە دەوڵەتە سەرکەوتووەکان هەر یەکەیان دەیویست پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان» بە جۆرێك بێ کە لە هەموو سەرێکەوە لەگەڵ ئامانجو پلانو بەرژەوەندی‌یەکانی خۆیدا بگونجێ . فەرەنسەیی‌یەکان سوور بوون لەسەر ئەوەی کۆمەڵە ببێتە چقڵی چاوی ئەڵەمانەکانی هاوسێ‌یان کە بە چاوی دوژمنی باوەکوشتە سەیریان دەکردن . ئەوان داوای دامەزراندنی هێزێکی سەربەخۆیان بۆ کۆمەڵە دەکرد چونکە دەیانزانی لەبەر ئەوەی لەشکری سوارەو پیادەی ئەوسای فەرەنسە گەورەترین هێزی چەکداری جیهان بوو ئەو هێزە دەبێتە دەسکەلای خۆیان ، بەلاّم بە ناوی گشت دەوڵەتە گەورە سەرکەوتووەکانەوە .

پرۆگرامی ئینگلیزەکان دامەزراندنی ڕێکخراوێکی فراوانی ڕەچاو نەدەکرد ، ئەوان دەیانویست کۆڕێکی تایبەتی بۆ نوێنەرانی ولاّتە گەورەکان دابمەزرێنن کە دەبوو کاری بەردەوای بریتی بێ لە پاراستنی دۆخی نوێی جیهان . ئینگلیزەکان لەبەر ئەوەی هەرچی‌یەکیان ویستبوو بەهۆی شەڕەوە دەستیان کەوتبوو بە «بەشی خۆیان» قایل بوونو دژی ئەوەبوون کەس دەست بخاتە ناو کاروباری خۆیانو ولاّتە ژێردەستەکانیانەوە کە ئەوسا کە پێوانەیان خۆی دەدا لە (٣٥) ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەو ژمارەی دانیشتوانیان دەگەیشتە (٤٥٠) ملیۆن کەس .

لە باسی دامەزراندنو پرۆگرامی «کۆمەڵەی گەلان»دا ئەمەریکایی‌یەکان بە جۆرێکی تر هاتنە دەست . واشنگتۆن دەیویست ڕێکخراوێکی جیهانی فراوان دابمەزرێنرێو هەموان ببنە ئەندامی تاوەکو ببێتە شوێنی تۆژینەوەی باری ولاّتان ، تەنانەت دژی ئەوەش بوو ئەڵەمانیای بەزیو نەبێتە یەکێك لە ئەندامانی چونکە دەیویست لەو ڕێگەیەوە لە سەرکێشی ئینگلیتەرەو تایبەت لە سەرکێشی فەرەنسە

کەم بکاتەوە . لەوەیش زیاتر ، نوێنەرانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لەو ڕۆژانەدا تا ڕادەیەکی زۆر «لایەنگری» دیارکردنی مافی چارەنووسی گەلان بوون ، دەیانویست «کۆمەڵەی گەلان» ئەو مافە بکاتە دروشمێکی سەرەکی ی خۆی . هەروەها لەگەڵ بازرگانی ی سەربەست و بێ قۆرتدا بوون . لەو بارەیەوە دروشمی «دەروازەی کراوە» یان[٦] هەڵکرد . مەبەست لە «دەروازەی کراوە» ڕێگەدانی دامەرزاندنی پێوەندی ی ئابووری ی ئازاد بوو بۆ هەموان بێجیاوازی . بەو دروشمەیان فەرمانڕەوایانی واشنگتۆن قایم لە دەرگا داخراوەکانیان دەدا

ئەو ویست و داخوازی یانەی ئەمەریکایەکان کە تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ چاکەو بەرژەوەندی نەتەوە بچوکەکانی جیهاندا دەگونجان لە خۆڕا نەبوون . هەموویان دەستکردی سیاسەتێکی وردو دووربین بوون کە خزمەتی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ئامانجی سەرەکی و یەکەمی بوو . سامانی نەتەوەیی ئەو وڵاتە بەهۆی شەڕەوە لە ئەندازە دەرچوو ، بازاڕی نیوەی ڕۆژئاوای جیهان بە تەنها ئیتر دادی بەرهەمی پیشەسازی و بەروبوومی کشتوکاڵ و پارەی کۆبۆوەی زۆری ئەوی نەئەدا ڕەنگیێ هێندە بەس بێ گەر بڵێین لەگەڵ تەواو بوونی شەڕی یەکەمدا لە ٤٠٪ی هەموو پاشەکەوتی زێڕی جیهان کەوتە بانکەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە ، کە قەرزی ئەو وڵاتە بەسەر ئینگیلتەرەو فەرەنسەو ژمارەیەك وڵاتی سەرمایەداری ترەوە گەیشتە (١٤) ملیار دۆلار . لە کاتێکدا بەر لەوەی شەڕ هەڵگیرسێ ئەو ساڵی (٢٠٠) ملیۆن دۆلار قەرزانەی دەدایە ئەو وڵاتانە . کەچی ئەو وڵاتە یەکجار دەوڵەمەندە لە بەروبوومی وڵاتە ژێردەستەکان بێبەری بوو . پێوانەی ئەو مەڵبەندو ناوچانەی کەوتبوونە ژێر ڕکێفی ئەوەوە کەمێك لە چارەکە ملیۆنێك کیلۆمەتری چوار گۆشە زیاتر بوون . بەرامبەر بەوە فەرەنسەیی یەکان نزیکەی دوازدە ملیۆن کیلۆمەتری چوار گۆشەی خاکی گەلانیان بە ئارەزووی خۆیان دەرووتاندەوە . هەر ئەوسا کە پێوانەی وڵاتە ژێردەستەکانی ئینگلتەرە لە (٣٥) ملۆن کیلۆمەتری چوار گۆشە

---

(٦) «دەروازەی کراوە» واتە (الباب المفتوح) کاربەدەستانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ساڵی (١٨٩٩) لەو زاراوەیان بۆ یەکەم جار بەکار هێنا ئەوساکە دەیانویست بەو بیانووەوە خۆیان بگەیێنە بازارە فراوانەکانی چین کە بەدەست دەوڵەتە گەورەکانی ترەوە بوو .

تێلەپەڕی کە ژمارەی دانیشتوانیان ، وەك گوتمان ، خۆی‌دەدا لە (٤٥٠) ملیۆن کەس ، واتە ئەو خاکەی بەدەست فەرەنسەوە بوو نزیکەی (٤٥) هێندو ئەوەی بەدەست ئینگلتەرەوە بوو نزیکەی (١٣٥ - ١٤٠) هێندی ئەو خاکە بوون کە بەدەست ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە بوو . کەوابێ دەبوو واشینگتۆن هەوڵ بدات هەرچۆن بێ درزێك بکاتە دیواری ئەو قەلا سەختەی هاوپەیمانەکانی دوێنێ‌یەوە . بەپێی پرۆگرامی ئەمەریکایی‌یەکان «کۆمەڵەی گەلان» دەیتوانی لەو کارەدا دەورێك ببینێ .

بەلام نە تەرازووی هێزی چەك‌و نە تەرازووی توانای ئابووری‌ی ئەو ڕۆژگارە بواریان نەئەدا هیچ کامێك لەو پرۆگرامانە بەتەواوەتی پارسەنگ بێت ، بۆیەکا ئارەزووی هەموان لە دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»دا تێکەڵ بەیەك بوو ، ئەوەش بۆ خۆی بووە هۆی یەکەمی بە لاوازی لە دایك بوونی کۆمەڵە .

لیژنە تایبەتی‌یەکەی ویدرۆ ویلسن کارەکانی خۆی تەواو کردو لە (٢٦) خاڵی سەرەکیدا پێڕەوی بۆ «کۆمەڵەی گەلان» دانا . ئەو (٢٦) خاڵە بوونە بەشی یەکەمی هەموو ئەو پەیمانانەی لە کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس مۆر کران‌و کە «پەیمانی ڤێرسای» نێوان ئەڵەمانیاو هاوپەیمانەکان لە هەموویان گرنگتر بوو .

ئەندامەتی‌و دامودەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان»

بەو جۆرە ساڵی (١٩١٩) لە کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریس «کۆمەڵەی گەلان» دامەزرێنراو جنێڤی پایتەختی سویسرە کرایە بارەگای‌و ئینگلیزی‌و فەرەنسی بوونە زمانی گفتوگۆو تۆماری بەڵگەکانی ئەندامانی کۆمەڵە دوو جۆر بوون - دامەزرێن‌و هەڵبژێردراو . ئەندامانی دامەزرێن بریتی بوون لەو دەوڵەتە هاوپەیمانانەی پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» یان لە پاریس مۆرکرد ، هەروەها ئەو دەوڵەتانەش کە لە ساڵانی شەڕی یەکەمدا بێ لایەن بوون‌و بێ هیچ مەرجێك لە ماوەی دوو مانگدا ئەوانیش هەمان پێڕەویان مۆرکرد . ژمارەی ئەندامانی دامەزرێنی کۆمەڵە بریتی بوو لە (٤٤)

دەوڵەت کە (٣١) یان دەوڵەتە هاوپەیمانەکانو (١٣) یان دەوڵەتە بێ لایەنەکانی وەك سویسرەو سویدو نەرویجو دانیمارکو ئیسپانیاو ئێرانو ئەرجەنتین بوون .

ژمارەیەك دەوڵەتی تر یەك لە دوای یەك بۆ ئەندامەتی کۆمەڵە هەڵبژێردران ، وەك ئەڵمانیا کە ساڵی (١٩٢٦)و عیراق کە ساڵی (١٩٣٢)و یەکیەتی سۆڤیەت کە ساڵی (١٩٣٤) ومیسر کە ساڵی (١٩٣٧) هەڵبژێردران . تا هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی دووەمی جیهان ژمارەی ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» گەیشتە (٥٥) دەوڵەت .

دەزگاکانی کۆمەڵە بریتی بوون لە کۆمیتەی گشتی کە هەموو دەوڵەتە بەشدارەکانی کۆمەڵە ئەندامی بوونو دەبوو بەلایەنی کەمەوە ساڵی جارێك لە مانگی ئەیلولدا کۆبینەوە .

وەفدی هەر دەوڵەتە یەك دەنگی هەبوو ، هەرچەندە دەشیا ژمارەی بەشدارانی وەفدەکە بگاتە سێ کەس . لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان لەکاتی پێویستدا دەبوو کۆمیتەی گشتی کۆببێتەوە . هەموو بڕیارە گرنگەکانی دەزگاکانی تری کۆمەڵە دەخرانە بەردەمی کۆمیتەی گشتی کە دوا بڕیاری وەرگرتنی ئەندامی نوێو هەڵبژاردنی سکرتێری گشتی ی کۆمەڵەش لە مافە سەرەکییەکانی بوون

هەرچەندە بەپێی پلە ئەنجومەن دووەم دەزگای «کۆمەڵەی گەلان» بوو ، بەڵام کاروباری لە هەموان زۆرو بایەخدارتر بوو ئەنجومەن لە ڕاستیدا هێزی بزوێنی کۆمەڵە بوو

سەرەتا بڕیار وابوو ئەنجومەن لە (٩) ئەندام پێکبێ . پێنجیان نەگۆڕو چوارەکەی تریان کاتی ئەندامە نەگۆڕەکان نوێنەری دەوڵەتە گەورە هاوپەیمانە سەرکەوتووەکان بوون . واتە ئینگلتەرەو ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو فەرەنسەو ئیتالیاو ژاپۆن . چوار ئەندامەکەی تر بە نۆرە هەڵدەبژێردران .

ئەو بڕیارە وەك خۆی نەچووە سەرو چەند ئاڵۆ گۆڕێکی بەسەردا هات . لەبەر گەلێك هۆ ، کە دوایی بە کورتی باسیان دەکەین . ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەبووە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . بۆیەکا شوێنی لە ئەنجومەنو کۆمیتەی گشتیدا بە بەتاڵی مایەوە . بەر لە شەڕی دووەمی جیهان بە چەند ساڵێك ژمارەی ئەندامانی ئەنجومەنی کۆمەڵە بووە پازدە کە نۆیان ئەندامی کاتیو شەشەکەی تریان نەگۆڕ بوون .

ئەمانەی دوایی‌یان بریتی بوون لە فەرەنسەو ئینگلتەرەو شورەوی‌و ئیتالیاو ئەڵەمانیاو ژاپۆن[7] . دەبوو ئەنجومەن بە لایەنی کەمەوە ساڵی جارێك کۆبێتەوە . کاتی تر لەسەر داوای زۆرینەی ئەندامان چەند کەرەتی تر پێویست بوایە دەبوو هێندە ئەنجومەن بۆلێدوان کۆبێتەوە .

سکرتێری گشتی‌و یاریدەرەکانی دەزگای سەرپەرشتی‌و بەرێوەبردنی کاروباری رۆژانەی «کۆمەڵەی گەلان» یان پێك دەهێنا سکرتێری گشتی لە لایەن ئەنجومەنەوە هەڵدەبژێردراو دەبوو دەنگی هەموو ئەندامانی وەربگرێ . دوای ئەوە دەبوو لە کۆمیتەی گشتیدا هەموو . یا زوربەی ئەندامان دەنگی بۆ بدەن .

جگە لەوانەی باسمان کردن ژمارەیەکی تر کۆمیتەو لیژنەی کاتی‌و هەمیشەیی جی‌بەجی‌کردنی بەشێك لە ئەرکەکانی کۆمەڵەیان کەوتبووە ئەستۆ کە دوایی باسیان دەکەین .

ئامانجەکانی «کۆمەڵەی گەلان»

بەپێی دەستوورو پێرەوی دەبوو ئامانجی یەکەمی «کۆمەڵەی گەلان» پاراستنی ئاشتی بێت تاوەکو جیهان گیرۆدەی کارەساتێکی تۆقێنی‌تری وەك شەری یەکەم نەبێتەوە یەکێك لە خاڵە سەرەکی‌یەکانی پێرەوی کۆمەڵە دەیگوت پێویستە پەنا ببرێتە بەر هەر کارو فەرمانێك بۆی هەبێ «ئاشتی‌ی گەلان بە جۆرێکی کاریگەر دژی شەرو هەرەشەی شەر بپارێزێ» .

خاڵێکی تری هەمان پێرەو هۆی دامەزراندنی «کۆمەڵەی گەلان»ی گێراوەتەوە بۆ پێویستی «بەرەوپێش بردنی هاریکاری نێوان گەلانو مسۆگەر کردنی بی‌وەیی‌و ئاسایشیان» . پێویستی کەم‌کردنەوەی هێزی چەکداری دەوڵەتان خاڵێکی تری پێرەوی «کۆمەڵەی گەلان» بوو .

---

(7) هەرچەندە . وەك دوایش باسی دەکەین . ژاپۆنو ئەڵمانیا یەك لە دوای یەك ساڵی ١٩٣٣ ، ئیتالیا دوای ئەوان ساڵی ١٩٣٧ لە «کۆمەڵەی گەلان» کشانەوە ، بەڵام شوێنەکانیان مایەوە بەو هیوایەی گوایە لەگەڵ شەیتان بێنە خوارێو بگەرێنەوە ناو کۆمەڵە .

بەپێی پێڕەوی کۆمەڵە دەبوو بەهۆی ئەحکیمەوە ، یا لە ڕێگەی ئەنجومەنەوە چارەسەری کێشە نێو دەوڵەتی یەکان بکرێ . بەتایبەو ئەنجومەن نەگەیشتایە ئەنجامێکی قایل‌کەر ئەوساکە ئەندامانی بۆیان هەبوو هەر یەکەیان بەپێی بۆچوونی خۆی ڕەفتار لەگەڵ مەسەلەکەدا بکات . هەروەها پێڕەوی کۆمەڵە ئابلۆوقەی ئابووری‌و بەکارهێنانی هێزی کردبووە سزای تاوانباران‌و تەنانەت دەبوو ئەنجومەن بڕیاری ڕادەی بەشداری‌ی هێزی ئەندامانی کۆمەڵە بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئەرك‌و بڕیارەکانی بدات . بەڵام ساڵی (١٩٣١) بەپێی بڕیارێکی تایبەتی بۆ بەرەنگاربوونەوەی دەست درێژکەران سزای ئابووری کرایە «چەکی سەرەکی‌ی» کۆمەڵە

بەشێکی بایەخداری ناوەرۆکی پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» بەجۆرێك دارێژرابوو کە مەودای یاری‌کردن‌و دزەی دەدایە دەست دەوڵەتە گەورەکان . بەوێنە ئەو خاڵەی باسی کەم‌کردنەوەی هێزە چەکدارەکانی جیهانی کردووە بەوە پوچ بۆتەوە کە دەڵێ هەموو دەوڵەتێك بۆی هەیە چەند پێویستە بۆ پاراستنی قەوارەی نەتەوەیی خۆی‌و جێ‌بەجێ‌کردنی ئەرکەکانی سەرشانی هێندە هێزی چەکداری هەبێ .

دارشتنی بەوجۆرەی ناوەرۆکی پێڕەوی کۆمەڵەو چەند ڕاستی‌یەکی تر بوونە هۆی کەم‌و کورتی‌یە زۆرەکانی ئەو دەزگا جیهانی‌یە گرنگە .

کەم‌و کورتی‌یەکانی «کۆمەڵەی گەلان»

وەك دیمان لە ڕۆژگاری کۆنگرەی ئاشتی‌ی پاریسەوە هەموو لایەنە دەسەلاتدارەکان لە تەقەلادا بوون «کۆمەڵەی گەلان» بکەنە داردەستی خۆیان . کە ئەو کارە بۆ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەچووە سەر واشنگتۆن بڕیاری‌دا نەبێتە ئەندامی [٨] بەو بڕیارە یەکەم کەلێنی گەورە کەوتە بناغەی «کۆمەڵەی گەلان»ەوە ، چونکە ئەوساکە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا گەورەترین هێزی ئابووری‌و یەکێك لە هێزە سیاسی‌یە کاریگەرەکانی جیهان بوو .

---

(٨) لەو کاتەدا «پارتی کۆماری» دەسەلاتی گرتەوە دەست‌و ئەوەش بووە هۆیەکی‌تر بۆ ئەوەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نەبێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» کە بە دەستکردی ویدرۆ ویلسنی سەرۆك کۆماری ڕابوردوویان دادەنا . ویلسن نوێنەری «پارتی دیموکراتی» بوو کە لەگەڵ «پارتی کۆماری»دا دوو بەرەی سیاسی‌ی سەرەکی‌ی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بوون .

سەرەتا ڕێگەی ئەڵمانیاو وڵاتە بەزیوەکانی تر نەدرا ببنە ئەندامی کۆمەڵە. هەروەها یەکیەتی سۆڤیەتیش لەو مافە بێبەری کرا. بەڵکو لەوەیش زیاتر، زۆر جار ئەنجومەنو کۆمیتەی گشتی بەنایەنیو زۆر گەرم دەکەوتنە باسی چۆنیەتی لەناوبردنی شورەوی. لە کەم باسی‌تردا زوربەی ئەندامانی کۆمەڵە وا هاودەنگو بەپەرۆش بوون.

وڵاتە پچوكو ژێردەستەکان زۆر زەحمەت دەبوونە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان». یاریدەی فەرەنسە نەبوایە حەبەشە وەرنەدەگیرا. عیراق دوای دە دوازدەو میسر دوای نزیکەی حەڤدە ساڵ کۆشش ئینجا وەرگیران[9] ئەو ناتەواوی‌یەو گەلێك کەمو کورتی‌تری «کۆمەڵەی گەلان» ئەنجامی ئەوە بوون کە فەرەنسەو ئینگیلتەرە بووبوونە ئاغا گەورەی ئەو دەزگا جیهانی‌یە، دیارە ئەوانیش بەپێی بەرژەوەندی‌ی خۆیان چۆنیان بویستایە وا هەڵیاندەسوڕاند. کە لەوان وابوو دەتوانن ئەڵمانیا بکەنە قەڵغانێکی پتەوی پاراستنی ڕژێمی سەرمایەداری دژی بزوتنەوە شۆڕشگێڕی‌یەکانو شورەوی بێ سێو دوو ڕێگەیان دا ڕۆژی یەکی ئەیلوولی ساڵی (١٩٢٦) نەك هەر ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان». بەڵکو دیسان وەك دەوڵەتێکی گەورە بشبێتە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن.

دەوڵەتە گەورەکان لە ڕاستیدا زۆر بۆ «کۆمەڵەی گەلان» بەپەرۆش نەبوون، هەموویان باش لەوە گەیشتبوون کە کۆمەڵە ناتوانێ دەزگایەکی جیهانی‌ی تەواو کاریگەر بێ. ڕۆژی (٢٧)ی مارتی ساڵی (١٩٣٣) تۆکیۆ بێپەروا لە کۆمەڵە کشایەوە تەنها لەسەر ئەو نەرمە گلەیی‌یەی لە ئەنجامی هێرشی لەشکری ژاپۆناندا بۆ سەر باکووری چین لێی کرا. ساڵێ وەرنەچەرخا دوای ئەوەی هێتلەرو نازی‌یەکان دەسەڵاتیان وەرگرت کاتێك ئەڵمانیاش ڕۆژی (١٤)ی ئۆکتۆبەری هەمان ساڵی (١٩٣٣) لە «کۆمەڵەی گەلان» کشایەوە. کشانەوەی ئەمیان لەسەر ئەوەبوو چونکە ئەنجومەن بڕیاری لابردنی ئەو بەشانەی «پەیمانی ڤێرسای» نەدا کە پێوەندی‌یان بە

---

(٩) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە «تاريخ الوزارات العراقية»ی عبدالرزاق الحسني. هەروەها: الدكتور يونان لبيب رزق، «الدبلوماسية الوفدية وعصبة الامم» – «السياسة الدولية» (مجلة)، القاهرة، العدد ٣٤، يناير ١٩٧٦، ص ١١٨-١٣٧

کاروباری سەربازی‌ی ئەڵەمانیاوە هەبوو . لەوەیش زیاتر . سیاسەت‌و نیازەکانی هێتلەری‌یەکان هەرچۆن‌بێ لەگەڵ بوونی ئەڵەمانیادا لە دەزگایەکی وەك «کۆمەڵەی گەلان»دا نەدەگونجا .

پاش کشانەوەی ئەڵەمانیاو ژاپۆن‌و ئاڵۆزبوونی باری سیاسی‌ی جیهان بەهۆی نازی‌یەکانی ئەڵەمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیاو عەسکەرتاری‌یەکانی ژاپۆنەوە ئینجا لەندەن‌و پاریس شورەوی‌یان بیرکەوتەوەو بە هاندانی فەرەنسە رۆژی پازدەی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٤) سی (٣٠) ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» پێکەوە داوایان لێ‌کرد بێتە ئەندام . پاش سێ رۆژ مۆسکۆ رەزامەندی‌ی خۆی راگەیاندو شورەوی لەوساوە بووە یەکێك لە ئەندامە نەگۆڕەکانی ئەنجومەن . بەڵام لە سەرەتای شەری دووەمی جیهانداو دوای بەرپابوونی شەری نێوان فینلەنداو شورەوی (١٩٣٩-١٩٤٠) دیسان ئەو وڵاتە لە «کۆمەڵەی گەلان» دوور خرایەوە .

بەو جۆرە وەك دەبینین‌ئەو تۆووەی‌لەپاریس بۆ «کۆمەڵەی گەلان» وەشێنراو ئەو خاك‌و خۆڵەی تێدا پەروەردە بوو هێندە لەبار نەبوون بەری چاکیان لێ‌چاوەڕوان بکرێ . ئەم راستی‌یە ، لەگەڵ یاری‌ی بێ‌وچانی دەوڵەتە گەورەکاندا بوونە هۆی سەرنەکەوتنی کۆمەڵە وەك دەزگایەکی جیهانی . لێرەدا تەنها ئەوەندە بەسە گەر بڵێین هەمووی بەسەریەکەوە (٢١) ساڵ بەسەر تەواو بوونی شەری یەکەمی جیهاندا تێنەپەری کاتێك لەژێر سایەی «کۆمەڵەی گەلان»دا کڵپەی ئاگری شەرێکی گەلێك لەو بەربلاوتر بەربۆوە . جا با بە کورتی جارێکا بێینە سەر باسی ئەو لایەنە بایەخدارانەی ژیانی گەلان‌و جیهان کە کۆمەڵە نەیتوانی رۆڵێکی ئەوتۆیان تێدا ببینی‌و کە هەر یەکەشیان بەجۆرێك رێگەیان بۆ شەری نوێی جیهان خۆش کرد ، ئەو شەرەی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» بەهیچ جۆرێکەی بەرپابوونی نەدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان» بۆی چارەسەر نەکران

لە سەرەتای کاری‌یەوە ساڵی (١٩٢٠) ، تاوەکو پێچانەوەی دامودەزگای لە نیسانی ساڵی (١٩٤٦)دا ، واتە لە ماوەی چارەکە سەدەیەکی تەمەنیدا (٦٦) کێشەو

مەسەلەی نێودەوڵەتی خرایە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە بەداخەوە نەیتوانی چارەسەری هەرە بایەخدارو گرنگەکانیان بکات کە ئەمانەی لای خوارەوە نموونە سەرەکییەکانیانن .

یەکەم - شەڕی ژاپۆنو چین :

لەو ڕۆژەوەی ژاپۆن بەخۆدا هاتو ژیانی ئابووریو توانای سەربازیی هەنگاوی باشی بەرەوپێشەوە ناو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە وەك دەوڵەتێکی گەورە ناسرا ، لەو ڕۆژەوە تۆکیۆ چاوی بڕییە خاكو سامانی چینو ماچینی دراوسێی .

شەڕی یەکەمی جیهان هێندەی تر ژاپۆنی دەوڵەمەند کرد . وەك بەڵگە لێرەدا تەنها دوو نموونە دەخەینە بەرچاو . لە ساڵی (١٩١٤) وە تاوەکو ساڵی (١٩١٩) نرخی بەرهەمی کەلوپەلی پیشەسازیی ژاپۆن لە (١٣) ملیاریەنەوە[10] گەیشتە (٦٥) ملیار ، واتە پێنج هێند ، یا ٥٠٠٪ زیاتر بوو . لە ماوەی چوار ساڵی شەڕی یەکەمدا ، واتە لە ساڵی (١٩١٤)وە تاوەکو ساڵی (١٩١٨) بارستی بازرگانی ژاپۆن لەگەڵ دەرەوەدا دوو هێندو نیو زیادی کردو زیوو زێڕێکی بێ‌شومار لە بانقەکانی تۆکیۆدا کۆبۆوە ، بە ڕادەیەك زوربەی دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا کەوتنە قەرزکردن لە ژاپۆن[11] .

لەوساوە ژاپۆن چاوچنۆکانەتر دەیڕوانییە چینی دەوڵەمەندی یەکجار دواکەوتوو . فەرمانڕەوایانی ئەو وڵاتە چونکە دڵنیا بوون ئیمپریالییەکان دەست ناهێننە ڕێگەیان ، هێزە چەکدارەکانیان لە ڕۆژی (١٨)ی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٢)وە کەوتنە پەلاماردانی باکووری - ڕۆژهەڵاتی چین . لە سەرەتاوە پەکین پشتی بە دەوڵەتە گەورەکان بەستو ویستی لە ڕێگەی «کۆمەڵەی گەلان»ەوە ڕادە بۆ دەستدرێژیی ژاپۆنەکان دابنێ . بەڵام کۆمەڵە هیچی بۆ نەکراو بڕیارەکانی لەو بارەیەوە کە بێ پەلەو لە سەرخۆ دەریدەکردن هەروا مانەوەو ژاپۆن بێ‌ئەوەی گوێ بداتێ بۆ ساڵی داهاتوو لە ناوچە داگیرکراوەکاندا حوکمەتێکی سەربەخۆی دامەزراند .

---

(١٠) یەن پارەی ژاپۆنە . نرخی لە گۆڕیندایە . هەر ٣٠٠ یەن دۆلارێك دەبێت . ئیمڕۆکە یەن یەکێکە لەپارە هەرە بەهێزەکانی جیهان . بە لسەی بانقی مەرکەزی دیناریك نزیکەی ٧٥٠ یەنە .

(١١) دوای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ژاپۆن دووەم دەوڵەتی جیهان بوو کەڵکی زۆری لەو بارو دۆخە وەرگرت کە شەڕی یەکەمی جیهان هێنابوییە کایەوە .

دووەم - هێرشی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە :

فاشی‌یەکان کە کۆتایی ئۆکتۆبەری ساڵی (١٩٢٢) دەسەلاتی ئیتالیایان گرتەدەست دەیانویست گوایە ڕابوردووی ڕۆمانە دەسەلاتدارەکان زیندوو بکەنەوەو ئیمپراتۆری‌یەتێکی فراوانو بەدەسەلات دابمەزرێننو بۆ ئەو مەبەستەیان بە هەر چوار لادا دروشمی «ئیتالیای گەورە»یان بەرزکردەوە . فاشی‌یەکان سوور بوون لەسەر ئەوەی دەست بەسەر دەریای سپی‌ی ناوەڕاستو دەریای سووررو بەشێکی زۆری ئەفەریقادا بگرنو تەنانەت لە نەخشەکانی خۆیاندا بی‌کەمو زیاد ناوی دەریای سپی‌ی ناوەڕاستیان کردبووە «دەریاکەی خۆمان» .

بۆ جێ‌بەجێ‌کردنی ئامانجە فراوانەکانی لە ئەفەریقادا ئیتالیای فاشی بەر لە هەر شوێنێکی تر ڕووی کردە حەبەشەو لە سەرەتای ساڵی (١٩٣٥) وەکەوتە ناردنی هێز بۆ سەر سنووری ئەو وڵاتە بەناو سەربەخۆیەی ئەفەریقا . تاوەکو مانگی ئابی ئەو ساڵە مۆسۆلینی بۆ شەڕی حەبەشە (٢٥٠) هەزار سەربازی ئیتالیایی‌و (٧٥٠) هەزار سەربازی وڵاتە ژێردەستەکانی لەو ناوچەیەدا کۆکردەوە .

لە ساڵی (١٩٢٣) وە حەبەشە یەکێك بوو لە ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» . نەك هەر ئەوە ، بەڵکو وەك گوتمان بە پشتگیری‌ی فەرەنسە دەزگای ناوبراو حەبەشەی وەرگرت .

کەچی لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا تاوەکو ڕۆژی چواری ئەیلولی ساڵی (١٩٣٥) کۆمەڵە نەیڕوانی‌یە سکاڵای حەبەشە کە لە ڕۆژی (٣)ی کانوونی دووەمی هەمان ساڵەوە دژی ئیتالیا پێشکەشی کردبوو ، واتە پاش هەشت مانگو ڕۆژێك ئینجا کۆمەڵە بەخەبەر هات .

ڕاستە لەسەر حەبەشە «کۆمەڵەی گەلان» درەنگانێ بڕیاری ئابلۆوقەدانی ئابووری‌ی ئیتالیای فاشی‌ی‌دا ، بەڵام بەهۆی یاری‌ی ئینگلیزو فەرەنسەیی‌یەکانەوە نەوتو بەنزین لە لیستەی ئەو کەلوپەلانە دوورخرانەوە کە دەبوو دەستی ئیتالیایان پێ نەگات ، ئەوساکەش ئیتالیاو ، بەتایبەت ڕەورەوەی شەڕی فاشی لە نەوتو بەنزین بەولاوە شتێکی‌تری ئەوتۆی پێویست نەبوو . لەبەر ئەوە بڕیارەکانی «کۆمەڵەی

گەلان» دەربارەی دەستدرێژیی ئیتالیا بۆ سەر حەبەشە هیچ دادێکیان نەداو فاشی‌یەکان دەستیان هەڵنەگرت تابە جۆرێکی زۆر درندانە وڵاتی فراوانی حەبەشەیان داگیرکرد . تەنها ئەوانەی بەهۆی گازی کوشندەوە لەو شەرەدا کوژران ژمارەیان خۆی دەدا لە (٢٧٥) هەزار کەس ! کەچی زۆری نەخایاند کاتێك لەسەر داوای لەندەن‌و پاریس «کۆمەڵەی گەلان» بڕیاری ئابلۆقەدانی ئابووری‌یە ناتەواوەکەشی بەرامبەر ئیتالیا لابرد .

سێیەم – دەست‌تێ‌وەردانی نازی‌و
فاشی‌یەکان لە کاروباری
ناوخۆی ئیسپانیادا :

لە پێناوی سەربەخۆیی راستەقینەو مافە دیموکراتی‌یەکانیدا لە نیسانی ساڵی (١٩٣١) وە گەلی ئیسپانی شۆڕشێکی گەورەی بەرپا کرد کە نزیکەی هەشت ساڵی خایاند . شۆڕشگێران سەرەتا دەسکەوتی گەورەیان وەدی هێناو توانی‌یان کۆمارێکی سەربەخۆو دیموکراتی پەروەر دابمەزرێنن ، ئەو کارەی خوریەی لە دڵی کۆنەپەرستانی ناوەوەو دەرەوەی وڵات هەڵساند . زۆری نەبرد دوژمنان پیلانێکیان بۆ روخاندنی کۆماری کۆریەی ئیسپانی سازکرد لە تەمووزی ساڵی (١٩٣٦) وە ئاگری شەری براکوژی لەو وڵاتەدا هەڵگیرسا . هەرچەندە بەر لەوە (٢٧) دەوڵەتی ئەوروپایی بریاریان دابوو کەس دەست نەخاتە ناو کاروباری ناوخۆی ئیسپانیاوە ، بەڵام نازی‌یەکانی ئەڵەمانیاو فاشی‌یەکانی ئیتالیا وەك پیشەی هەمیشەیی‌یان خۆیان پی‌نەگیراو لە تەمووزی هەمان ساڵەوە کەوتنە ناردنی چەك‌و تفاقی هەمەجۆر[11] بۆ کۆنەپەرستە یاخی‌بووەکانی ئیسپانیا فاشی‌و نازی‌یەکان بەوەوە نەوەستان ، بەڵکو دەستیان کردە ناردنی هێزە چەکدارەکانی خۆیشیان بەنیازی ریشەکێش کردنی هێزە پێشکەوتنخوازەکانی ئیسپانیا . ژمارەی ئەو چەکدارانەی ئەڵەمانیاو ئیتالیا ناردیانە ئیسپانیا گەیشتە نزیکەی (٣٠٠) هەزار کەس کە لە ماوەی (٣٢) مانگدا چەك نەما دژی شۆڕشگێرانی ئیسپانیا بەکاری نەهێنن .

---

(١١) تەنانەت تانك‌و فرۆکەشیان بۆ ناردن .

بەپێی ناوەرۆکی پێڕەوی دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» یەکەم دەزگا بێت لەسەر ئیسپانیا بێتە دەنگ . کەچی تەنانەت بڕیاری ئابلۆوقەدانی ئابووریی ئەڵمانیاو ئیتالیاشی نەدا کە بە بەرچاوی هەموانەوە کەوتبوونە دروێنەی گیانی کۆمەڵانی خەڵکی ئیسپانیا. کە مانگی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩٣٦) کۆماری ئیسپانیا سکاڵای پێشکەش بە «کۆمەڵەی گەلان» کرد فەرەنسەو ئینگلتەرەو عەلقە لە گوێکانیان کارێکی ئەوتۆیان کرد نە ئەنجومەن‌و نە کۆمێتەی گشتی توخنی باسی ئیسپانیا نەکەون‌و لەبریتی ئەوە لیژنەیەکی سەربەخۆیان دامەزراندو ئەویش تەنها بڕیاری دەوڵەتە ئەوروپایی‌یەکانی دووپات کردەوە کە گوایە نابێ کەس دەست بخاتە ناو کاروباری ناوخۆی ئیسپانیاوە . لە ڕاستیدا ئەو بڕیارە تەنها لەگەڵ شۆڕشگێڕاندا چووە سەر بەوەی بەرەی ئەوان لە پەیدا کردنی چەك بێبەری بوو ، لە کاتێکدا فاشی‌یەکان بە ئارەزووی خۆیان گاڵەیان دەکرد .

چوارەم — دەستدرێژی‌یەکانی ئەڵمانیای هیتلەری :

ئەو جۆرە هەڵوەستانەی «کۆمەڵەی گەلان» یەکێك بوو لەو هۆیانەی پاڵیان بە هیتلەرو مۆسۆلینی‌یەوە نا زیاتر شووڵی لێ‌هەڵکێشن . زۆری نەبرد نازی‌یەکان ژمارەیەك هەنگاوی ترسناکیان نا کە هەموویان دەرچوونی ئاشکرا بوون چ لە پێڕەوی «کۆمەڵەی گەلان» و چ لە ناوەرۆکی بڕیارو پەیمانەکانی کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس . ئەڵمانیای نازی بەجۆرێکی بەر لەوە نەبینراو کەوتەوە دروست کردنی چەك‌و تفاق شەڕو پەرەپێدانی هێزە جوراوجۆرەکانی . تەنها لە ماوەی یەکەم سێ ساڵی دەسەڵاتی نازی‌یەکاندا خەرجی ئەڵمانیا بۆ کاروباری سەربازی لە یەك ملیار مارکەوە گەیشتە دە ملیار ، واتە دەهێند زیادی کرد . ژمارەی یەکەمیان لە ٢٪ و ژمارەی دووەمیان لە ١٧٪ی داهاتی نەتەوەیی ئەڵمانیایان پێك دەهێنا . هەر لەو ماوەیەدا ژمارەی تیپە چەکدارەکانی لەشکری ئەڵمانیا لە (١٠)وە گەیشتە (٣٠) تیپ‌و دوایش هەموو ئەو ژمارانە زۆر لەوە زیاتر بوون . ئەمە لە کاتێکدا بەپێی «پەیمانی ڤێرسای» نەدەبوو ئەڵمانیا هەرگیز لە (١٠٠) هەزار سەرباز زیاتری هەبێ .

کە کارگەیشت بەوە ئیتر هیتلەر هێند سڵی لەوە نەکردەوە دیسان هێزی چەکدار بنێرێتە ناوچەکانی راینی سەر سنووری فەرەنسە کە بەپێی ڤێرسای چەك کرابوون. رۆژی (٧)ی مارتی ساڵی (١٩٣٦) هیتلەر فەرمانی دابە لەشکری رایخی سێیەم[١٢] بچنەوە ناو خاکی راین. شایانی باسە ئەوساکە هێشتا لەشکری فەرەنسە لە لەشکری ئەڵمانیا بەهێزتر بوو، هەروەها لە رووی یاساشەوە بۆی هەبوو بەرەنگاری ئەو هەنگاوەی ئەڵمانیا بێتەوە، دوایش دەرکەوت هیتلەر فەرمانی دابووە سەرکردایەتی لەشکر کە ئەگەر هاتو فەرەنسە بزوا ئەوا یەکسەر هێزەکانی خۆیان بێ شەر بکێشنە دواوە. کەچی نە فەرەنسەو نە ئینگیلتەرە لەوە زیاتر کە ئەو هەنگاوەی هیتلەریان بە لادان لە ناوەرۆکی «پەیمانی ڤێرسای» دانا ئیتر شتێکی تریان نەکرد، بەڵکو وەك کارێکی مەترسیداریشیان بۆ سەر ئاشتیی جیهان لە قەڵەم نەدا.

هەڵوەستی دەوڵەتە گەورەکان، بەر لە هەموان ئینگیلتەرەو فەرەنسە، هێندەی تر هیتلەری لەخۆ بایی کرد. هەموو بەسەر یەکەوە ساڵی نەبرد ئەدولف[١٣] هیتلەر لە هەمان مانگی ساڵی داهاتودا، واتە مارتی (١٩٣٧) ولاتی نەمسەی هەڵلوشیو[١٤] خستیە سەر رایخی سێیەم. سەیر ئەوەیە لەندەنو پاریسو هاوپەیمانەکانیان داگیرکردنی نەمسەیان بە مەسەلەیەکی ئەوتۆ دانەنا هەڵبگیرێ بخرێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان».

---

(١٢) رایخ لە وشەی رایخشتاغ (Reichstag)ی ئەڵمانییەوە وەرگیراوە کە بریتییە لە دوو وشەی لێکدراو: (Reich) واتە دەوڵەت، یا ئیمپراتورییەت، لەگەڵ (Tag)، واتە کۆبوونەوە، یا ئەنجومەن. وەك زاراوێکی سیاسی لە سەدەی دوازدەمینەوە بەکار هێنراوە. زیاتر مانای پەرلەمان دەبەخشێ. رایخی یەکەمو دووەم دوو قۆناغی نێوان سەدەی دوازدەمینو کۆتایی شەری یەکەمی جیهان دەگرنەوە. رایخی سێیەم ساڵی ١٩١٩! دەستی پێ‌کردو بە تەواو بوونی شەری دووەمی جیهان لەناو چوو. هەرچەندە رایخشتاغ لەژێر سایەی هیتلەردا. وەك زوربەی دەزگا دیموکراسییەکانی تری ئەڵمانیا جووە خانەی نەبوانەوە، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا زۆر مێژوونووس رۆژگاری ئەڵمانیای نازییان ناو ناوە «رایخی سێیەم». ناوی کتێبە بەناوبانگەکەی ولیەم شیرەر دەربارەی ئەڵمانیای نازی بەم جۆرەیە: «مێژووی ئەڵمانیای هیتلەری. دامەزراندنی رایخی سێیەمو کەوتنی».

(١٣) ئەدۆلف ناوی خۆیو هیتلەر نازناوی هەڵبژاردەیەتی. لە راستیدا خۆی ناوی ئەدۆلف شیکلگروبەرە (Adolf Schicklgruber)

(١٤) لە مێژوودا بەو کارە دەگوترێ ئەنشلوس کە وشەیەکی ئەڵمانییەو مانای خستنەسەر دەگەیێنێ. هەڵلووشینی کوردی لەبارترین وشەیە بۆ ئەو کارە.

دیسان ساڵێ زیاتری نەخایاند کە لە هەمان مانگی ساڵی داهاتودا ، واتە مارتی (١٩٣٩) ، هیتلەر فەرمانی دایە لەشکری ئەڵەمانیا چیکۆسلۆڤاکیای سەربەخۆش داگیر بکات‌و بیخاتە سەر «رایخی سێیەم» . شایانی باسە ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٨) کۆمیتەی گشتی‌ی کۆمەڵە لە کۆبوونەوەدا بوو ، ئەوساکەش ئەڵەمانیا هێزەکانی خۆی لەسەر سنووری چیکۆسلۆڤاکیا ئامادە کردبوو ، ئینجا لەگەڵ ئەوەشدا ئەو باسە نەهێنرایە گۆڕێ . با ئەوەیش بڵێین کە چیکۆسلۆڤاکیا یەکێك بوو لە دۆستە هەرە نزیکەکانی فەرەنسە .

پێنجەم – داگیرکردنی ئەلبانیا لەلایەن ئیتالیای فاشی‌یەوە :

بنیتۆ مۆسۆلینی وەك هیتلەری هاوبیری دەستی نەدەرۆی ئەگینا لەو کەمتری نەدەکرد ، هەرچەندە ، خوا هەڵناگرێ ، ئەویش کەمی نەکرد . تێپەڕبوونی کارەساتەکەی حەبەشە بەو جۆرەی دیمان‌و دەستلێڕێژی‌یەکانی هیتلەر مۆسۆلینیان شێتگیرتر کرد . بۆ ئەو ئەلبانیای سەربەخۆ عەلقەی لاوازی ئەورووپا بوو کە لە دەمێکەوە چاوی تێ‌بڕیبوو .

فاشی‌یەکانی ئیتالیا بەوەوە نەوەستان کە لە بیستەکانەوە ئەلبانیایان کردبووە ولاتێکی نیمچە ژێردەستەی خۆیان ، بەڵکو هەر لەوساوە خولیای داگیرکردنی لە کەللەی دابوون . لەوەدا فاشی‌یەکان هیچ بایەخێکیان نە بەرای گشتی‌و نە بە «کۆمەڵەی گەلان» نەئەدا . بەدەستووری ژاپۆن‌و ئەڵەمانیا ئیتالیاش ساڵی (١٩٣٧) لە «کۆمەڵەی گەلان» کشایەوە . زۆری نەبرد لەشکری فاشی بێ‌پەروا بە بەر چاوی هەموانەوە نیسانی ساڵی (١٩٣٩) ئەلبانیای داگیرکردو مۆسۆلینی ڕای‌گەیاند کە ئەو ولاتە هەمیشە بەشێکی مێژوویی ئیتالیای دێرین بووە !

بێ‌دەنگی «کۆمەڵەی گەلان» و دەوڵەتە گەورەکان لە عاستی گشت ئەو دەستلێڕێژی‌یانەدا جۆرە پشتی پشتی‌یەکی ئەوان بوو بۆ ژاپۆن‌و ئیتالیای فاشی‌و لە هەموشیان زیاتر بۆ ئەڵەمانیای نازی . لەوان وابوو بەو جۆرە هیتلەر لە ڕۆژئاوا دوور

دەخەنەوەو بەرەو ڕۆژهەڵات پاڵی پێوە دەنێن[15] ، بەڵام زۆری نەبرد ڕۆژگار دەریخست تا چ ڕادەیەك ئەوان بەهەڵەدا چوبوون . بەو جۆرە هەڵوەستانە هیتلەر بێ ئەندازە لە خۆبایی بوو ، وای دەزانی کەس نی یە بتوانێ شان لە شانی بدا . هەر بەو جۆرەش ڕێگە بۆ هەڵگیرسانی ئاگری شەری دووەمی جیهان خۆش بوو ، ئەو شەرەی ، وەك گومان ، دەبوو «کۆمەڵەی گەلان» ڕێگەی بەرپابوونی نەدا .

گەر وایێ‌و ، هەرواش بوو ، «کۆمەڵەی گەلان» دەزگایەکی جیهانی ی سەرنەکەوتوو بوو . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی ئەو دەزگایە جۆرە هەنگاوێك بوو بۆ پێشەوە لەژیانی گشتی ی مرۆڤدا . جگە لەوە «کۆمەڵەی گەلان» هەرچۆن بێ توانیشی چارەسەری ژمارەیەك کێشەی نێودەوڵەتی بکات ، تایبەت لە بیستەکاندا ، واتە لە پلەی یەکەمی ژیانیدا .

ئەو کارانەی «کۆمەڵەی گەلان» چارەسەری کردن

کۆنگرەی ئاشتی ی پاریس ئەو کێشانەی خۆی فریا نەکەوت تەواویان بکات سپاردنی بە «کۆمەڵەی گەلان» . بەشی هەرە زۆری ئەو کێشانە گەلاڵە بووبوون ، یا ڕێبازی چارکردنیان دیار کرابوو بۆیەکا کۆمەڵە تا ڕادەیەکی زۆر بەخێرایی‌و ئاسانی تەواوی‌کردن بەشێکی‌تریان بێنەو بەرەی دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکانی لەسەر نەبوو ، بۆیەکا ئەوانیشی زوو ڕاپەڕاند .

لەنیوەی یەکەمی بیستەکاندا «کۆمەڵەی گەلان» توانی کێشەی سنووری نێوان ئەلبانیاو یوگوسلاڤیاو یۆنان‌و نێوان بەلگاریاو یۆنان‌و نێوان لاتڤیاو پۆلۆنیاو نێوان عیراق‌و تورکیا ببڕێنێتەوە . هەروەها چارەنووسی سایلیزیای باکوورو ، دوایی چارەنووسی ناوچەی ساری ئەلەمانیای لە ڕێگای دەنگدانەوە دیارکرد . دوورگەی کۆرفۆش کە ئیتالیا زەوتی کردبوو ، دایەوە دەست یۆنان . بەهەمان دەستوور داوای سویدی ڕەت‌کردەوە کە دەیویست دوورگەی ئالاندی ناو دەریای بەڵتیك لە فینلەندە زەوت بکات .

---

(١٥) مەبەست ڕۆژهەڵات‌و ڕۆژئاوای ئەورووپایە .

ژمارەیەکیش لە دەزگا سەربەخۆکانی «کۆمەڵەی گەلان» کەمو زۆر خزمەتیان کرد . یەکێك لەو دەزگایانە «ڕێکخراوی جیهانی‌ی کار»[١٦] بوو . بەپێی پێڕەوی ڕێکخراوی ناوبراو دەبوو هەوڵ بدات بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی ژیانی کرێکاران لە ڕێگەی سەرپەرشتی‌کردنی کاتی کارەوەو تەقلادان بۆ نەهێشتنی بێ‌کارەوە دیارکردنی ڕادەیەکی ماقوڵ بۆ کرێ‌و پاراستنی کاری منداڵ‌و ئافرەت‌و دان‌نان بە مافی دامەزراندنی جڤاتی سەربەخۆی کرێکاراندا .

«ڕێکخراوی جیهانی‌ی کار» شتێکی ئەوتۆی بۆ کرێکاران پێ‌نەکرا ، بەتایبەتی بۆ کرێکارانی وڵاتە دواکەوتووەکان . جاری وا هەبوو لە دەزگا یا کۆبوونەوە گشتی‌یەکانی ئەو ڕێکخراوەدا سێ کەس دەبوونە وەفدی هەر یەکێك لە وڵاتە ئەندامەکانی «کۆمەڵەی گەلان» ، کە دەبوو یەکێلیان نوێنەری کرێکاران‌و یەکێکی تریان نوێنەری سەرمایەداران‌و سێیەمیان نوێنەری حوکمەتی ئەو وڵاتە بێت .

بۆ ڕوونکردنەوەی هەمان مەبەست ڕەنگبێ ئەوەندە بەس بێ گەر بڵێین زۆر جار کەسانی وەك جەعفەر عەسکەری دەبوونە «نوێنەری» کرێکاری ئەو جۆرە وڵاتانە لەو کۆنگرانەدا کە ڕێکخراوی کار بۆ لێکدانەوەی کێشەی کرێکاران دەیبەستن[١٧] لەگەڵ ئەوەشدا تەنها دامەزراندنی «ڕێکخراوی جیهانی‌ی کار» بۆ خۆی دەسکەوتێکی بایەخدار بوو ، چونکە ڕادەی تەشەنەسەندن‌و فراوانی‌ی بزوتنەوەی کرێکارانی جیهانی ڕادەگەیاند ، ئەو بزوتنەوەیەی هیچ لایەنێك بۆی نەبوو ئیتر چاو لە ئاستیا بنوقێنێ .

«ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی» و «دادگەی داوەری نێودەوڵەتی» لە لاهای‌و «لیژنەی کەمینەکان»[١٨] لە دەزگاکانی تری «کۆمەڵەی گەلان» بوون کە هەموویان ئاوی خۆیان وا بەخۆیانەوە .

---

(١٦) واتە «منظمة العمل الدولية» .

(١٧) بۆ درێژەی ئەو باسە بڕوانە الدكتور كمال مظهر احمد . الطبقة العاملة العراقية . التكون وبدايات التحرك . بيروت . ١٩٨١

(١٨) «منظمة الصحة العالمية» و «محكمة العدل الدولية» و «لجنة الاقليات» .

سەرئەنجامی «کۆمەڵەی گەلان»

ڕۆژ بەڕۆژ سەنگی «کۆمەڵەی گەلان» ڕوو لە کزی بوو . بەر لەوەی شەڕی دووەمی جیهان دەست پی‌بکات بە ماوەیەك کۆمەڵە دەنگی کپ‌و تەنها ڕەنگی مابوو ، وای‌لێهاتبوو ئیتر کەس هیچی بە کلاوی ئەو نەدەپێوا . لە دوای مانگی تەمموزی ساڵی (١٩٣٩) وە هیچ کامێك لە دەزگاکانی کۆنەبوونەوە ، هەرچەندە بەپێی یاسا «کۆمەڵەی گەلان» تاوەکو ڕۆژی (١٨)ی نیسانی ساڵی (١٩٤٦) هەر مابوو . ئەو ڕۆژە ئەندامانی کۆمەڵە بۆ دواجار لە جنیف کۆبوونەوەو دامودەزگایان پێچایەوەو ئەرکی خۆیان سپاردە «کۆمەڵەی نەتەوە یەکگرتووەکان» کە لەوساوە ئیتر وەك دەزگایەکی جیهانی جێگەی «کۆمەڵەی گەلان»ی گرتەوە .

کوردو «کۆمەڵەی گەلان»

گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان خراوەتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» و دەزگاکانی بەدرخانی‌یەکان‌و شێخی بەردە قارەمان‌و حەپسەخان‌و[١٩] ژمارەیەکی تر لە نیشتمانپەروەران جارەهای جار یادداشت‌و نامەی تایبەتی‌یان پێشکەشی ئەو دەزگا جیهانی‌یە کردووە ڕۆژانی داسەپاندنی پەیمانی ساڵی (١٩٣٠) بەسەر عیراقدا لەلایەن ئینگلیزی داگیرکەرەوەو ، دوای تەقینەوەی هەرا گەورەو جەرگبڕەکەی ڕۆژی شەشی ڕەشی ئەیلول نیشتمانپەروەرانی کورد زنجیرەیەك بروسکەو نامەی نارەزایی‌یان ناردە جنێف . بەهەمان دەستوور بەدرخانی‌یەکانیش زوو زوو دەنگی کوردیان دەدایەوە بەگوێی داخراوی بەڕێوەبەرانی «کۆمەڵەی گەلان»دا . بەڵام لەکاتی لێدوانی کێشەی موسڵدا لەوەیش زیاتر ناوی کورد کەوتە سەر زاری ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان» و دەزگاکانی .

کوردستانی باشوور ، وەك هەموو ئەو ناوچەیەی بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان بە «ویلایەتی مووسل» ناسرابوو ، بەشێك لە ئیمپراتۆری‌ی فراوانی عوسمانی بوو . لە

(١٩) مەبەست خوالێخۆشبوو حەپسەخانی نەقیبە .

ناوەندی ساڵی (١٩١٧) وە لەشکری بەریتانیا بە نیازی داگیرکردنی مەڵبەندی ناوبراو لەچەند قۆڵێکەوە بەرەو باکووری بەغدا کەوتە ڕێ[٢٠] کە ڕۆژی (٣٠)ی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩١٨) ئاگربەسی مۆدرۆس[٢١] کۆتایی بە شەڕی نێوان هاوپەیمانەکانو ئیمپراتۆریی عوسمانی هێنا هێشتا لەشکری ئینگلیز دوازدە میلی مابوو بگاتە ناو شاری مووسڵ خۆیەوە. دوای شەڕو لەگەڵ سەرکەوتنی کەمالییەکاندا تورکیا ئەوەی کردە بیانوو بۆ «داواکردنەوەی» ویلایەتی مووسڵ. بەو جۆرە کێشەیەکی نێودەوڵەتی دروست بوو کە بە ناوی «کێشەی مووسڵ»ەوە چۆتە ناو تۆماری مێژووەوە[٢٢]

«کێشەی مووسڵ» بووە یەکێك لەو باسە سەرەکییانەی خرایە بەردەمی کۆنگرەی لۆزان کە دەورووبەری کۆتایی تەشرینی دووەمی ساڵی (١٩٢٢) لەنێوان کەمالییەکانی تورکیاو هاوپەیمانەکاندا بەنیازی مۆرکردنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی «پەیمانی سیڤەر» بەسترا. لەوێ لۆرد کیرزنی نوێنەری بەریتانیاو عیصمەت ئینۆنۆی نوێنەری تورکیا بە دوو قۆڵی کەوتنە باسی چارەنووسی «ویلایەتی مووسڵ» و هەریەکەیان هەوڵی ئەدا کورد بکاتە جۆکەری بردنەوەی یارێکە. کە ئەوە دادی نەداو نەگەیشتنە ئەنجام، لۆرد کیرزن[٢٣] کە ئاوساکە وەزیری هەندەرانی بەریتانیا

---

(٢٠) لەگەڵ دەست پێکردنی شەڕی یەکەمی جیهاندا لەشکری ئینگلیز لە باشوورەوە کەوتە داگیرکردنی خاکی عیراقو ئارۆژی یازدەی مارتی ساڵی ١٩١٧ گەیشتە بەغداو دوای ئەوە ئینجا بەرەو کوردستان کەوتە ڕێ.

(٢١) ئاگربەس واتە «هدنة».

(٢٢) بۆ دریژەی ئەو باسە بڕوانە : الدکتور فاضل حسین ، مشکلة الموصل . دراسة في الدبلوماسية العراقية – الانکليزية – الترکية وفي الرأي العام ، الطبعة الاولى ، بغداد ، ١٩٥٥ (٣٣٦ ص). نامەی دوکتۆراکەیەتی کە ساڵی ١٩٥٢ پێشکەشی زانکۆی ئەندیانای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکای کردووە. چەند ساڵێك لەمەوبەر چاپی دووەمیشی دەرچوو. سەرچاوەیەکی بایەخدارە بۆ لێکدانەوەی چەند لایەنێکی گرنگی مێژووی هاوچەرخی گەلی کورد.

(٢٣) جۆرج نەتانیل کیرزن (Curzon) (١٨٥٩–١٩٢٥) یەکێك بوو لەپیاوە سیاسییە بەناوبانگەکانی ئینگلتەرەی کۆتایی سەدەی نۆزدەمینو تا سەرەتای ١٩٢٤، واتە لە کاتێکی زۆر ناسکی مێژووی ئینگلتەرەو جیهاندا، وەزیری هەندەران بوو، بەو جۆرە دەوری لە «کێشەی مووسڵ» و چارەنووسی کوردا گەورەو دیاربوو.

بوو رۆژی (٢٥)ی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٣) نامەیەکی تایبەتی ی نارد بۆ سکرتێری گشتی ی «کۆمەڵەی گەلان» و داوای لی‌کرد باسی مووسڵ بخاتە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوە. پاش ئەوەی ئینۆنۆ ناچار بوو تا رادەیەك مل بدات، هەردوولا رێك‌کەوتن هەول بدەن لە ماوەی نۆ مانگدا خۆیان چارەسەری ئەو کێشەیە بکەن، خۆ ئەگەر هاتو لەو ماوەیەدا نەگەیشتنە ئەنجام ئەوساکە بیدەنە دەست «کۆمەڵەی گەلان».

رۆژی پێنجی حوزەیرانی ساڵی (١٩٢٤) ماوەی نۆ مانگەکە تەواو بوو بێ ئەوەی تورکیاو بەریتانیای گەورە بگەنە هیچ ئەنجامێك، هەرچەندە نوێنەرانیان چەند جارێك کۆبوونەوەو گەلێك گفتوگۆیان لەو بارەیەوە کرد. کە کار گەیشت بەوە رۆژی (٦)ی ئابی ساڵی (١٩٢٤) لەندەن داوای لە سکرتێری گشتی ی «کۆمەڵەی گەلان» کردەوە بێ دواخستن «کێشەی مووسڵ» بخاتە بەردەمی ئەنجومەن. یازدەی ئابی هەمان ساڵ، واتە پاش تەنها پێنج رۆژ، بەرێوەبەرانی کارگێری کۆمەڵە «کێشەی مووسڵ» یان خستە ناو لیستەی کاری ئەنجومەنەوەو ئەندامانی کۆمەڵەو تورکیایان لەو بارەیەوە ئاگادارکرد.

لە کۆبوونەوەی رۆژی (٣٠)ی ئەیلولی ساڵی ١٩٢٤یدا «کۆمەڵەی گەلان» بریاری سپاردنی «کێشەی مووسڵ»ی بە لیژنەیەکی تایبەتی ی سێ قۆلی دا کە پاش مانگێك ناویانی بەم جۆرە دیار کرد

یەکەم – کاربەدەستی وەزارەتی هەندەرانی سوید

ف – فیرسن کە باڵیوز بوو لە رۆمانیا

دووەم – سیاسی‌و زانای جوگرافی کۆنت پۆل تێلکی کە کاتی خۆی سەرەك وەزیرانی هەنگاریا بووە.

سێیەم – ئەفسەری خانەنشینی بەلجیکی أ. پۆلس.

یەکەمیان، واتە فیرسن، کرایە سەرۆکی لیژنەکە کە ژمارەیەکیش سکرتێرو یاریدەری شارەزای بۆ دانرا.

دەبوو ئەم لیژنەیەی «کۆمەڵەی گەلان» لە هەموو ئەو بەڵگانە بکۆڵێتەوە کە پێوەندی‌یان بە لایەنی جیاوازی ژیانی نەتەوەیی‌و کۆمەلایەتی‌و ئابووری‌ی ویلایەتی مووسڵەوە هەبوو. هەروەها دەبوو ئەندامانی بێنە ناوچەی جیاوازی «ویلایەتی

مووسڵ» ەوەو لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ نوێنەرانی دەستەو چینی جۆراوجۆری دانیشتوانیدا بکەن‌و ئینجا پوختەی ئەنجامی کارو پێشنیاری خۆیان لە راپۆرتێکی سەربەخودا پێشکەش بە کۆمەڵە بکەن .

بۆ جێبەجێ‌کردنی مەبەست ئەندامانی لیژنە سەریان لە لەندەن‌و بەغداو ئەستەموول‌و ئەنقەرە[٢٤] داو دوای ئەوە لە کۆتایی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٥)وە بەتایبەتی چوونە ناوچەکانی «ویلایەتی مووسڵ» . رۆژی (٢٧)ی ئەو مانگە گەیشتنە شاری مووسڵ خۆی . پاش چەند رۆژێك ئەندامانی لیژنەو یاریدەرانیان بەجیا چوونە شارو شارۆچکەکانی تری ناوچەکەو لە هەولێرو کەرکوك‌و سلێمانی بەتایبەتی مانەوەو پێوەندییان بە زۆر کەسەوە کردو مانگی نیسان گەرانەوە جنێڤ‌و لەوێ کەوتنە دانانی راپۆرتی خۆیان کە رۆژی (١٦)ی تەمموزی ساڵی (١٩٢٥) تەواویان کردو بەسەر ئەندامانی «کۆمەڵەی گەلان»و ژمارەیەك رۆژنامەنووسدا دابەشیان کرد .

شایانی باسە نوێنەرانی تورکیاو بەریتانیاش لەگەڵ ئەندامانی لیژنەکەدا هاتبوون . تورکەکان ، دیارە بۆ مەبەستی خۆیان‌و بەر لە هەر شت بۆ خۆ نزیك خستنەوە لە کورد ، فەتاح بەگی حزبی شێخ مەحمودیان لەگەڵ خۆیان هێنابوو .

لێدوان‌و بریارو مەرجەکانی «کۆمەڵەی گەلان» بۆ دیارکردنی چارەنووسی «ویلایەتی مووسڵ» تا رادەیەك ئاشکراو زانراون . ئەوەی دەمانەوێ لەم وتارەدا سەرنجی تایبەتیی بدەینێ راپۆرتەکە خۆیەتی کە دەقی ناونیشانی بەم جۆرەیە :

«کۆمەڵەی گەلان . مەسەلەی سنووری نێوان تورکیاو عیراق . راپۆرتی پێشکەش کراو بە ئەنجومەن لە لایەن ئەو لیژنەیەوە کە بەپێی بریاری رۆژی (٣٠)ی ئەیلولی (١٩٢٤)ی ئەنجومەن دامەزرێنرا»[٢٥]

راپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسل پرییە لە زانیاریی سیاسی‌و

(٢٤) رۆژی ١٦ ی کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٢٥ ئەندامانی لیژنە گەیشتنە بەغداو پاش دە رۆژ لەوێوە چوونە مووسڵ‌و ئینجا کەوتنە گەران بە ناوچەکانی کوردستاندا

(٢٥) ئەمەش دەقی ناوەکەیەتی بە ئینگلیزی

(League of Nations. Question of the Frontier between Turkey and Iraq. Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council resolution of September 30, 1924). Geneva, 1925.

ئابووری‌و کۆمەلایەتی‌و جوگرافی‌ی گرنگ کە بەشێکیان لە سەرچاوەی باوەڕپێکراوەوە وەرگیراون‌و بەشێکیشیان ئەندامانی لیژنەکە بۆ خۆیان کۆیان‌کردوونەوە . زانیاری‌یەکانی ئەم بەشەی دوایی‌یان ئەندامانی لیژنە یا بە چاوی خۆیان بینیویانن‌و تۆماریان کردوون ، یا لە ڕێگەی ژمارەیەك مامۆستای شارەزاری زانکۆ بەناوبانگەکانی جیهانەوە پێیان زانیون . لەبەر ئەوە ڕاپۆرتی ناوبراو لە یەکەم ڕۆژی بلاوکردنەوەیەوە بۆتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی گەلێك لایەنی ژیانی کوردەواری‌ی نوی‌و هاوچەرخ . کوردناسان زۆر جار لە بەرهەمەکانیاندا پەنایان بردۆتە بەر زانیاری‌یەکانی‌و کەلکی باشیان لێیان وەرگرتووە .

هەرکەسێك بیەوێت باسی ژیانی دەرەبەگی‌و کۆچەری‌و هۆزایەتی‌و پێوەندی‌ی ئابووری‌و داب‌و نەریتی دانیشتوانی ناوچەیەکی فراوانی کوردستان بکات پێویستە بگەڕێتەوە ناوەرۆکی ڕاپۆرتی لیژنەی تۆژینەوەی کێشەی مووسل کە ژمارەیەك بۆچوونی سیاسی‌ی وردیشی تێدایە . شایانی باسە دانەرانی ڕاپۆرتەکە چەند جارێك باسی پێوەندی‌ی برایانەی نێوان کوردو عەرەبیان کردووەو دانیان بەوەدا ناوەکە لەو بارەیەوە هیچ گەلێکی تری موسلمان نی‌یە بتوانێ شان لە شانی کورد بدات[26] .

دیسان گەلێك جار ناوی کوردو کوردستان لەو ڕاپۆرتە تایبەتی‌یە گەورانەدا هاتووە کە ئینگلیزەکان لە ماوەی نێوان سالانی ۱۹۲۰ و ۱۹۳۲دا چەند جارێك بە چاپ کراوی دەربارەی کاروباری کارگێری عیراق پێشکەشی «کۆمەلەی گەلان» یان کردوون . ئەو ڕاپۆرتانەش کە ئیمرۆکە بوونەتە سەرچاوەیەکی ڕەسەنی لێکدانەوەی مێژووی هاوچەرخی هەموو عیراق ، پڕن لە زانیاری‌ی زۆر بەکەلك‌و گرنگ دەربارەی لایەنی جیاوازی ژیانی کوردەواری .

یەکێك لە بەشە سەرەکی‌یەکانی هەر یەکێك لەو ڕاپۆرتانە بۆ کورد تەرخان کراوە . بە وێنە لە یەکەم ڕاپۆرتیاندا کە دەربارەی کاروباری بەڕێوەبردنی عیراقە لە مانگی ئۆکتۆبەری سالی (۱۹۲۰) وە تاوەکو مانگی مارتی سالی (۱۹۲۲)[27] باسی

(۲٦) Ibid . PP. 46 – 47

(۲۷) (Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922), London, 1923.

کوشتنی میستەر بێل و کاپتەن سکۆتی تێدایە کە هەردووکیان مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی (١٩١٩) لەلایەن شۆڕشگێڕانی کوردی ناوچە شاخاویێکانی هەولێرەوە پێکراون هەروەها باسی کوشتنی کاپتەن سالمۆنیشی تێدایە کە ئەفسەری سیاسیی کفری بوو ، لە لایەن شۆڕشگێڕانی کوردەوە سەرەتا بەدیل گیراو دوایی کوژرا[٢٨]

هەمان ڕاپۆرت بەکورتی، باسی کۆنگرەی قاهیرەو سیاسەتی ئینگلیز بەرامبەر بەکوردو ، بەشدار نەبوونی دانیشتوانی ناوچەی سلێمانیی لە «هەڵبژاردنی» فەیسەڵی یەکەمدا کردووە . یەکەمیان ، واتە کۆنگرەی قاهیرە ، مانگی مایسی ساڵی (١٩٢١) لەژێر چاودێریی چەرچلدا بەسترا کە ئەوسا کە وەزیری موستەعمەرات بوو . دەربارەی عیراق ئەندامانی «کۆنگرەی قاهیرە» لە چوار باسی سەرەکیی کۆڵینەوە :-

یەکەم – کەمکردنەوەی خەرجی بەریتانیای گەورە لە عیراق .
دووەم – باسی ئەوانەی خۆیان بۆ تەختی پاشایی عیراق پاڵاوتبوو .
سێیەم – مەسەلەی کورد .
چوارەم – لەشکری داهاتووی عیراق .

هەرچەندە «کۆنگرەی قاهیرە» بایەخی زۆریدا بە مەسەلەی کورد . بەڵام ئاڵ و گۆڕێکی ئەوتۆ لە سیاسەتی ئینگلیزدا بەرامبەری ڕووی نەدا .

لاپەرە ٦٨ و ٦٩ی ڕاپۆرتی ١٩٢٠-١٩٢٢ بۆ باسی دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینێکی هۆزی سورچی دژی ئینگلیزی داگیرکەر تەرخان کراون . ئەو ڕاپەڕینە دەوروبەری کۆتایی ساڵی (١٩٢١) بەرپا بوو ، ئینگلیزەکان تا سەرەتای ساڵی داهاتوو بە تەواوی بۆیان دانەمرکایەوە . بەپێی زانیارییەکانی ناو ڕاپۆرتەکە ژمارەی شۆڕشگێڕانی سورچی خۆی دەدا لە (٦٠٠) کەسێك کە ، وەك دەڵێ ، نزیکەی (٢٠٠) سەربازی تورك بە تۆپێکەوە یاریدەیان دەدان . ئەو هێزەی ئینگلیزەکان کردیانە گیانی شۆڕشگێڕانی کورد لە هەزار سەربازی لێ پێکهاتبوو کە جگە لە دوو

(٢٨) ڕۆژانی «شۆڕشی بیست . کاپتەن سالمۆن لەلایەن پیاوەکانی برایم خانی دەلۆوە کوژرا .

ئەفسەریان هیچ کامێکیان ئینگلیز نەبوون .ئەوا دیارە شەڕ لە نێوان هەردوو لادا دوو ڕۆژی خایاندووەو تورکەکان تەنها لە ڕۆژی یەکەمیدا بەشداربوونو دوایی پشتی شۆڕشگێڕانیان بەرداوە . پاش ئەوەی سورچی یەکان ، بەپێی قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی ، بەرگری یەکی چاکیان کردووە ناچار بوون بکشێنەوە . زیانیان ، وەك نووسیوی یە ، (٢٠) کوژراوو (٧٠) بریندارو کاول کردنی ژمارەیەك گوندو گرتنی دوو سێ ڕانە مەڕو بزنیان بووە .

دوابەدوای ئەو باسە ڕاپۆرتی ١٩٢٠–١٩٢٢ ڕاستی یەکی مێژوویی بایەخداری تۆمار کردووە . دەڵێ ئەیلوولی ساڵی (١٩٢١) ژمارەیەك شارەزای سەربازی ی ئینگلیز گەیشتنە عیراق‌و دەست‌کرا بە گواستنەوەی بەشی زۆری هێزی لیڤی لە ناوچەکانی فوراتەوە بۆ کوردستان ، بەڵام « بەداخەوە تا نووسینی ئەم ڕاپۆرتە نەتوانراوە هیچ سەربازێکی لیڤی لە دیوانیەو سەماوەو ناصریەوە بگوێزرێتەوە» چونکە ، وەك دەڵێ ، هەموو مەڵبەندی فورات بە لەشکر دابین نەدەکرا . ئەم قسانە ڕادەی پەرەسەندنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای کورد دژی ئینگلیزو بایەخی خەباتی هاوبەش‌و یەك کات لەناو سنووری یەك وڵاتدا بە وردی ڕوون دەکەنەوە . ڕاستە تا ڕۆژی دانانی ڕاپۆرتی ناوبراو داگیرکەر توانیبووی «شۆڕشی بیست» لەناوەندو باشووری وڵاتدا دابمرکێنێتەوە ، بەڵام ئەو سێ شارەی ناویان هاتووە هێشتا لە «بزێوی» خۆیان نەکەوتبوون . بۆیەکا ئینگلیزەکان نەیانتوانی هەموو سەگە هارەکانیان بەردەنە گیانی نیشتمانپەروەرانی کورد .

لە هەمان ڕاپۆرتدا ناوی شێخ مەحمودو سمایل ئاغای شوکاك (سمکۆ) و مەحمود خانی دزڵی‌و ئەورەحمان ئاغای سەرۆکی هۆزی شرناخی کوردستانی تورکیاو ژمارەیەك ناوداری تری کورد هاتووە[٢٩] بەوێنە دەربارەی شێخ مەحمودو مەحمود خانی دزڵی گەورەی هەورامان نووسیوی یە دەڵێ

«لە ناوچەی سلێمانی پرۆپاگەندەیەکی زۆر دژی بەریتانیا کراوە . . ساڵی (١٩١٩) مەحمود خانی سەرداری گوندی دزڵی بەشداری ی بزوتنەوەکانی شێخ مەحمودی کردو ساڵی (١٩٢٠) لەلایەن حوکمەتی ئێرانەوە دیل‌کراو درایە دەست کاربەدەستانی

---

(٢٩) (Report on Iraq administration, October 1920 – March 1922), PP. 103.

بەریتانیا (لە عیراق —ك.م.) . دوای ئەوەی لە هندستان ماوەیەك بە بەندی مایەوە ، ئەیلولی سالّی (١٩٢١) ڕێگەی درایێ بگەڕێتەوە سلێمانی بەو مەرجەی ، وەك بەلّێنیدا ، نەچێتەوە دیوی ئێران . بەلاّم مەحمود خان بەلّێنەکەی شکاندو گەڕایەوە دزلّیو لەوێوە نامەی بۆ مستەفا کەمال ناردو داوای چەکی لیّکرد بۆ دەرکردنی ئینگلیز لە ناوچەی سلێمانی . کانوونی یەکەم ژمارەیەك وردە سەرداری هەورامان ، کە بیّگومان پێوەندییان پێوەی هەبوو ، هاتنە دەشتی هەلّەبجەو کەوتنە کۆکردنەوەی باج . ناوەندی کانوونی دووەمی (سالّی ١٩٢٢ — ك.م.) هێزێکی لیڤی کەوتە ناو بۆسەیەکەوەو ژمارەیەکیان پێکران ، کە یەکێکیان ئەفسەری بەریتانی کاپتەن ڤیتزگیبۆنی[٣٠] فەرماندەی هێزەکە بوو . دوای ئەوە لەبریتی پیادە بە فرۆکە هێرش کرایە سەر هەلّەبجە . ئەنجامی ئەو هێرشە زۆر سەرکەوتوو بوو . مەحمود خان بە ناچاری گەڕایەوە گوندی دزلّی ، بەلاّم پیاوەکانی لە پەلاماردانی دەشتی هەلّەبجە نەکەوتن . مانگی مارت فشاری فرۆکە مەحموود خانی ناچار کرد پێوەندی بەکاربەدەستانی ئینگلیزەوە بکات .

سەرئەنجامی ئەوانەش کە لە شۆڕشەکەی سالّی ١٩١٩ی شێخ مەحمودا بەشدار بوون بەم جۆرە بوو شێخ قادری برایو غەریبی شێخ عارفی خزمی وشێخ ئەحمەدی پیاوی مانگی مایس لە هەنجام بەردران . یەکەمو دووەمیان ئێستە وان لە بەغدا . هەرچی شێخ ئەحمەدە ڕێگەی پیّ درا یەکسەر بگەڕێتەوە سلێمانی . شێخ مەحمودو شێخ غەریبی کوڕی شێخ مارف کانوونی دووەم لە هندستان بەرەلاّ کران، ئێستە وەك دوورخراوەی سیاسی وان لە کوێتو چاوەڕوانی گەڕانەوەن سلێمانی ە.[٣١]

لە شوێنێکی تردا هەمان ڕاپۆرت دەربارەی باری خوێندەواریی ئەوساێ کوردستان ئەم ڕاستییەی داوە بەدەستەوە کە دەلّیّ ئەیلولی سالّی (١٩٢١) پۆلێکی ناوەندی لە شاری سلێمانی کرایەوە ، بەلاّم لەبەر ئەوەی تەنها سیّ قوتابی خۆیا ناونووس کرد پێشنیار کرا بگوێزرێتەوە شاری کەرکووك[٣٢] . وەك دوایش ڕووێ

---

(٣٠) Captain Fitzgibbon

(٣١) Report on Iraq administration, October 1920 — March 1922), PP. 116 — 117.

(٣٢) Ibid

دەکەینەوە خوێندنی کوردی لەژێر سایەی ئینگلیزدا لەوەیش کەمتر پێشکەوت کە چاوەڕوان دەکرا .

لە ڕاپۆرتی داهاتوودا کە ئینگلیزەکان دەربارەی کاروباری عیراق لە ماوەی نێوان نیسانی ١٩٢٢ و مارتی ١٩٢٣ دا داویانەتە «کۆمەڵەی گەلان»[٣٣] بەدرێژی باسی هەڵوەستی کورد بەرامبەر «هەڵبژاردنی» فەیصەلی یەکەمو ، هەراوبگری ناوچەی هەڵەب : ەو هەورامانو ، کوشتنی م. مۆتو[٣٤] ، هەڵوەستی جیاوازی سەردارانی جافو پشدەر دەربارەی گەڕانەوەی شێخ مەحمودو ، چالاکی ی کەمالی یەکان لەناو کوردی عیراقداو ، ڕاپەڕینی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەندو ، کوشتنی کاپتەن بۆندو[٣٥] کاپتەن ماکانت[٣٦] لەلایەن شۆڕشگێرانی هەمەوەندەوەو گەلێك باسی بایەخداری تری وەك ئەوان دەخوێنی یەوە[٣٧]

هەمان ڕاپۆرت بە درێژی باسی ئەوەی کردووە چۆن لەژێر فشاری شۆڕشگێرانو نارەزایی جەماوەردا ئینگلیزەکان ناچار بوون ڕۆژی (٥)ی ئەیلوولی ساڵی (١٩٢٢) شاری سلێمانیو هەموو ئەو ناوچەو مەڵبەندانە بەجێ بهێڵن کە کەوتوونەتە باکووری هەولێر - کەرکووك - کفری یەوە ئینگلیزەکان ئەو ڕۆژە (٦٧) کاربەدەستی خۆیانیان لە سلێمانی یەوە بە فڕۆکە گواستەوە کەرکووکو ، بەڕێوەبردنی کاروباری شاریان سپاردە ئەو ئەنجومەنەی بەر لەماوەیەك نوێنەرانی دانیشتوانی شار هەڵیانبژاردبوو[٣٨]

دیسان هەمان ڕاپۆرت بە وردی چەند لایەنێکی گرنگی دەربارەی گەڕانەوەکەی شێخ لە هندستانەوە بۆ تۆمار کردووین . لەو شوێنەیدا ڕاپۆرتەکە بە ناونیشانی «وەرگرتنی دەسەلات لەلایەن شێخ مەحمودەوەو پیلانی ئەو لەگەڵ

---

(٣٣) (Report on Iraq administration, April 1922 – March 1923). London, 1924.

(٣٤) Lieutenant M. Mott.

(٣٥) Captain Bond

(٣٦) Captain Makkant

(٣٧) ((Report on Iraq administration, April 1922 – March 1923)). PP. 33–34

(٣٨) Ibid , P. 35

تورکاندا، باسی پێوەندیی نهێنیی شێخی لە ڕێگەی ئۆزدەمیر پاشاوە[٣٩] لەگەڵ کەمالی‌یەکاندا کردووە . لەو بارەیەوە دەڵێ‌و ، ڕاستیش دەکات ، کەمالی‌یەکان لەگەڵ شێخ دەست پاك نەبوون ، بەڵکو دەیانویست بیکەنە داشی دامەی جێ‌بەجێ‌کردنی مەبەستی خۆیان[٤٠] ڕاپۆرتی ناوبراو گەلێك زانیاریی دەگەمەنی دەربارەی ئەو باسەو چالاکیی بەرفراوانی کەمالی‌یەکانی لەناو کوردی عیراقدا بۆ پاراستووین .

لەچەند شوێنێکیدا ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٢٢–١٩٢٣ بە ئاشکرا باسی ئەو بەزمەی کردووە کە فڕۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیا لە ڕقی شێخ مەحمودو کەمالی‌یەکان بە دانیشتوانی بێ‌وەیی کوردستانیان دەکرد . بڕوا ناکەم ئەو ڕۆژگارە لە هیچ قوژبنێکی وڵاتە ژێردەستە فراوانەکانیانا ئینگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەمەجۆرو ، بەتایبەتی فڕۆکەیان بەکار هێنابێت ، ئەو کارەی لەندەن وەك ڕوداوێکی ئاسایی لە ڕاپۆرتە تایبەتی‌یەکانی خۆیدا دەیخستە بەردەمی دەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان»و ئەندامانی .

بەهەمان دەستوور خەباتی گەلی کوردو ، تایبەت بزوتنەوەکانی شێخ مەحمود گەلێك لاپەڕەی ڕاپۆرتی داهاتوویان پڕکردۆتەوە کە بۆ باسی کاروباری عیراق لە نیسانی ساڵی ١٩٢٣وە تاوەکو کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٢٤ تەرخان کراوە[٤١]

---

(٣٩) ئۆزدەمیر پاشا ئەفسەرێکی گەورەو لێهاتووی تورك‌و لایەنگری مستەفا کەمال بوو . ئۆزدەمیر نازناوی بوو . ئەگینا خۆی ناوی عەلی شەفیق‌و بە ڕەگەز میسری بوو . لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٢ وە کەمالی‌یەکان لەگەڵ هێزێکی سەربازیدا ناردیانە ڕەواندوز . ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە سەردارانی کورد دابمەزرێنێ ، هەزارو یەك گڵتی شیرینی درزی دانێ . چالاکی‌یەکانی ئۆزدەمیرو هاریکاریی لەگەڵ سەردارانی کورداو بەتایبەتی لەگەڵ شێخ مەحمود ، تەواو ئینگلیزیان بێزار کردبوو . پاش ماوەیەك ئۆزدەمیر ناچار بوو بکشێتەوە . هەرچەندە لە بارو دۆخی ئەو ڕۆژگارەدا کەمالی‌یەکان بەهاکی لەگەڵ کوردا بهاتایە پێشەوە دەیانتوانی جێ‌پێی ئینگلیز تەواو شلۆق بکەن .

(٤٠) ((Report on Iraq administration, April 1922 – March 1923)), P. 39.

(٤١) ((Report by His Britannic Majesty's Government on the administration of Iraq for the Period April 1922 – December, 1924)), London, 1925.

لەو لاپەڕانەدا چەند جارێك باسی بۆمبابارانی سلێمانیو هەڵەبجەو شوێنی تری کوردستان لەلایەن فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورەوە کراوە . بەپێی دەق قسەی ڕاپۆرتەکە خۆی بۆمبابارانی ڕۆژی (٢٥)ی مایسی ساڵی (١٩٢٤) دانیشتوانی سلێمانی ناچارکرد شار بەجێ بهێڵنو ، وەك دەڵێت کاتێك ئینگلیزەکان داگیریان کردەوە لە (٢٠) هەزار ژمارەی دانیشتووی تەنها (٧٠٠) کەسی تێدا مابوو . پاش دوو مانگ ئینجا نیوەی خەڵکی شار زاتیان کرد بگەڕێنەوە سەر ماڵو حاڵی خۆیان ، بەڵام تا مانگی تەشرینی دووەم ژمارەی نەگەیشتەوە دۆخەکەی جارانی[٤٢]

جگە لە باسی ڕووی جیاوازی کوردەواریی عیراق ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٢٦)[٤٣] بەتایبەتی باسی سمکۆشی کردووە . لەو بارەیەوە نووسیویەبە دەڵێ :

«سمایل ئاغای سمکۆ دەوروبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حوکمەتی ئێران شۆڕشی بەرپا کرد ، بەڵام لەو شەڕەی نزیك دیلمان قەوما شکاو بەناچاری خۆیو صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە نزیك نەهری سنووری بڕیو هاتە ناوچەی ڕەواندزی سەر بەهەولێر .

ئێران داوای لە عیراق کرد سمکۆی بەیەخسیری بداتەوە ، بەڵام عیراق ملی نەدا ، چونکە یاسای پەناهەندەی سیاسی عیراق ڕێگەی دانەوەی پەنابەران نادات لەگەڵ ئەوەش حوکمەتی عیراق ڕێگەی دایە ئێرانییەکان ئەفسەرێکی خۆیان بنێرنە ناو خاکی عیراق بۆ گفتوگۆ لەگەڵ سمکۆ دەربارەی ئەو مەرجانەی ئێران بۆ لێخۆشبوونی داینابوون»[٤٤]

بۆ باسی کوردو ، گەلێك باسی تری ئەوسای عیراق ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٢٧)[٤٥]

---

(٤٢) Ibid, PP. 32 — 33

(٤٣) ((Report by His Brittanic Majesty's Government to the Council of The League of Nations on the administration of Iraq for the year 1926)), London, 1927.

(٤٤) Ibid, P. 27.

(٤٥) ((Report by His Britanic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1927)), London, 1928.

هیچی لەوانیتر کەم نییە. ئەمجاریان باسی گفتوگۆی ئینگلیزەکان لەگەڵ شێخ مەحمودا هاتۆتە پێشەوە. بۆ جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستە شێخ مەحمود سەید ئەحمەدی بەرزنجیی کردۆتە نوێنەری خۆیو ناردوویەتە بەغدا نووسەرانی ئەو راپۆرتە سەید ئەحمەدی بەرزنجییان ناو ناوە «ئاژاوەچیی کوردستانی باشوور»[٤٦] دیارە دەبێ نیشتمانپەروەرو پیاوی دڵسۆز لای هەموو زۆردارو داگیرکەرێك هەر ئاژاوەچیو یاخیگەرو پیاوخراپ بێ! هەر بەو جۆرەش راپۆرتەکە ناوی سابیرو عەبدوڵڵای کورانی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند دەبات. ئەوانیش لەو رۆژانەدا، بەپیشەی باووباپیرانیان، دلێرانە بەرەنگاری داگیرکەر هاتبوون. بەڵکۆ ئەوساکە، وەك راپۆرتەکە بۆ خۆی دەڵێ، تەنها ئەوان لە کۆری خەباتدا مابوونەوەو ئینگلیزەکان کوناوکون بە فرۆکەو سوارەو سەربازی لیڤی دوویان کەوتبوون

راپۆرتی ساڵی (١٩٢٧) بە کورتی چەند لایەنێکی باری ژیانی ئەو کوردانەی خستۆتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» کە لە ئەنجامی راپەرینە گەورەکەی شێخ سەعیدی پیراندا پەنایان هێنابووە بەر عیراقو وەك دەڵێ ناوچەی مووسڵ بەهۆی لێشاوی ئەوانەوە بەجارێك شلۆقابرو. بەپێی قسەی راپۆرتەکە تاوەکو ساڵی (١٩٢٧) تەنها (٤٥٠) کەس لەو پەناهێنەرانە لە ناو خاکی عیراقدا مابوونەوە. ئەوانی تریان هەموویان گەراونەتەوە گوندەکانی خۆیان. لەو (٤٥٠) کەسەش نزیکەی (١٥٠) یان لە ناوچەی زاخۆو (٢٥٠) یان لە ناوچەی دهۆکو نزیکەی (١٠٠) یان لە ناو مووسڵ خۆیو دەوروبەریدا نیشتەجێبوون[٤٧]

---

(٤٦) Ibid, P. 24

دەق لەکە وەهایە

(The stormy Petrel of Southern Kurdistan)

«پێترێل» بەتەنها مەلێکی گچکەی دەریایی زۆر دوورمەفرە ، بەڵام کە وشەی (storm)ی دەچێتە پاڵ دەبێتە زاراوو بەیەکێك دەگوترێ زۆر بزێوو بەگژبەند بێ.

(٤٧) ((Report... on the administration of Iraq for the year 1927)), PP. 24 — 25

له ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٣١دا[٤٨] ژمارەیەك هۆزی ناوچەی بادینان دەبنە گاوررو بەرازخۆررو لەسەر ئەوە (!) فڕۆکەکانی بەریتانیای گەورە زۆر «دڵسۆزانە» دێنە دەستو بەردەبنە گیانیان. دوای یەك لاپەڕە باسی گرتنی مامۆستا تۆفیق وەهبی لە ناوەندی نیسانەوە تاوەکو (٣٠)ی مایسی ساڵی (١٩٣١) دەخوێنیەوە[٤٩]

هەروەها چ ئەم ڕاپۆرتەو چ ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣٠)[٥٠] چەند جارێك باسی شەشی ڕەشی ئەیلولو تازەبوونەوەی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود تا بەدیل گرتنیو ڕەوانە کردنی بۆ ناصریە دەگێڕنەوە. کاتێك ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣١) دێتە سەر باسی شەڕی ئاوباریك، کە ڕۆژی پێنجی نیسانی ساڵی (١٩٣١) قەوما، دەڵێ کوردەکان «ئازایانە جەنگین. هەرچەندە هێرشی فڕۆکەو پیادە بەردەوام بوو، بەڵام ئەوان تا تاریکیداهات بەرگرییان کردو ئینجا کشانەوە» دانەرانی ڕاپۆرتەکە بێ پێچو پەنا باسی ئەوەیان نووسیوە چۆن فڕۆکەکانی ئینگلیز لە ماوەی دوو حەفتەی داهاتودا تاقیبی شێخیان کردووەو دەستیان لێهەڵنەگرتووە تا ڕۆژی (٢٠)ی نیسان کردوویانە بەودیودا. شێخ لەوێ گوندی پیرانی کردۆتە بنکەی نوێی[٥١]

دوای چەند لاپەڕەیەك ڕاپۆرتی ساڵی (١٩٣١) باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان لەسەر داوای ڕەزا شا هێزی تایبەتییان کردۆتە سەر مەحمود خانی دزڵیو دەست بەرداری نەبوون تا ڕۆژی (٣١)ی مایسی ئەو ساڵە بە دیلی گرتوویانەو ڕەوانەی بەغدایان کردووە[٥٢]

---

(٤٨) ((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1931)) .

(٤٩) Ibid, PP. 15 – 16

(٥٠) ((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1930).

(٥١) ((Report.... for the year 1931)), PP. 16 – 17.

(٥٢) Ibid, P. 31

ڕاپۆرتی داهاتوو کە بۆ ماوەی نێوان کانوونی دووەمو ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩٣٢ تەرخانکراوە[٥٣] وەك ئەوانی تر بێپەروا کۆڵێك باسی «جوامێری»ی فڕۆکە شەڕکەرەکانی بەریتانیای گەورەی دژی شۆڕشگێڕانی کورد بۆ «کۆمەڵەی گەلان» کردووە (!!) . ئەو «داستانە» خۆشە (!!) ئەمجاریان بۆتە گوڵی سەردەستەی باسو یەکەم شەش لاپەڕەی ڕاپۆرتەکەی «ڕازاندۆتەوە» . دیسان زۆر بێ پەروا ڕاپۆرتەکە باسی ئەوە دەکات چۆن بۆ ماوەیەك هێرشی فڕۆکەکانی ئینگلیز بۆ سەر کورد لەبەر خاتری چاوی شینی فڕۆکەوانێكو یاریدەرێکی ، کە «چەتە» کوردەکان بەدیلیان گرتبوون ، وەستێنرا . بەڵام کاری دانەرانی ڕاست ئەوەیشیان بۆ مێژوو تۆمار کردووە چۆن ئەو «چەتانە» پیاوانە ڕەفتاری دیلەکانیان کردووەو پاش ماوەیەك ئازادیان کردوون[٥٤]

هیچ کامێك لە ڕاپۆرتەکانی تری ئینگلیز کە دەربارەی عیراق لە بیستەکانو سەرەتای سییەکاندا پێشکەشی «کۆمەڵەی گەلان» یان کردوون لە باسی کورد بێ بەش نین . دوا ڕاپۆرتیان کە بەر لە کۆتایی ساڵی (١٩٣٢) بە بۆنەی وەرگرتنی عیراق بەئەندام لەلایەن «کۆمەڵەی گەلان»ەوە پێشکەشیان کردووە بریتییە لە پوختەی هەموو ڕاپۆرتەکانی تر ، بۆیەکا بایەخی ئەمیان زۆر تایبەتییە[٥٥] ئێمە لەو ڕاپۆرتە تەنها یەك نموونە دەهێنینەوە کە ، خوا هەڵناگرێ ، بێ پێچو پەنا باسی باری خوێندنو خوێندەواریی کورد تاوەکو سەرەتای سییەکان دەکات ، واتە تا ئەو کاتەی عیراق تێدا بووە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» . لەو ماوەیەدا کە گوایە بەریتانیای گەورە بە «ناوی» «کۆمەڵەی گەلان»ەوە عیراق دەبرد بەڕێوە زیانی ڕووناکبیریی کورد زۆر

---

(٥٣)
((Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the period January to October 1932)).

(٥٤) Ibid , P. 3

(٥٥)
((Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during period 1920 — 1931)), London, 1931.

هێدی‌و لەسەر خۆ هەنگاوی دەنا هەرچۆن بێ هەنگاوی ناوچەکانی تر لە هەنگاوی ئەو خێراتر بوو . بە داخەوە جاری وا هەبوو ئەو هەنگاوە بۆ دواوە بوو ، نەك بۆپێشەوە بەوێنە بەر لەوەی شەڕی یەکەمی جیهان دەست پێبکات ژمارەی قوتابی‌ی ناوەندی[56] لە شاری سلێمانی خۆی دەدا لە نزیکەی (١٦٥) کەس ، کەچی بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان»و دوای (١٤) ساڵی ڕەبەق لە فەرمانڕەوایی بەریتانیای پێشکەوتوو ئەو ژمارەیە هاتە سەر تەنها (١٠) کەس .
لەوەیش خراپتر : دیسان بەر لەوەی عیراق ببێتە ئەندامی «کۆمەڵەی گەلان» ، لە ژێر سایەی بەریتانیای گەورەدا ژمارەی هەموو ئەوانەی لە قوتابخانە کوردی‌یەکاندا دەیانخوێند . بەپێی سەرژمێری ئینگلیزەکان خۆیان ، بریتی بوو تەنها لە (١٥٤٥) کەس . کەچی بەرامبەر بەوان (٦٣٠٠) کەس لە قوتابخانە عیسایی‌یەکان‌و (٨٤٠٠) کەس لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند ! ![57] ، واتە ئەو جووانەی عیراق کە ژمارەیان نەدەگەیشتە لە سەدا سێ‌و چواری کورد پتر لە پێنج ئەوەندەی ئەوان مافی خوێندنیان هەبوو ! !

بەو جۆرە هەر بەڵگەیەك دەربارەی کورد چوبێتە بەردەمی «کۆمەڵەی گەلان» بە دروستی وێنەی باری نالەباری سیاسی‌و کۆمەڵایەتی‌و ئابووری کوردی بۆ ئەندامانی کێشاوە ، باسی ئەو جەورو ستەم‌و بێمافی‌یەی کوردی بۆ کردوون کە بەهۆی ئینگلیزو عەلقە لە گوێکانیانەوە دووچاریان هاتبوو . ڕاستە جاروبار دەزگاکانی «کۆمەڵەی گەلان» ئاوڕیان لە کورد داوەتەوەو تەنانەت ئەو نامانەشیان بێ وەڵام نەکردووە کە نیشتمانپەروەرانی کورد بۆیانیان ناردوون[58] . بەڵام ، بێگومان ، هەڵوەستی کۆمەڵە بەرامبەر بە کورد هیچ ڕۆژێك نەگەیشتۆتە نیوەی ئەو ئاستەش کە بەپێی ناوەرۆکی پەیڕەوی خۆی دەبوو بیگاتێ . ئەوەش دیسان ڕووی ڕاستەقینەی «کۆمەڵەی گەلان» وەك داشی دامەی دەستی دەوڵەتە گەورەکان نیشان دەدات .

---

(٥٧) ((Special Report...)), PP. 232–234 هەروەها بڕوانە : عبدالرزاق الهلالي ، تاريخ التعليم في العراق في العهد العثماني ١٦٣٨-١٩١٧ . بغداد . ١٩٥٩ . ص ١٨١ . محمد امين زكي ، تاريخ السليمانية وانحائها . ترجمة محمد جميل بندى الروژبياني . بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٠٥ – ٢١٠ ؛ «العالم العربي» (جريدة) . بغداد . ٢٠ كانون الثاني ١٩٣١ .

(٥٨) بڕوانە : ((Report... on the administration of Iraq for the year 1931)) PP. 18–19.

کەوانێ نیشتمانپەروەرانی کورد حەقیان بوو بە چاوی گومانو رقەوە سەیری «کۆمەڵەی گەلان» یان دەکرد . لەخۆوە نەبوو سەلام لە پارچە هەڵبەستێکی خۆیدا کە ساڵی ١٩٣٣ بۆ یەکەم جار لە گۆڤاری «هاوار»ی شامدا بڵاوی کردەوە[٥٩] «کۆمەڵەی گەلان»ی ناونا «کونەکی دەستی میستەر هەندرسن»ی وەزیری هەندەرانی ئەوسای بەریتانیای گەورە[٦٠]

لەهەمان هەڵبەستیدا سەلام دەربارەی «کۆمەڵەی گەلان» بە داخو زوخاوێکی زۆرەوە گوتوویە

«عصـــــبـــــة الامم» کـۆمـــــەڵی گەورە
بـــــەپـــێچو پـــەنـــا بـــەفـــێڵو دەورە[٦١]
بــــــەجۆشو کوڵ بووی بۆ کوردی هـــــەژار
ئـــەتگوت ئـــەم قـــەومـــە ئـــەکـــەم رزگار
ئـــەگەر راست ئـــەکـــەی هـــەڵی سوورێنـــە
بـــەس بۆ میـــاسەت هـــەڵیانپـــەرێنـــە
تـــەریق نـــابـــینۆ تۆ چـــیت پـێ ئـــەکـــەن
(کونـــەکی دەستی مـــیســـتـــەر هـــەنـــدرسن)

دوای ئەوەی سەلام پیلانو یارێکانی «کۆمەڵەی گەلان» ریسوا دەکات دیسان رووی دەمی تێدەکانەوەو پێی دەڵی

لـــە عـــەدالـــەتـــاکـــەی ئـــەمـــە دەئـــبـــە
یـــاخو هـــەر شێوەو لومولی غـــەربـــە

---

(٥٩) بروانە
«هاوار» . ساڵی دوو . ژمارە ٢٢ . یەکی تەمووزی ١٩٣٣ . ل ٧ . هەمان پارچە یەکەم شیعری سەلامە لە دیوانەکەیدا (بروانە «دیوانی سەلام» . بەغدا . ١٩٥٨ . ل ؟ ؟) . لە دیوانەکەدا چەند شوێنێکی شیعرەکە پەرێنراوە . بەڵام «هاوار» دەق وەك خۆی بڵاو کردۆتەوە

(٦٠) مەبەست ئارثەر هێندرسنە (A. Henderson) (١٨٦٣–١٩٣٥) کە لە ساڵی ١٩١١ وە تاوەکو ساڵی ١٩٣٤ سکرتێری «پارتی کرێکاران» بوو . ساڵی ١٩٢٩ بووە وەزیری هەندەران . ساڵی ١٩٣١ وازی هێنا . واتە کە سەلام شیعرەکەی گوتووە ئەو هێشتا هەر وەزیر بووە

(٦١) چەند بەیتێکی هەڵبژاردەن لە شیعرەکەی سەلام . نەك هەمووی .

کۆمەڵی درۆ ، جێگەی مەکروفەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)
خۆ تۆ وەصی بووی لە قوام بوون هەتیو
دەمی کوردت کرد بە تەڵەی تەقیو

سەلام لەوەیش زیاتر پێی پیا دەنێ و «کۆمەڵەی گەلان»ی لا دەبێتە بارەگای «فیتنەو تەزویر» و کارخانەی «فەسادو میحەن» چونکە

لە ملی یانی جادەی بەرسەرا
بە خوێناوی کورد ئاوڕشێن کرا[٦٢]

دوای هێنانەوەی باسەکە بەو جۆرە سەلامی داخ لەدڵ ڕوودەکاتەوە «کۆمەڵەی گەلان»و پڕ بەدەم لێی دەپرسێ

چۆن عاجز نابی لەم خوێن ڕشتنە
لەلای تۆ هەڵبەت حقوق کوشتنە[٦٣]
ناترسی مێژوو لەعنەت بکەن
(کوتەکی دەستی میستەر هەندرسن)

شایانی باسە هەر زوو ئەم پارچە هەڵبەستەی سەلام سەرنجی ڕوناکبیرانی کوردو ئەو بێگانانەی ڕاکێشاوە کە هەر یەکەیان لەبەر مەبەستێك بایەخ بە مەسەلەی کورد دەدەن ، کراوەتە فەرەنسی‌و گەرەبێتی ئەرمەنی وێنەی لێ‌ناردووە بۆ بارەگای «کۆمەڵەی گەلان» لە جنێف . کە مینۆرسکی ساڵی (١٩٣٤) هاتۆتە سلێمانی ئەویش روونووسی کردووەو لەگەڵ خۆی بردوویە . هەروەها شابەندەری ئێران لە سلێمانی وێنەی لێ ناردۆتە وەزارەتی هەندەران لە تاران ، بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە شیعرەکە هێرشێکی زۆری تێدایە بۆ سەر عەجەم‌و ئێران[٦٤]

---

(٦٢) سەلام ئەم شیعرەی لە یەکەم یادی شەشی رەشی ئەیلولدا داناوە ، واتە ئەیلولی ساڵی ١٩٣١
(٦٣) خوزگە دەیگوت «لەلای تۆ هەڵبەت ماف‌دان کوشتنە» .
(٦٤) ئەم بەشەی لە دیوانەکەیدا چاپ نەکراوە .

«کۆمەڵەی گەلان» لە زمانی کوردیشدا ڕەنگی داوەتەوە . نووسەرانی سۆران «عصبة الامم» و «کۆمەڵی ئەقوام»و نووسەرانی «هاوار» و«ڕوناهی»«چڤاتی میلەتان»یان پێ گوتووە[٦٥]

بەدرخانی یەکان لەو دوو گۆڤارەو نووسینەکانی تریاندا زۆر جار «جڤات» یان لە بریتی کۆمەڵ و کۆمەڵەو یەکیەتی بەکار هێناوە[٦٦] کاتی خۆی «کۆڕی زانیاری کورد» (جڤات)ی بۆ «نقابە»ش پێشنیارکرد[٦٧] . پێم وایە پێشنیارەکەشی بەجێ یە چونکە خانی (جڤین)ی بۆ «کۆبوونەوەو خرۆشانی خەڵکی بەکارهێناوە» و جگەرخوێن و کوردۆیێفیش هەمان وشەیان کردۆتە زاراو .

دڵنیام لەوەی گەڕانێکی ورد بەناو پاشماوەی تۆمارو بەڵگەکانی «کۆمەڵەی گەلان»دا بۆی هەیە ڕووی تری بابەخداری مێژووی کوردمان بۆ ڕوون بکاتەوە .

---

(٦٥) شیعرەکەی شێخ سەلام لە «هاوار»دا بە ناونیشانی «لەبۆ جڤاتێ میلەتان» و لە دیوانەکەیدا بەناونیشانی « بۆ کۆمەڵی ئەقوام» بلاوکراوەتەوە .

(٦٦) بەوێنە بڕوانە :

«هاوار» ، ساڵی یەك ، ژمارە دوو ، یەکی حوزەیرانی ١٩٣٢ ، ل ١ ، ساڵی یەك ، ژمارە چواردە . ٣١ ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٢ ل ١

(٦٧) بڕوانە

«گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ل ٥٢١ .

باسی حەوتەم

چەند بەڵگەیەك بۆ مێژووی کورد

کاتی خۆی لە ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا ئەم کورتە وتارانەی خوارەوەم بێ ناوی خۆم بڵاوکردەوە[1] لەبەر نرخی باسەکانیان بۆ مێژووی ڕووناکبیری‌ی کورد لێرەدا بە دەستکاری‌یەکی کەمەوە دیسان بڵاویان دەکەمەوە .

یەکەم – وەقفنامەی ئەوڕەحمان پاشای بابان :

ئەوڕەحمان پاشای کوڕی محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا یەکێکە لە فەرمانڕەوا ناودارەکانی میرنشینی بابان . ساڵی ١٢٠٤ی کۆچی (١٧٨٩ – ١٧٩٠ی عیسایی) دەسەڵاتی گرتە دەست‌و بۆ ماوەی نزیکەی چارەکە سەدەیەك دەوری گەورەی لە ژیانی سیاسی‌ی نەك تەنها کوردستان ، بەڵکو عیراق‌و ئێران‌و تورکیادا گێڕا . هەروەها یەکێکە لەو سەردارە کوردانەی سەرەتای هەستی نەتەوەیی‌یان تێدا بەدی دەکرێت .

بەپێی قسەی ڕیچ ئەو کاتەی سولەیمانی پچوکی پاشای بەغدا لە دەوڵەت یاخی بوو . سوڵتان داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کرد جێگەی بگرێتەوە ، بەڵام پاشای بابان قبوڵی نەکرد لە کوردستان‌و بنکەی میرنشینی باوو باپیرانی دوور بکەوێتەوە .

دەقی قسەکانی کلۆدیۆس جێمس ڕیچ لەم بارەیەوە بەم جۆرەیە

«کاتێك کوچك سلێمانی پاشای بەغدا لە دەروازەی باڵا[2] یاخی بوو ، ڕەئیس ئەفەندی کە لە ئەستەمبوڵەوە بۆ لابردنی هاتبوو . حوکمەتی بەغدای بۆ ئەوڕەحمان

(1) «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کوردی» ، بەرگی یەکەم ، بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ ، ل ٣٨١ – ٤١٨ .

(2) دەروازەی باڵا لە هەموو ڕوویەکەوە پڕ بە پێستی (Porte) ، واتە «الباب العالی»یە کە ناوەکو کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان بە دەوڵەتی عوسمانی دەگوترا

پاشا پێشنیار کرد . بەلام پیری گەورە زۆر ژیرانە ئەو شەرەفەی ڕەت کردەوەو وتی ڕاستە بەو کارە من دەبمە وەزیرێکی لەپێش . بەلام تۆکێ بەفراوی شاخەکانم هەموو ڕێزی ئیمپراتۆری‌یەت دێنێت .

جگە لەوە بە چوونم بۆ بەغدا سەروەت‌و سامانی خۆم زۆر دەبێت ، بەلام ئەو کارەم دەبێتە هۆی هەرەس هێنانی یەکجاری‌ی بنەماڵەی بەبە»[٣]

یەکێك لە بەڵگەکانی‌تری هەستی زانستی‌و نەتەوەیی ئەورەحمان پاشا ئەوەبوو کە تاوەکو دوارۆژی ژیانی[٤] بە چاوی ڕێزو خۆشەویستی‌یەوە دەیڕوانی‌یە زانایانی کوردستان . لێرەدا بەڵگەیەکی مێژوویی نەزانراو لەم بارەیەوە دەخەینە بەر چاو

یەکێك لەو دەستنووسە نایابانەی بۆ کتێبخانەی ئەورەحمان پاشا نووسراوەتەوە «صحیحی بوخاری»یە . ئەم دەستنووسە کۆتایی مانگی ڕەمەزانی ساڵی ١٢١١ی کۆچی . نیسانی ١٧٩٧ی عیسایی[٥] لە لایەن محەمەد کوڕی شێخ یوسف کوڕی شێخ مەولان کوڕی شێخ عومەرەوە . کە لە نەوەی وەیسی قەرەنی‌یە . بە خەتێکی نایاب نووسراوەتەوەو لە دوو شوێنیدا مۆری ئەورەحمان پاشای بەسەرەوەیە . پاشای بابان ئەم دەستنووسەی لەسەر بنەماڵەی جەلی لە کۆیەو پاش لەوان لەسەر زانایانی « کوردستان ، لە موسڵەوە تا بەغداو سنە» وەقف کردووە[٦] لەسەر مۆرەکەی ئەورەحمان پاشا ئەمە هەڵکەندراوە

«وافوض امری الی الله . عبده عبدالرحمن»[٧]

---

(٣)

C. J. Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and on the site of Ancient Nineveh, with Journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shirauz and Persepolis, Vol. 1. London . 1836, PP. 96 — 97.

(٤) ئەورەحمان پاشای بابان ساڵی ١٢٢٨ی کۆچی . ١٨١٣ی عیسایی کۆچی دوایی کردووە

(٥) بە داخەوە ڕۆژی تەواوبوونی نووسینەوەی دەستنووسەکە دیار نەکراوە . بۆیەکا نەمانتوانی لە گۆڕینی ساڵی نووسینەوەیدا بۆ سەر ساڵی عیسایی ڕۆژەکەشی دابنێین .

(٦) دەقی عەرەبی‌یەکەی بەم جۆرەیە ثم علی العلماء الذین کانوا فی ناحیة کردستان من الموصل الی بغداد وسنندج . . . .

(٧) بڕوانە وێنەی وەقفنامەکەی ئەورەحمان پاشای بابان لە لاپەرە ٣٨٣و ٣٨٥ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» .

دووەم – دوو نامەی حاجی کاك ئەحمەدی شێخو ڕاستکردنەوەیەك :

حاجی کاك ئەحمەدی کوڕی شێخ مارف نۆدێی کوڕی شێخ مستەفای کوڕی شێخ ئەحمەد یەکێکە لە گەورە پیاوو زانا پایە بڵندەکانی کوردستانی سەدەی نۆزدەمین . حاجی کاك ئەحمەد ساڵی ١٢٠٧ی کۆچی ، ١٧٩٣ی عیسایی لە شاری سلێمانی لە دایك بووەو ساڵی ١٣٠٥ی کۆچی . ١٨٨٧ی عیسایی هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە . جا با سەرەتا هەڵەیەکی بچوك دەربارەی تەمەنی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ ڕاست بکەینەوە .

بەپێی ئەو ساڵانەی سەرەوە حاجی کاك ئەحمەدی شێخ لە تەمەنی ٩٤ ساڵیدا وەفاتی کردووە . کەچی مامۆستایان ئەمین زەکی و شێخ محەممەدی خاڵ نووسیویانە گوایە ئەو زانایەمان کە کۆچی کردووە تەمەنی ٩٨ ساڵ بووە[٨]

ئەم هەڵەیە لەوەوە هاتووە کە مێژوونووسی گەورەمان مامۆستا ئەمین زەکی تەمەنی حاجی کاك ئەحمەدی بە ساڵی هیجری لێك داوەتەوە بێ ئەوەی جیاوازیی دە ڕۆژی ساڵەکان بگرێتە بەر چاو . مامۆستا شێخ محەممەدی خاڵیش هەرچەندە ساڵی لە دایك بوونو وەفاتی حاجی کاك ئەحمەدی گۆڕیوەتە سەر ساڵی عیساییو دروست ١٧٩٣ی بۆ یەکەمو ١٨٨٧ی بۆ دووەم داناوە . کەچی . لەگەڵ ئەوەش تەمەنی هەر بە ٩٨ ساڵ لە قەڵەم داوە .

حاجی کاك ئەحمەدی شێخ دەستێکی باڵای لە زانستە ئایینییەکاندا هەبووەو گەلێك نووسراوی لەم بارەیەوە بە زمانی فارسی بەجێ هێشتووە . هەمان کات حاجی کاك ئەحمەد لە نزیکەوە پێوەندیی لەگەڵ زانایانی کوردستاندا دامەزراندووە . یەکێك لەوانە زانای گەورە حاجی مەلا عەبدوڵلای جەلی زادەی کۆیە بووە . وا دیارە بەردەوام نامە لە نێوان ئەو دوو گەورە پیاوەدا هەبووە . بنەماڵەی جەلی زادە دوان لەو نامانەیان پاراستووە کە کاتی خۆی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ ناردوونی بۆ مەلا عەبدوڵلا

---

(٨) بڕوانە

محمد أمين زكي ، مشاهير الكرد وكردستان ، الجزء الثاني ، القاهرة ، ١٩٤٧ ، ص ١١٩ ، محمد أمين زكي ، تأريخ السليمانية وانحائها ، بغداد ، ١٩٥١ ، ص ٢٢٤ ، محمد الخال ، الشيخ معروف النودهي البرزنجي ، بغداد ، ١٩٦١ ، ص ١٩٩

بە داخەوە لەسەر هیچ کامێك لەو دوو نامەیە ڕۆژو ساڵی ناردنیان نەنووسراوە[9] بەڵام وا دیارە یەکەمیان ساڵی ١٣٠٠ی کۆچی ، ١٨٨٢ی عیسایی لە سلێمانییەوە نێردراوە بۆ کۆیە . دووەمیشیان بە ناوەڕۆكو لاوازیی خەتەکەیدا لەوە دەچێت بەر لە کۆچی دوایی حاجی کاك ئەحمەدی شێخ بە ماوەیەکی کەم نێردرابێت[10] لە سەرەتای ئەمیاندا حاجی کاك ئەحمەد فەرموویەتی

«یا حبیبی و یا قریبی ویا محبي ابتلیت بما خرج من طاقتي وبما لا صبر لي فیه واتمنی موتي مع حسن خاتمي فاعذرني . اجزتکم بالتدریس لاسیا کل عبادة لسانیة جزئیة کلیة ، وکل عبادة فعلیة . . .» .

سێیەم - چەند ڕاستییەك دەربارەی شاعیری بەناوبانگ شێخ ڕەزای تاڵەبانی

شاعیری گەورەو لێهاتووی کوردستانی نیوەی دوەمی سەدەی نۆزدەمینو سەرەتای سەدەی بیست شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە ئەدەبی گەلی کوردا جێگەی بەرزو شیاوە . کەچی لەگەڵ ئەوەش جیاوازیی لە دیار کردنی ساڵی لە دایك بوونو وەفاتیدا هەیە مامۆستا ئەمین زەکی باسی لە دایك بوونی نەکردووە[11] هەرچی مامۆستا عەلائەددین سەجادییە ١٨٣٥ی بە ساڵی لە دایك بوونی داناوە[12] دوکتۆر مارف خەزنەدار ساڵی ١٨٤٢ی داناوە[13]

کوردناسانی دەرەوەش ئەو ساڵەیان بە تەواوی بۆ دیار نەکراوە . بە وێنە

---

(٩) بڕوانە وێنەی ئەو دوو نامەیە لە لاپەڕە ٣٨٨و لاپەڕەیەکی تری بێ ژمارەی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»

(١٠) مامۆستا مەسعود محەممەدیش لەو باوەڕەدایە .

(١١) بڕوانە :

محمد امین زکي ، مشاهیر الکرد وکردستان ، الجزء الاول . بغداد ، ١٩٤٥ ، ص ٢٢٤ - ٢٢٥

(١٢) علاءالدین سجادی ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٥٢ ، ل ٣٤١ چاپی دووەم ، بەغدا . ١٩٧١ . ل ٣٧٤ .

(١٣) د . مارف خەزنەدار ، کورتەی مێژووی ئەدەبی کوردیی نوێ ، بە زمانی ڕووسی . مۆسکۆ ، ١٩٦٨ . ل ٨١ .

ئەدمۆنس لە یەکەم نووسینیدا دەربارەی شێخ ڕەزا دوو ساڵی بۆ لە دایك بوونی داناوە ١٨٤١ یا ١٨٤٣ [١٤] کەچی پاش ماوەیەك ناوەندی ئەو دوو ساڵەی هەڵبژاردووەو ١٨٤٢ی کردۆتە ساڵی لە دایك بوونی [١٥]

دوکتۆر کەمال فوئاد بە دروستی ١٢٥٣ی کۆچی‌ی بە ساڵی لە دایك بوونی شێخ ڕەزای تاڵەبانی داناوە [١٦] ، بەلآم وا دیارە ڕۆژو مانگەکەی بۆ نەدۆزراوەتەوە تا بە تەواوی ئەو ساڵە بەپێی ڕۆژژمێری‌ی عیسایش دیار بکرێت ، چونکە ساڵی ١٢٥٣ی کۆچی بەر ساڵی ١٨٣٧و ١٨٣٨ی عیسایی دەکەوێت . دوکتۆر کەمال فوئاد لەو دوانە یەکەمیانی هەڵبژاردووە ، وا دیارە بەو جۆرە ویستویە کەمێك لە تەمەنی ئەو شاعیرە گەورەیەمان درێژ بکاتەوە منیش بومایە هەر وام دەکرد .

مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەریس ١٢٥٣ی کۆچی‌ی وەك ساڵی لە دایك بوونی شێخ ڕەزا تەواو چەسپاند . ئەمیان بۆ دۆزینەوەی ئەو ساڵە پەنای بردۆتە بەر شێخەکانی تاڵەبان [١٧]

شێخی گەورەی تاڵەبان لە گوندی قرخی نزیك چەمچەماڵ [١٨] لە دایك بووەو لە کەرکوك گەورە بووەو لەوێ‌و لە کۆیەو سلێمانی خوێندوویەو عەرەبی‌و فارسی‌و تورکیشی بە باشی زانیوەو شیعری پێ گوتون‌و چۆتە ئەستەمول‌و بەشی دوایی ژیانی لە بەغدا بردۆتە سەر .

بە داخەوە لە تۆمار کردنی ساڵی وەفاتی شێخ ڕەزادا دیسان هەڵەکراوە . مامۆستا

---

(١٤)

C. J. Edmonds, A Kurdish Lampoonist Shaikh Riza Talabani, — (Journal of the Royal Central Asian Society) , London, Vol XX11, January 1935, P. 116.

(١٥)

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London, 1957, P. 57.

(١٦)

Kamal Fuad, Kurdische Handschriften , Wiesbaden, 1970, P. 101.

(١٧) بڕیار وابوو مامۆستا مەلا عەبدولکەریم لەو ڕاستی‌یەمان لە «یادی مەردان»دا بۆ تۆمار بکات .

(١٨) قرخ‌و تاڵەبان دوو دێن کەوتوونەتە ناوچەی چەمچەماڵی نێوان کەرکوك‌و سلێمانی‌یەوە .

عەلائەدین سەجادی ۱۹۰۹ی کردۆتە ساڵی وەفاتی[۱۹] دوکتۆر کەمال فوئادیش هەمان ساڵی داناوە[۲۰]

گۆڕەکەی شێخ ڕەزا، پڕ لە نوورو گوڵاو بێت، وا لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادری گەیلانی لە بەغدا[۲۱]. لەسەر کێلی گۆڕەکەی شێخ ڕەزا نووسراوە

«قد توفي الفاضل المرحوم في ليلة الجمعة المباركة من محرم الحرام سنة ۱۳۲۸».

واتە ئەو بەڵگە گرنگەش تەنها مانگ‌و شەوی ئەو حەفتەیەی بۆ دیار کردووین کە شێخ کۆچی دوایی تێدا کردووە. بەڵام مامۆستا ئەمین زەکی ئەو ڕۆژەی بە یەکی موحەرەم داناوە[۲۲] لەبەر ئەوەش کە یەکی موحەرەم پێنج شەممەدەگرێتەوە، لەسەر کێلەکەش نووسراوە شێخ شەوی هەینی کۆچی کردووە، لەبەر ئەوە لەو بڕوایەداین یەکی موحەرەمەکەی مامۆستا ئەمین زەکی دروست بێت. بەو جۆرەش ڕۆژی وەفاتی شێخ ڕەزای تاڵەبانی وای لێ دێت

(یەکی موحەرەمی ساڵی ۱۳۲۸ی کۆچی. کە دەکاتە ئێوارەی پێنج شەممە لەسەر هەینی (جومعە)ی سیازدەی کانونی دووەمی ساڵی ۱۹۱۰).

لەسەر کێلی گۆڕەکەی شێخ ڕەزا بە فارسی ئەم چەند دێڕە هەڵکەندراوە

یا رسول الله چه باشد چون سگ اصحاب کهف
داخل جنت شوم در زمرهٔ أصحاب تو
او رود در جنت‌و من در جهنم کي رواست
او سگ اصحاب کهف ومن سگ اصحاب تو

شێخ ڕەزای دونیا دیدەو ژیان پەرست زۆر حەزی لە تێکەڵ بوون‌و دانیشتنی زاناو شاعیران دەکردو پێوەندیی لەگەڵ گەلێکیان هەبوو. یەکێك لە هاوەڵ‌و دۆستە نزیکەکانی شێخی شاعیر حاجی مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە بووە کە پێکرا لە کۆیە

---

(۱۹) علاءالدین سجادی. سەرچاوەی ناوبراو. چاپی یەکەم. ل ۳۴۱. ۳۴۳. چاپی دووەم. ل ۳۷٤. ۳۷٦

(۲۰) Kamal Fuad, Op. Cit., P. 101

(۲۱) محەمەدی کوڕی شێخ ڕەزا، کە ئەویش شاعیر بووەو نازناوی (خالص) بووە. لە تەنیشت باوکییەوە لە گۆڕستانی شێخ عەبدولقادر نێژراوە.

(۲۲) محمد امین زکی، مشاهیر الکرد وکردستان، الجزء الاول، ص ۲۲۵

لای حاجی مەلا ئەسعەدی باوکی حاجی مەلا عەبدوڵلا خوێندوویانەو. دوای ئەوەش لە ڕێگەی نامەوە پێوەندی‌یان بەردەوام بووە . یەکێك لە نامەکانی شێخ ڕەزا تا ئیستەش ماوە[23] کە بریتی‌یە لەنووسینێکی دۆستانەی . شێخ ڕەزا ئەو نامەیەی ساڵی ١٣١٣ی کۆچی (١٨٩٥-١٨٩٦ی عیسایی) نووسیوە[24] شێخ نامەکەی بەم چوار دێڕە شیعرە فارسی‌یە دەست پێ‌کردووە

عیب در ذات تو ای کان هنر معدومست[25]
مگر این عیب که لحم علما مسمومست
شعر من از همه سو در همه کشور ساری
علم تو در همه جابر همه کس معلومست
میرود شعر من علم جهان گیر شما
هردو بیفائده تا جای اقامت رومست
نامه بنویس بهر طرز دلت میخواهد
همه سحراست اگر نثرو اگر منظومست

ڕۆژی ٦ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٨٤ کاك چالاك تاڵەبانی ئەم باسەی لای خوارەوەی بۆ گێڕامەوە

«وێنەکێشێکی بەغدایی دەنگو باوی شێخی بیستبوو ، هەر لە دوورەوە شەیدای عەقڵ‌و زیرەکی بوبو . داوای لە ئەوەی کرد هەر تاڵەبانی‌یەك ئەندامێکی دەموچاوی ئەو بکات کە هاتە بەغدا بییەنە لای . پاش ماوەیەك ئەو هونەرمەندە وێنەیەکی جەنابی شێخی دروست‌کرد . کە داپیرەم کتوپڕ چاوی پێی‌کەوت سەری سوڕماو یەکسەر پرسی ئەم وێنەیەی مامە ڕەزاتان لەکوێ بوو . کتومت خۆیەتی !»

چوارەم – دیبان ڕۆژنامەی «کوردستان»

چەند دەربارەی «کوردستان»ی ڕۆژنامەی کوردی بنووسرێت هێشتا کەمە ،

---

(٢٣) بڕوانە وێنەی ئەو نامەیە لە لاپەڕە ٣٩٢ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»ا .

(٢٤) بەداخەوە لە نامەکەدا تەنها ساڵی ناردنی نووسراوە .

(٢٥) شێوەی نووسینەکەی شێخ ڕەزا وەك خۆی هێڵراوەتەوە .

چونکه ئەو ڕۆژنامەیە سەرەتایەکی مێژوویی گرنگ‌و پڕ لە شانازی‌یە لە سەرانسەری ژیانی ڕووناکبیری‌ی گەلی کوردا[٢٦]

وەك ئاشکرایە ڕووناکبیرانی کورد لە دەوروبەری کۆتایی سەدەی نۆزدەمینەوە بە گەرمی تێکەڵی خەباتی نەتەوەیی گەلەکەیان بوون‌و هەر لەو ڕۆژگارەشەوە لە بایەخ‌و نرخی ڕۆژنامەنووسی تێگەیشتن . بە تایبەتی ئەوانەیان کە لە ئەستەموول ژیابوون . یا خوێندبوویان‌و بە چاوی خۆیان دیبوویان ڕۆژنامەنووسی‌ی تورك‌و گەلانی‌تری ناو دەوڵەتی عوسمانی چ دەورێك لە ژیانی کۆمەڵدا دەبینن[٢٧] ئەمە نزیك کۆتایی سەدەی ڕابوردوو پاڵی بە خوێندەوارە دووربینەکانی کوردستانەوە[٢٨] نا بکەونە خۆ بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەو گۆڤار بە زمانی زگماکی خۆیان .

جێ‌بەجێ کردنی ئەم ئەرکە پێویستە نە لە ناو خاکی کوردستان خۆی‌و نە لە ئەستەموڵی پایتەخت بەهۆی ڕژێمی خوێناوی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە (١٨٧٦-١٩٠٩) کارێکی ئاسان نەبوو . بە تایبەتی لەو ڕۆژگارەدا کە هەر ئەوەندەت دەزانی لە یەکێك لە قوژنەکانی کوردستاندا ڕاپەڕینێك بەرپا دەبوو لەبەر ئەوە ڕووناکبیرانی کورد ناچار بوون هەوڵ بدەن لە دەرەوەی نیشتمان ڕۆژنامەیەکی کوردی چاپ بکەن‌و لەوێوە بە دزی‌یەوە بینێرنە کوردستان . باشترین شوێنیش لەو سەرەدەمەدا بۆ دەرکردنی ڕۆژنامەیەکی لەو بابەتە میسر بوو . چونکە

---

(٢٦) لەو کتێبەمدا کە بە ناوی «تێگەیشتنی ڕاستی‌و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردیدا» ساڵی ١٩٧٨ بڵاوم کردەوە کەڵکم لە بەشێکی ئەم باسەم وەرگرتووە .

(٢٧) یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی تورکیادا ساڵی ١٨٢٥ بە زمانی فەرەنسی لە ئەزمیر چاپ‌کرا . یەکەم ڕۆژنامەش بە زمانی تورکی بە ناوی «تقویم وقائع»ەوە ساڵی ١٨٣٢ چاپ‌کرا کە ئۆرگانی دەروازەی باڵا «الباب العالی» بوو .

هەتا کالی سەدەی نۆزدەمین ڕۆژنامە نووسی‌ی عوسمانی بە جارێك پەرەی سەند‌و ژمارەی هەموو ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو وڵاتە گەیشتە ٤٧ کە سیازدەیان تورکی‌و ئەوانی‌تریان عەرەبی‌و یونانی . یا بە زمانی‌تر بوون .

ژمارەیەك ڕۆژنامەی تورکی‌ی وەك «ترجمان احوال» و «تصویر أفكار»و هی‌تر لە ناو خوێندەوارانی کوردیشدا بڵاودەبوونەوە .

(٢٨) بە تایبەتی ڕووناکبیرانی سەر بە بنەماڵەی بەدرخان کە ژمارەیان زۆربوو . پلەی خوێندنیان بەرزو توانای ئابووری‌و دەرامەتیان باش بوو .

ئەم ولاتە لە سەردەمی محەمەد عەلی‌ی گەورەوە (١٨٠٥-١٨٤٩) لە چنگ دەسەلاتی سولتانە عوسمانی‌یەکان رزگاری بوبو . سەرەرای ئەوە ئینگلیزەکان بەر لە کۆتایی سەدەی نۆزدەمین بە تەواوی جی‌پێی خۆیان لە میسر قایم کردبوو ، حەزیشیان دەکرد ناحەزانی دەولەتی عوسمانی لەوێ کۆببنەوە . نابێت ئەوەیش لەبیر بکەین کە رۆژنامەنووسی‌ی میسری‌ی ئەو رۆژگارە دەنگی دابۆوەو ژمارەیەك چاپخانەی گەورە بۆ ئەو کاتە لە قاهیرە کاریان دەکردو ناحەزانی دەروازی بالای عوسمانی‌و تەختی طاووسی قاجاری لەوێ چاپەمەنی‌ی خۆیانیان دەردەکرد .

هەموو ئەم هۆیانە پالیان نا بە بەدرخانی‌یەکانەوە روو بکەنە میسر بە نیازی دەرکردنی رۆژنامەیەکی کوردی‌ی . بەم جۆرە رۆژی پێنج شەممەی ٣٠ی (ذو القعدە)ی سالی ١٣١٥ی کۆچی ، ٩ی نیسانی سالی ١٣١٤ی رۆمی کە دەکاتە ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ی عیسایی لە شاری قاهیرە یەکەم ژمارەی یەکەم رۆژنامە لە مێژووی گەلی کوردا لە چاپخانەی (الهلال) بە ناوی «کردستان»ەوە لە لایەن میقداد مەدحەت بەدرخانەوە چاپ‌کرا .

شایانی باسە بەپێی ئەو جەدوەلە باوەر پی‌کراوانەی لەبەر دەستدان ، بە تایبەتی جەدوەلەکەی ئەکادیمی ئۆربیلی[٢٩] ، رۆژی ٣٠ی (ذوالقعدە)ی سالی ١٣١٥ی کۆچی دەکاتە هەینی . نەك پێنج شەممە وەك لە دوو شوێندا لەسەر ژمارە یەکی «کوردستان» چاپ کراوە . بەپێی هەمان جەدوەل رۆژی ٣٠ی (ذوالقعدە)ی سالی ١٣١٥ی کۆچی دەکاتە ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ی عیسایی لەبەر ئەوەش کە لە راستی‌ی گۆرینەکەی ئۆربیلی دلنیاین[٣٠] . بە تایبەتی چونکە لەو هەلەکەمانەدا کە پرۆفیسۆر تسیبولسکی لەو جەدوەلەی گرتوون باسی نە سالی ١٣١٥و نە سالی ١٣١٦یان تێدا نی‌یە[٣١] . ناچار بووین بکەوینە سۆراخی ئەوەی ئایا ٢٢ی نیسانی سالی ١٨٩٨ی عیسایی دەکاتە رۆژی پێنج شەممە یا هەینی . دوای لێکۆلینەوەیەکی

---

(٢٩) سالی ١٩٦١ لە مۆسکۆ چاپ‌کراوە .

(٣٠) بروانە ل ٢٦٩ی جەدوەلەکە .

(٣١) بروانە گۆڤاری «گەلانی ئاسیاو ئەفەریقا» ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە ٣ی سالی ١٩٦٢ ، ل ٢٤٥

ورد دەرکەوت ئەو ڕۆژە دەق پێنج شەممەیە کەوایێت ئەبێت هەڵە لە دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی مانگە هیجرییەکانی ئەو ساڵە خۆیدا کرابێت . کە ئەوەش ڕێی تێ دەچێت ، چونکە ، وەك ئاشکرایە ، دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی مانگەکانی ساڵنامەی هیجری لەسەر بینینی مانگ وەستاوەو زۆر جار هەڵەی تێدا دەکرێت کەواتە ئەو ڕۆژەی (۲۲ی نیسانی ساڵی ۱۸۹۸)ەی لە میسر بە ۳۰ی (ذوالقعدە) دانراوە وا دیارە لە ڕاستیدا ۲۹ بووە . هەمان هەڵەش لە ژمارە سێ‌و پێنجی «کوردستان»دا ڕووی داوە ، زۆر لەوانەیە ۲۸ی (ذو الحجە)ی یەکەمیان ۲۷و ۲۷ی (محرم)ی دووەمیان ۲٦ بووبن .

ڕۆژنامەی سەربەرزو تاقانەی «کوردستان» ماوەی چەند ساڵێك بە ئاوارەیی ژیاو هەر ڕۆژەی لە شارێك چاپ دەکرا ، ژمارەیەکی لە جنێڤی پایتەختی سویسرەو ، هەندێکی لە لەندەن‌و . بەشێکی‌تری لە شاری فولکستۆن کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە . چاپ‌کراون . دوای شەڕی یەکەمی جیهانیش «کوردستان» بووە ناوی گۆڤارێکی تویێ کە لە ئەستەمۆل چاپ دەکرا[۳۲]

بەشێك لە ژمارەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان» لە کتێبخانە گەورەکانی دەرەوە پارێزراون . ژمارە یەکی لە کتێبخانەی لقی ئامۆزگای ڕۆژهەڵاتناسیی سۆڤێت لە لێنگراد هەیە ژمارە یەك تا سییەکی ، تەنها ژمارە دەو دوازدەو حەڤدەو هەژدەو نۆزدەی نەبێت . لە کتێبخانەی ماربۆرگی ئەڵەمانیای ڕۆژئاوا پارێزراون[۳۳] ۱۸ ژمارەش لەوانەی ساڵی ۱۸۹۹ چاپ کراون لە کتێبخانەی نیشتمانیی ئەنقەرە هەڵگیراون[۳٤]

---

(۳۲) ئەمیان تەنها لە ڕووی ناوەوە نەبێت ئیتر هیچ پێوەندییەکی بە «کوردستان»ی یەکەم ڕۆژنامەی کوردییەوە نییە . لەوەدا مامۆستایان ئەمین زەکی‌و محەممەد عەلی عەونی بە هەڵەدا چوون (بڕوانە : محمد أمین زکي . خلاصة تاریخ الکرد وکردستان . القاهرة . ۱۹۳٦ . ص ۳۷۰) .

(۳۳) «کوردستان – یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ۱۸۹۸ – ۱۹۰۲» . کۆکردنەوەو پێشەکیی دوکتۆر کەمال فوئاد . بەغدا . ۱۹۷۲ . «ڕووناکی» (گۆڤار) ، بەغدا . ژمارە ۱۸۰ . ۲۳ی مایسی ۱۹٦۹ . ل ٤ .

(۳٤) بڕوانە :

(Eski harfli Turkce sureli yayinlar toplu Katalogu), Ankara, 1963.

ساڵی ١٩٧٢ لە دیمەشق لە ڕێگەی ڕەوشەن بەدرخانەوە ژمارە پێنجی «کوردستان»و لاپەڕە سیّ و چواری ژمارە سێیم دەستکەوت و لەگەڵ وێنەی ژمارە یەکیدا پێشکەشی کتێبخانەی «کوڕی زانیاری کورد»م کردن.

لە ژێر ناوی ژمارە یەکی ڕۆژنامەی «کوردستان»دا ئەم ڕستە تورکی بە نووسراوە «کردلری ایقاظ و تحصیل صنایعە تشویق ایچون شمدیلك . اون بش گوندە بر نشر اولنور کردجە غزتەدر» . بەڵام لە ژێر ناوی ژمارە پێنجیدا بە کوردی نووسراوە «پازدە روژا دە جارکی تیت نقیساندن جریدەیا کردی‌یە»[٣٥]

جێگەی شانازی‌یە بۆ مێژووی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی کە لە سەرەوەی لای ڕاستی یەکەم ژمارەی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ئەم بڕیارە پڕبەهاو مانەیە تۆمار کراوە

«هر جار دو هزار جریدەیا بی پرە ازی ریکم کردستانی دەبدەن خەلکی»[٣٦]

زۆربەی هەرە زۆری ژمارە یەکی «کوردستان» بۆ باسی نرخ و بایەخی خوێندن و خوێندەواری تەرخان کراوەو هەموو دێڕێکی پاڕانەوەی دڵسۆزانەیە بۆ ئەوەی گەلی کوردیش وەك گەلانی‌تر دەست بداتە خوێندن . بۆ بزواندنی هەستی خەڵکی لەم بارەیەوە گەلێك فەرمایشتی پێغەمبەری موسڵمانانی دەربارەی پێویستی فێربوون و خوێندن هێناوەتەوە . جگە لە چەند نموونەیەکی بەجێ سەبارەت بەوەی چۆن بە یاریدەی زانست ژاپۆن بەسەر چین و میسر بەسەر سوداندا زاڵ بوون .

ژمارە پێنجی «کوردستان» کە لە کتێبخانەی کۆڕ پارێزراوە ڕۆژی پێنج شەممەی ٢٧ی (محرم)ی[٣٧] ساڵی ١٣١٦ کە دەکاتە ١٨ی حوزەیرانی ساڵی ١٨٩٨ چاپ کراوە بەم جۆرە میقداد مەدحەت بەدرخان لە ماوەی نزیکەی دوو مانگدا پێنج ژمارەی «کوردستان»ی لە قاهیرە چاپ کردووە .

---

(٣٥) وەرگێراوەکان لە «کوردستان» بێ دەستکاری‌کردنی ڕێنووسیان لەم وتارەدا بڵاوکراونەتەوە .

(٣٦) لە ژمارە چواری «کوردستان»ەوە کەمێك دەستکاری لەو ڕستەیە کراوەو وەهای لێهاتووە : «هر جار دو هزار جریدەیا ازی ریکم کردستانی دە بلاش بدەن خلکی» .

(٣٧) وەك لە شوێنی خۆیدا گوتمان لەوانەیە ئەو ٢٧ی موحەڕەمە لە ڕاستیدا ٢٦ بوبێت .

ژماره پێنجی ڕۆژنامەی «کوردستان» لەسەر کاغەزێکی ڕەنگ سەوزی تەنك چاپکراوە . درێژی ئەم ژمارەیە . لەگەڵ ئەو پەرەیەی ژمارە سێ کە لەبەر دەستماندایە ٨ر٣٣و پانی ٢٦ سانتیمە سەروتاری ژمارە پێنج نامەیەکی کراوەیە بە تورکی بۆ سوڵتان عەبدولحەمید بەم ناوەوە «شوکتلو عظمتلو سلطان عبدالحمید خان ثانی حضرتلرینه» واتە «بۆ سوڵتان عەبدولحەمید خانی دووەمی خاوەن شکۆو پایە» . کۆتایی نامەکە ، کە سەرانسەری لاپەڕەی یەکەم و دووەمی گرتۆتەوە ، بە ئیمزای «بدرخان پاشا زاده مقداد مدحت قوللری»ی هاتووە . میقداد مەدحەت بەگ لەم نامەیەدا ، کە دووەم نامەیەتی لە ڕێگەی «کوردستان»ەوە ئاراستەی سوڵتانی بکات ، بە شێوازێکی زۆر لەسەر خۆ ئامانجەکانی ڕۆژنامەی «کوردستان»ی خستۆتە بەر چاوو داوای لێکردووە ڕێگەی بلاوبوونەوەی بدات هەر بەم بۆنەیەوە لە لاپەرە سێی هەمان ژمارەدا پێشنیاری بۆ زاناو میرو ئاغایانی کورد کردووە بە بروسکە داوا لە سوڵتان عەبدولحەمید بکەن ڕێگە بدات «کوردستان» بە ئاشکرا بنێردرێتە خاکی نیشتمان . ئەمەش بێ گومان دەچێتە خانەی خەباتی ڕووناکبیرانی کوردی ئەو ڕۆژگارەوەو شێوەو ڕێبازی ئەو خەباتە نیشان دەدات .

شایانی باسە لە کۆتایی ژمارە یەکەوە تا ژمارە سێی «کوردستان» نووسراوە «المصری مطبعة (الهلال)دە طبع بیە» ، کەچی لە کۆتایی ژمارە چوارو پێنجیدا نووسراوە «المصری جریدەیا کردستانی طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە شەشەوە نووسراوە «مطبعا جمعیتا تفاق و فنجیا مسلمانا طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە بیستیشدا نووسراوە «المصری مطبعا جریدەیا کردستانی طبع بیە»و لە کۆتایی ژمارە بیستودوویدا بە تورکی نووسراوە «هندیه مطبعه سنده طبع اولنمشدر»و لە کۆتایی ژمارە بیستو هەشتیەوە تا کۆتایی ژمارە سیویەکی بە تورکی نووسراوە «إنتقام مطبعه سنده طبع اولونمشدر» . بێ گومان ئەم هەموو چاپخانەو جێگۆڕیەش نیشانەیەکی تری ئاوارەیی «کوردستان»ی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی‌و باری یەکجار قورسی سەر شانی ڕووناکبیرانی ئەو قۆناغەی کوردن .

دیارە دەرچوونی یەکەم ڕۆژنامە لە مێژووی گەلی کوردا هەنگاوێکی گەورەو سەرتایەکی بایەخدار بوو . دەرچوونی «کوردستان» بایەخی سیاسی‌و زانستی‌ی

هەبوو . هیچ دوور نەڕۆین ئەگەر ئەم ڕۆژنامەیە نەبوایە لەوانە بو تاوەکو ئەمڕۆکەش ساڵی وەفاتی شاعیری گەورەی کورد حاجی قادری کۆییان نەزانیایە . بەهۆی «کوردستان»ەوە بەوە زانرا کە زۆربەی نووسەرانمان لە دیار کردنی ساڵی کۆچی دوایی حاجی قادردا بە هەڵەدا چوون . مامۆستا ئەورەحمان سەعید ساڵی ١٣١٢ی کۆچی بۆ داناوە کە دەکاتە (١٨٩٤ – ١٨٩٥)ی عیسایی[٣٨] مامۆستایان عەلائەدین سەجادیو گیو موکریانیو محەمەدی مەلا کەریم ساڵی ١٨٩٢یان بۆ داناوە[٣٩] دوکتۆر مارف خەزنەدارو دوکتۆر ئیسحان فوئادیش وەك ئەدمۆنس ساڵی ١٨٩٤یان بۆ وەفاتی حاجی داناوە[٤٠] مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە «شیعرو ئەدەبیات»ەکەیدا تەنها باسی ساڵی لە دایك بوونی حاجی ی کردووە[٤١] هەرچی مامۆستا ئەمین زەکیشە ساڵی ١٣١٤ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٦ – ١٨٩٧ی عیسایی دەگرێتەوە[٤٢] . هەرەگوڵ ئازیزان کە نازناوی جەلادەت بەدرخانە ساڵی ١٣١٢ی کۆچی داناوە کە ١٨٩٤ – ١٨٩٥ی عیسایی دەگرێتەوە[٤٣]

دوای ئەم هەموو جیاوازییە گۆڤاری «ڕووناکی» ساڵی ١٩٦٩ لە وتارێکیدا کە

---

(٣٨) «کۆمەڵە شیعری حاجی قادری کۆیی» . چاپو بلاوکەر عبدالرحمن سعید . بغداد . ١٩٢٥ . ل ٦

(٣٩) بروانە

علاءالدین سجادی . سەرچاوەی ناوبراو ، ل ٣٠٩ . ٣١٢ . چاپی دووەم ل ٣٤١ ، ٣٤٣ . «دیوانی حاجی قادری کۆیی» . هەولێر ، ١٩٦٩ ، ل ٥ . محمدی مەلاکرم . حاجی قادری کۆیی شاعیری قۆناغێکی نوێیە لە ژیانی نەتەوەی کورد . بەغدا . بێ . ل ٩

(٤٠) بروانە

دوکتۆر مارف خەزنەدار ، سەرچاوەی ناوبراو . ل ٤٠ ، دوکتۆر ئیحسان فوئاد . هونەرمەندیی حاجی قادری کۆییو شوێنی لە وێژەی کوردیدا . کورتەی نامەی دوکتۆراکەی . بە زمانی ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ٩ .

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, P. 58

(٤١) ڕەفیق حیلمی ، شیعرو ادبیاتی کوردی ، بەغدا ، ١٩٤١ ، ل ٩٩ – ١١٨

(٤٢) محمد امین زکی ، مشاهیر الکرد وکردستان ، الجزء الثاني ، ص ١١٠

(٤٣) بروانە :

(Hawar), Sham, Sal 9 , Hejmar 33, 1941, L. 13

بێ ناوی نووسەرەکەی بلاوکراوەتەوە بە یاریدەی ڕۆژنامەی «کوردستان» سالی کۆچی دوایی حاجی قادری کۆیی بە دروستی داناوە[٤٤] وا پێ‌دەچێت ئەو وتارە هی دوکتۆر کەمال فوئاد بێت.

«کوردستان» لە لاپەڕە سێی ژمارە سێدا وەك هەواڵ سالی کۆچی دوایی حاجی قادری کۆیی بەم جۆرەی لای خوارەوە بلاوکردۆتەوە

«عالملك ژ سوار هبی سالا دی وفات‌کر رحمتا خدی لیە گنهێن وی بغفرینە ناڤ وی حاجی عبدالقادر بی اڤ مروف صاغیا خوەوە گللك خپتی درحقا علماندنا علم‌و معرفتیرە گللك یت‌و اشعارین کرمانجی دنفیسی ریدکر ولات خوە سورا عزمان سورایە لوما کرد حمی ڤی عزمانی نظانن . پشتا کتیا مم‌و زینیدە بخط دست خوە هن بیت نفیسینە تبرکاً من او ابیات لێ جریدەییدە بنفیسین وکی بدقت بی خوندن معنا وان خوش تیت فهم‌کرن»[٤٥]

دوا بەدوای ئەم قسانە «کوردستان» ئەو بەیتانەی چاپ‌کردووە کە حاجی قادر بە خەتی پیرۆزی لەسەر بەرگی پشتەوەی دیوانێکی «مەم‌و زین»ی خانی نووسیونی‌و بەیتی یەکەمیان دەڵێت

زەمـــانـــە ڕەسمی جـــارانی نـــەمـــاوە   چـــرای ســـاظـــم‌و مـــنشی کـــوژاوە

دوا بەیتیشیان دەڵێت

لـــە کـــوردان غـــەیـــری حـــاجی‌و شێخی خـــانی

ئـــەساسی نـــظـــمی کـــوردی‌ی دانـــەنـــاوە

وا دیارە ژمارەکانی «کوردستان» زوو بە زوو گەیشتوونەتە دەست زۆر کەس‌و لە هەموو لایەك هەستی خەڵکەکەی بزواندووەو چاوی ڕوون کردوونەتەوە . هەر لەم ژمارەیەشدا نامەیەکی تێدایە کە (ن . ح .) ناوێك لە شامەوە ناردوویە بۆ میقداد مەدحەت بەدرخان‌و بە ئەوپەڕی بەختیاری‌یەوە باسی گرنگی‌و بایەخی «کوردستان»ی کردووەو بەم جۆرە هەستی خۆی بەرامبەر خاوەنەکەی دەربڕیوە

رحمت لیاب تە بت خدی دولتا تە مظن بکت او عدل‌و کرما باب تە

---

(٤٤) «ڕووناکی» . هەبێ . ٢٣ی مایسی ١٩٦٩ . ل ٤١

(٤٥) دەقی قسەکانی «کوردستان»ە بێ دەستکاری‌ی شێوازو ڕێنوسی .

کری نهو ژی دبت سبا رحمتی او جریده ته سر قنجیا کردا دریخستی اڤ ژی نیزک وی‌به زمانی قنجی هوقاس دبت . . .».

هەر دوا بەدوای ئەم نامەیە هەڵبەستی لاوێکی کوردی شام بە ناوی شێخ أ. فەتاحەوە بلاّوکراوەتەوە کە ئەمیش بە ئاشکرا نیشانی دەدات ڕۆژنامەی «کوردستان» چ دەنگێکی لە ناو کوردا داوەتەوە. لە ژمارەکانی تریشدا گەلێك نمونەی لەو جۆرە بەر چاو دەکەون.

هیچ گومانێك لەوەدا نی‌یە کە ڕۆژنامەی «کوردستان» چرایەکی پرشنگداری نوێ بوو لە ئاسۆی ژیانی ڕووناکبیری‌ی کوردا هەڵکرا. ژمارەیەکی زۆر لە مێژوونووس‌و نووسەرانی خۆو بێگانە ئەم ڕاستی‌یەیان تۆمار کردووە. دوکتۆر شاکیر خەصباك‌و دوکتۆر بلەچ شێرکوە «کوردستان»یان بە سەرەتای گۆڕین لە ژیانی کوردا داناوە[٤٦] دیارە هەر ئەم هۆیانەش مەترسی‌یان خستە ناو دڵی کاربەدەستانی تورکیاوەو وای لی‌کردن هەر لە سەرەتاوە بلاّوبوونەوەی «کوردستان» لە ناو ولاّتی عوسمانیدا قەدەغە بکەن ، ئەو ڕاستی‌یەی لە ناوەڕۆکی ڕۆژنامەکە خۆیەوە بە ڕوونی دیارە. «دەروازەی بالاّ» بەوەشەوە نەوەستا. بەو نامەیەی میقداد مەدحەت بەدرخاندا کە بۆ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمی ناردووەو وەك سەروتار لە ژمارە پێنجی «کوردستان»دا بلاّوی کردۆتەوە ئاشکرا دیارە چۆن پیاوانی سوڵتان کەوتوونەتە بیانووگرتن‌و شەڕ فرۆشتن بە خاوەنی ڕۆژنامەی «کوردستان» ؛ بە ڕادەیەك داوایان لە کاربەدەستانی میسر کردووە ئەو نیشتمانپەروەرەی کورد وەك «تاوانبارێك» بینێرنەوە ئەستەموول وا دیارە ئەو فشارە زۆرەی چەتەوڵەکانی سوڵتان میقداد مەدحەت بەدرخانی ناچارکرد لە دوای ژمارە پێنجی‌یەوە ئیتر دەست لە دەرکردنی «کوردستان» هەڵبگرێت‌و بەدرخانی‌یەکان ناچار بوون ڕۆژنامەکە بگوێزنەوە شاری جنێڤ‌و لێرە بەدواوە عەبدوڕڕەحمان بەدرخانی برای میقداد مەدحەت[٤٧] چاپ‌کردنی گرتە ئەستۆی خۆی.

---

(٤٦) بڕوانە

الدکتور شاکر خصباك ، الکرد والمسألة الکردیة ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ص ٢٩ ، الدکتور بلەچ شیرکوه . القضیة الکردیة . ماضی الکرد وحاضرهم ، القاهرة ، ١٩٣٠ ، ص ٥١ .

(٤٧) میقداد مەدحەت ناوێکی لێکدراوی وەك ئیسماعیل حەقی‌و مستەفا کەمال‌و گەلێکی‌ترە کە بەپێی دەستووری ئەو ڕۆژگارە لە ولاّتی عوسمانیدا باو بووە.

بەم جۆرە لە ڕێگەی «کوردستان»ەوە دەتوانرێت گەلێك لایەنی بایەخداری ویژەو مێژووی نوێی گەلی کورد ڕوون بکرێتەوە «کوردستان» لاپەڕەیەکی پڕ لە شانازیی گەلی کوردو سامانێکی بەهاداری‌یەتی .

پێنجەم – مێژوو ئۆرگانی «کۆمەڵەی کوردستان» :

لە سەرەتای سەدەی بیستەوەو بە تایبەتی دوا بە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ساڵی ۱۹۰۸ی تورکە لاوەکان کە تەخت‌و تاراجی سوڵتان عەبدولحەمیدی زۆرداری لە بندا هەڵتەکاند ، ڕووناکبیرانی کورد لە ئەستەموڵ‌و دیاربەکر کەوتنە دامەزراندنی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوی سەربەخۆی وەك «کردستان جمعیتی»و «کورد تعمیم معارف و نشریات جمعیتی» و «کردستان تعالی جمعیتی» و «کورد قادینلری تعالی جمعیتی» و هی‌تر. لەو کاتەدا تەنانەت ئافرەتی کوردیش کەوتە خۆو دەستەیەکی پێشڕەویان «کۆمەڵی بەرزی ئافرەتانی کورد»یان دامەزراند[48] ئەم ڕێکخراوانە دەورێکی بالآیان لە بزوتنەوەی نەتەوەیی‌و ژیانی ڕووناکبیری‌ی گەلی کوردا بینی .

لە کوردستانی عیراق تا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان هیچ کۆمەڵ‌و ڕێکخراوێك دروست نەبوو . لەوساوە ، وەك ئاشکرایە ، گەلی کورد هاتە کۆڕی خەباتێکی سەخت‌و درێژخایەنەوە دژی ئینگلیزی داگیرکەرو لە مەیانی ئەم خەباتەدا بەشێك لە ڕووناکبیرانی ئەم بەشەی کوردستان کەوتنە ئەوەی لە بایەخی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوو جێگەیان لە ژیانی گەلدا تێبگەن . بەم جۆرە لە بیستەکانەوە لێرەش دەست‌کرا بە دامەزراندنی چەند کۆمەڵ‌و ڕێکخراوێك . مامۆستا ڕەفیق حیلمی لەم بارەیەوە نووسیوی‌یە دەڵێت :

«لاوە نیشتمانپەروەرەکانی کورد . هەر ڕۆژە کۆمەڵێکیان دائەمەزراند»[49]

کۆمەڵە سیاسی‌یەکانی کوردستانی عیراق ئەو ڕۆژگارە کەڵکی زۆریان لە تاقی‌کردنەوەکانی کۆمەڵ‌و ڕێکخراوە سیاسی‌یەکانی کوردستانی تورکیا وەرگرت ، بە تایبەتی چونکە بەشێك لە دامەزرێنەران‌و ئەندامە چالاکەکانیان بەر لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهان لە ئەستەموڵ خوێندبوویان‌و کاریان کردبوو .

---

(٤٨) «کورد قادینلری جمعیتی»

(٤٩) بڕوانە :

رفیق حلمی ، یادداشت ، بەرگی دووەم ، بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ل ٢٨

یەکێك لەو کۆمەڵانەی سەرەتای بیستەکان لە کوردستانی عیراق دامەزرێنرا «جەمعیەتی کوردستان» بوو ئەم کۆمەڵە یەکەم ڕێکخراوی ئاشکرا بوو لە مێژووی کوردستانی عیراقدا کە کاربەدەستانی ئینگلیز لەبەر گەلێك هۆ ناچار بوون ڕێگەی کارکردنی پی بدەن.

«جەمعیەتی کوردستان» ڕۆژی هەینی ی ۲۱ی تەمموزی ساڵی ۱۹۲۲ لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا لە مزگەوتی سەید حەسەنی موفتی لە شاری سلێمانی بە سەرۆکایەتی مستەفا پاشا یامولکی دامەزرێنراو لە ڕێگەی دەنگدانی نهێنی‌یەوە مامۆستایان ڕەفیق حیلمی و ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ و صالح قەفتان و فایق بەگی مارف بەگ و حاجی ئاغای فەتحوڵلاو عیزەت بەگی عوسمان پاشاو ئەدهەم ئەفەندی و ئەحمەد بەهجەت و شێخ محەمەدی گولانی و شێخ عەلی ی سەرکارو عەلی ی باپیر ئاغاو عەبدوڵلا ئەفەندی ی محەمەد ئەفەندی و شوکری عەلەکە بۆ بەڕێوە بردنی کۆمەڵەو ئۆرگانی کۆمەڵە هەڵبژێردران(۵۰)

«جەمعیەتی کوردستان» مۆری تایبەتی ی خۆی هەبوو کە ناوی بەم جۆرە لە سەر هەڵکەندراوە «جمعیت کردستان». لەسەروو ناوەکەشی‌یەوە وێنەی ڕۆژ هەڵکەندراوە(۵۱) ئەم مۆرە لە لایەن خوالێخۆشبوو عەبدولعەزیز یامولکی ی کوڕی مستەفا پاشاوە پارێزراوە

هەمان کات ڕێگە بە «جەمعیەتی کوردستان» درا ئۆرگانێکی حەفتانە بە ناوی «بانگی کوردستان»ەوە(۵۲) دەربکات کە یەکەمین ژمارەی ڕۆژی چوار شەممەی ۸ی (ذوالحجە)ی ۱۳٤۰ی کۆچی . ۲ی ئابی ساڵی ۱۹۲۲ی عیسایی لە سلێمانی

---

(۵۰) بڕوانە

«بانگ کردستان» ، سلێمانی ، ژمارە یەك ، دووی ئاغستۆس ۱۹۲۲ ، ل ۱-۲.

شایانی باسە مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە یادداشتەکانیدا تەنها ناوی حەوت لەو ئەندامە هەڵبژێرراوانەی نووسیوە (رفیق حلمی. یادداشت. جزمی پێنجەم ، بەغدا ، ۱۹۵۷ ، ل ٤۸٦ ٤۸۷)

(۵۱) بڕوانە وێنەی ئەو مۆرەی «جەمعیەتی کوردستان» لە لاپەڕە ٤١٤ی ژمارە یەکی «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد»دا.

(۵۲) «بانگ کردستان»

چاپ‌کراوه . له لای سه‌ره‌وه‌ی یه‌که‌م ژماره‌ی «بانگی کوردستان» نووسراوه :

«صاحب امتیازو مدیر مسئول مصطفی پاشا ، محرر کوردی‌و فارسی علی‌کمال‌و م.نوری ، محرر تورکی رفیق حلمی» .

له ژێر ناوی ڕۆژنامه‌که‌شدا ئه‌مه نووسراوه

«زمـــان گورزو رابوردو ایســـتـا پـــالوان عـــلـــمــه
سلاح دستــه صـــنـعت بـارقـهٔ تـیـغ‌و سنـان عـلـمــه

علمی ، اجتماعی ، ادبی ، غزته‌یه‌کی حرو سربست ملی‌یه ، هفتهٔ جاریك دردچی» (٥٣)

هه‌موو لاپه‌ڕه‌کانی مێژووی ڕۆژنامه‌نووسی‌ی کوردی‌ی جێگه‌ی شانازین ، ته‌نانه‌ت زۆر ده‌گمه‌ن هه‌ڵده‌که‌وێت ڕۆژنامه‌یه‌ك ، یا گۆڤارێکی کوردی‌ی ، به‌وانه‌شیانه‌وه که بۆ مه‌به‌ستی تایه‌تی‌ی ده‌رکراون ، ده‌ورێکی کۆنه‌په‌رستانه‌ی دیبێت . وه‌ك به‌ڵگه لێره‌دا پێ ده‌ستکاری‌ی نمونه‌یه‌کی پچوك له «بانگی کوردستان»ه‌وه ده‌هێنینه‌وه . له‌سه‌ر لاپه‌ڕه سێی ئه‌و ڕۆژنامه‌یه ئه‌مه نووسراوه

«مصرف چاپ‌کردن‌و سایره» اول نسخهٔ ام غزته‌یه له طرف اعضایان دائمی جمعیت کردستانه‌وه تأمین کراو و ام اول نسخه‌یه‌ی تبرکا ومجانا توزیع و تقدیم بردران وطن دکری» .

له هه‌مان ژماره‌شدا به ناوی «صاحب امتیاز میر لوا مصطفی»وه ئه‌مه بلاوکراوه‌ته‌وه . که له‌به‌ر بایه‌خی به ده‌ستکاری‌ی شێوازی نووسینه‌که‌یه‌وه ده‌یخه‌ینه به‌ر چاوی خوێنده‌وان :

«السلام علیکم ئه‌ی کوردان . ئه‌ی قه‌ومی قه‌دیمی په‌هله‌وی . گوێ بگرن له «بانگی کوردستان» . ئه‌م بانگه بۆ خه‌به‌رداری‌ی هه‌موو کوردانه ، بۆ هوشیاری‌ی شێرانه . بۆ بیستنی باوك‌و دایکانه . گوێ بگرن ئه‌م بانگه چی تێدایه . ئه‌م هاواره بۆچی‌یه . قسه‌ی پروپوچی کۆلانان . درۆ هه‌ڵبه‌ستنی ڕیژگاوان به‌سی‌یه ، ته‌ماشای عالەم بکه‌ن له صنعه‌ت‌و مه‌عریفه‌تدا له ئێمه پاشکه‌وتوتر کێ هه‌یه ؟ ، کالآیه‌کمان نی‌یه بۆ سه‌تری عه‌وره‌تمان کافی بێ ، ده‌رزی‌و ده‌زویه‌کمان نی‌یه که ده‌ستکردی

---

(٥٣) ده‌ستکاری‌ی شێوازی ڕینووسه‌که‌ی نه‌کراوه .

ولاَتمان بێ ، نیشانەی عەزەمەتو خانەدانیش کە ئیستە عیبارەتە لە شەکرو چا ، ئەوانەیش هی کوردستان نین ، لە جێگایانی دوور دێن . پارچە کاغەزێك کە بۆ نوشتەی چەورو شیرین بێ ئەویش لە فرەنکستانەوە[54] دێت ، لە صەدا چوارمان تێدا نی‌یە کە کاغەزێك بۆ کەسوکاریو سرێکی مەحرەمانە بۆ عائیلەی خۆی بنووسێ مشکیو مێزەرمان لە ئێرانو فرنکستانو گوروونی گولێ حۆقەییان لە هندوستانو عەبای گەورە گەورەی نازدارانمان لە عەرەبستانو کفنی مردوانمان لە ئەوروپاو مەلۆتکەی منداڵانمان لە ئەمەریکاوە بۆ دێت» .

ژمارەکانی «بانگی کوردستان» پڕیانە لە هەواڵو باسو وتاری گرنگ کە ، بێگومان ، کەرەستەیەکی بەنرخن بۆ ڕوون کردنەوەی گەلێك لایەنی مێژووی نوێو هاوچەرخی نەتەوەی کورد[55]

«بانگی کوردستان» لە سلێمانی چواردە ژمارەی لێدەرچوو کە هەموویان ، وەك لە دوا لاپەڕەی ڕۆژنامەکە خۆیدا نووسراوە ، «لە چاپخانەی حکومەت لە سلێمانی» چاپ کراون .

ڕۆژی دەرچونی ژمارە چواردەی «بانگی کوردستان» ٨ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٣یە . بارستی هەموو ژمارەکانیشی ٢ر٢١×٣٤ سانتیمەو ژمارە چواردەی نەبێت کە چوار لاپەڕەیە هەموو ژمارەکانی‌تری شەش لاپەڕەبین .

شایانی باسە مستەفا پاشا یامولکی سەرەتای ساڵی ١٩٢٦ هەر بە ناوی «بانگی کوردستان»ەوە سێ ژمارەی‌تری دەرکرد کە لەسەریان نووسراوە (١٤-١ ، ١٤-٢ ، ١٤-٣) ئەمیان مستەفا شەوقی نووسەرو کەریم ڕۆستەم کارگێری بوون .

---

(٥٤) «فرنکستان» واتە ولاَتی فەرەنگان . لە ناوی ئەو دەستە هۆزە ئەوروپایی‌یە دێرینەوە هاتووە کە بە لاتینی (Franci) و بە فەرەنسی (Francs) یان پێ دەڵێن . ئەو هۆزانە لە کۆنەوە خاوەن دەسەلاَتو دەوڵەت بوون . لە زمانە ڕۆژهەلاَتی‌یەکاندا بۆتە ئەفرەنجیو زۆر جار لە بریی ئەوروپایی بەکار هێنراوەو وەك زاراو لە ناو چینو دەستەکانی سەرەوەی کۆمەڵدا باوبوو . تا ئەم دواییانەش بەکار دەهێنرا . وا دیارە لە ڕێگەی زمانی تورکی‌یەوە تێکەڵ بە کوردی‌ی خۆمان بووە

(٥٥) کاك جەمال خەزنەدار کارێکی چاکی کرد کە وێنەی ژمارەکانی ئەم ڕۆژنامەیەی بلاَوکردەوەو بەو جۆرە بووە سەرچاوەیەکی بەردەستی خۆو بێگانە (بڕوانە : «بانگی کوردستان» . کۆکردنەوەو لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار ، بەغدا ، ١٩٧٤) .

شەشەم – یەکەم گۆڤاری منداڵان بە کوردی :

تەمەنی تاقە ساڵانەی «کۆماری مەهاباد» ، کە ڕۆژی ٢٢ی کانونی دووەمی ١٩٤٦ دامەزراو کانونی یەکەمی هەمان ساڵ ڕوخا ، بووە ڕۆژی گەشە کردن و برەوی ڕۆژنامەنووسیی کوردیی . لەو ماوە کەمەدا بە پێوانەی کوردستان ژمارەیەکی یەکجار زۆر ڕۆژنامەو گۆڤار بە زمانی کوردی چاپ کرا ، وەك «کوردستان» و «هەڵاڵە»و «هاوار» و «هاواری نیشتمان» و «هاواری کورد»و هی‌تر . هەر لەو ڕۆژانەشدا یەکەم گۆڤاری منداڵان لە مێژووی گەلی کوردا بە ناوی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد»ەوە چاپ‌کرا .

«گڕوگاڵی منداڵانی کورد» لە «چاپخانەی کوردستان»ی شاری مەهاباد چاپ دەکراو لە ژێر ناوی گۆڤارەکەدا نووسراوە «بیری کارگەرانی چاپخانەی کوردستان»ە دەوروبەری کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩٤٦ ژمارەی یەکەمی لێ دەرچو . ژمارەی دووەمی ڕۆژی یەکی جۆزەردانی ساڵی ١٣٢٥ ، ٢١ی مایسی ١٩٤٦و ژمارە سێی ڕۆژی یەکی پوشپەڕی ١٣٢٥ ، ٢١ی حوزەیرانی ١٩٤٦ دەرچوون . وا دیارە هەر ئەو سێ ژمارەیەشی لێ چاپ‌کراوە[٥٦]

بارستی ژمارە دوو و سێی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» (٥ر٢٢ ×١٥) سانتیمە . قادری مودەڕیسی سەرپەرشتی بڵاوکردنەوەی دەکرد . لە هەردووك ئەو دوو ژمارەیەدا چەند دەرسێکی زمان و جوگرافیاو باسی‌تریان تێدا بڵاوکراونەوە . بەرگی ژمارە سێی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» بە وێنەی صەلاحەددینی ئەیوبی ڕازێنراوەتەوە .

---

(٥٦) ژمارە ٢و ٣ی «گڕوگاڵی منداڵانی کورد» لای خۆم هەن ، هەر کەسێك بیەوێت دەتوانێت کەڵکیان لێ وەربگرێت . هەروەها وێنەیان لە کتێبخانەی کۆڕ هەیە .

باسی هەشتەم

چمکێك لە مێژووی یەکەم چاپخانەی کوردی لە شاری سلێمانی

ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی ئاوێنەی بێ‌غەل‌و غەشی لاپەڕەی پڕ بەسەرهاتی مێژووی گەلەکەمانە (*) . شەونخونی‌و هەوڵ‌و تەقەلای بێ‌وچانی سەربازە ونەکانی ئەم مەیدانە گرنگەی ژیانی ڕوناکبیرمان شایانی نرخاندنی بەرزو لێکۆڵینەوەی وردە . بەداخەوە کەسمان کاتی خۆی نەکەوتینە عەودالی یادداشتی ئەو نەمرانەی بناخەی مێژووی ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌یان داڕشت ، بۆیەکا نهێنی‌و داستانی دانسقەی زۆرمان لەکیس‌چوو ، لەگەڵ پیرەمێردو حسەین حوزنی موکریانی‌و صالح قەفتان‌و زۆر ڕۆڵەی‌تری بەوەفای گەلەکەماندا بە داخەوە چوونە ژێر گڵەوە . ئەمیشیان ، وەك زۆر شتی‌ترمان ، دەبو وابێت ! !

لە دانیشتنێکدا مامۆستا ئەحمەد خواجام گێڕایەوە دەوروبەری ٦٠ ساڵ لەمەوبەر . کەوتینە باسی یەکەم چاپخانەی کوردی‌ی کە ئینگلیزەکان لە سلێمانی دایانمەزراند . هەندێك ڕاستی‌ی نەزانراوو بەنرخی نوێم دەسکەوت کە شایانی تۆمارن .

دوای دامرکاندنەوەی قۆناغی یەکەمی ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحموود (کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩١٩) ئینگلیزەکان مێجەر سۆنیان کردە حاکمی سیاسی‌ی هەرێمی سلێمانی بەو نیازەی زیاتر چاوی خەڵکەکەی پێ بترسێنن‌و زیرەکانەش دڵیان بەلای خۆیاندا ڕابکێشن . سۆن بۆ ئەم فەرمانە لە هەموو ئینگلیزەکانی ئەو سەردەمە زیاتر دەستی دەدا کوردی‌یەکی باشی دەزانی‌و چاك شارەزای کون‌و کەلەبەری ئەو بەشەی کوردستان بوو ، وەك هەموو داگیرکەرێك ژەهرو شەکری تێکەڵ دەکرد .

(*) لە «ڕۆشنبیری نوێ» ، ژمارە ٧٧ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٩ ، ل ٣١ - ٣٤دا بلاوکراوەتەوە .

زۆر جار پەنای دەبردە بەر ستەمو زۆرداری ، جاری‌واش هەبوو دەستی یاریدەی بۆ دەستەیەك درێژ دەكردو ئەمو ئەوی دەكڕی . بەڵام وەك ئەورووپایی‌یەكی پێشكەوتوو بیری دەكردەوەو بۆ خۆشی كوردناسێكی گەورە بوو ، بۆیەكا دامەزراندنی چاپخانەیەكی كوردی‌ی بە پێویست زانی . هەر ئەو سەردەمەش ئینگلیزەكان ژمارەیەك چاپخانەی كۆنیان هێنایە عیراق بۆ ئەوەی كاری میری‌و مەبەستی پڕۆپاگەندەی خۆیان باشتر بەرنەسەر . لەسەر پێشنیاری مێجەر سۆن یەكێك لەو چاپخانانە بەر شاری سلێمانی‌و یەكێكی تریان بەر شاری كەركووك كەوت .

مێجەر سۆن خۆی سەرپەرشتی‌ی كاری چاپخانەكەی سلێمانی‌ی دەكردو ڕێ‌و شوێنێكی باشی بۆ دانا . بەرامبەر ماڵی حەمە ئاغای ئەورەحمان ئاغا خانووی فارس ئەفەندی‌ی بۆ گرت‌و كردی‌یە مەڵبەندی . گەورەترین كۆسپی ئەوە بوو چۆن‌و لەكوێ تیپكار پەیدا بكات . ئەو سەردەمە كرێكاری خوێندەوار قاتی بوو . هەرچۆن بوو سۆن توانی سێ لاوی خوێندەوار قایل بكات كە كاری چاپخانەكە بگرنە ئەستۆ - شێخ مەجیدی شێخ عارف‌و ئەدیب عەزیزو محەمەد زوهدی . ئەو سێ پێشرەوەی ڕۆژنامەنووسی‌و چاپخانەگەری‌ی كوردی‌ی عیراق بە هەرسێكیان تیپەكانیان ڕێك‌دەخست‌و پرۆڤەی نووسینەكانیان ڕاست‌دەكردەوەو ئینجا بە مەكینەیەكی دەست لە چاپیان دەدا . ئەم كارە هەرچەندە زۆر گران نەبوو ، بەڵام ئاسانیش نەبوو .

یەكەم كاری چاپخانەی سلێمانی ئامادەكردنی كاغەزو تۆماری تایبەتی بوو بۆ بەڕێوەبردنی كاروباری میری . بەڵام گەورەترین كاری دەركردنی یەكەم ڕۆژنامەی كوردی بوو لە كوردستانی عیراق . دوای كۆششێكی زۆر مێجەر سۆن ڕۆژی ٢٩ی نیسانی سالی ١٩٢٠ یەكەم ژمارەی ڕۆژنامەی «پێشكەوتن»ی خستە بازارەوە . «پێشكەوتن» (٢٠×٣٢سم) حەفتەی جارێك ، سەرەتا بە چوارو دوایی‌ی شەش لاپەرە دەورووبەری دوو ساڵ بە ڕێكوپێكی دەرچوو . مێجەر سۆن خۆی سەرپەرشتی دەكردو جاروباریش نووسینی تێدا بلاودەكردەوە ، ئەمە نموونەی یەكێك لە نووسینەكانی‌یەتی

«بۆ زانینی هەموو :

مەجید كوڕی عەلی‌ی هەمەوەندی ٢٧ ساڵەیە ، دەستە پیاوە ، سمێلی پڕو

دریژه ، ریشی توّیه ، مووی سووره . پیاوی کوشتووەو هەلاتووه ، هەچ کەسیّ
هەوالّی ئەو مەجیدە بدا کە بوّ کویّ چووه یا بیگریّو بیگەیّنیّتە حوکمەت سیّ صەد
روپیەی ئەدریّتیّ .
حاکمی سیاسی میّجەر سوّن»[1]

«پیّشکەوتن» بوّ کاتو شویّنی خوّی روّژنامەیەکی دەولّەمەندو پیّشکەوتوو بووّ .
دەستەیەك رووناکبیری ناوداری وەك جەمال عیرفانو شیّخ نوری شیّخ صالحو
جەمیل صائیبو زەکی صائیب بەرهەمی خوّیان تیّدا بلاّودەکردەوەو بەو جوّرە
«پیّشکەوتن» شویّنی دیاری لە میّژووی روّژنامەنووسیی کوردیدا بوّ خوّی کردەوەو
ئیمروّ ژمارەکانی یەکیّکن لە سەرچاوە رەسەنەکانی لیّکوّلّینەوەی زوّر لایەنی ژیانی
گەلەکەمان .

لەگەلّ ئەوەش ناوەروکی ژمارەکانی «پیّشکەوتن» لە هەلّەی گەورەو نیشانەی
دواکەتوویی بیّبەش نەبوون . لیّرەدا ئەم نموونە سەیرە دەخەینە بەرچاو کە ئەو
روّژنامەیە دەربارەی رەگەزی کورد بلاّوی کردوّتەوە . لە یەکیّك لە ژمارەکانیدا
«پیّشکەوتن» نووسیویە دەلّیت

«کە دەنگوبانگی[2] پیّغەمبەریّتیی محمد المصطفی (صلعم) گەیشت بە هەموو
لایەکو غەلغەلەی خستە دونیاوە وای لیّ هات کە خاقانو سەلاطین حەلّقەی
بەندەیەتیی ئەو سەروەرە بخەنە گویّ . ئوّغوز خان کە لەو وەختەدا گەورەترین
سەلاطینی تورکستان بوو لە پیاوماقولّی کورد بەغدوز ناوی سەروسەکوت ناشرینی
ناردە خزمەت پیّغەمبەر (صلعم) . . پیّغەمبەر (صلعم) کە چاوی پیّکەوت لە سەرو
گویّلاکی قیّزی کردەوە . عەشایرو قەبایلی پرسی ، بەغدوز وتی لە ئەکرادم ، ئەو
حەزرەتەیش فەرمووی خوای تەبارەکەن تەعالا ئەم تایەفەیە موەفەق بە ئیتفاق نەکات
ئەگینا عالەمیّك لەدەست ئەوان بەتەنگ دیّن . ئیتر لەو روّژەوە دەولّەتو سەلّتەنەتی
گەورە بوّ ئەمانە ریّكنەکەوتووە پیّنج تایەفە نەبیّت . .»[3]
میّجەر سوّن نە بە روّژنامەی «پیّشکەوتن»و نە بە هیچ کاریّکیتری نەیتوانی گەلی

(1) «پیّشکەوتن» ، سلیّمانی ، ٣ی مارتی ١٩٢١
(2) تەنها دەستکاریی رێنووسەکەی کراوە .
(3) «پیّشکەوتن» ، ١٤ی ئوّکتوّبەری ١٩٢٠

کورد فریو بدات . نیشتمانپەروەرانی کوردستان سەریان بۆ ئینگلیز شۆڕ نەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی داگیرکەر ناچار بکەن ڕێگە بدات شێخی پێشەوا لە هەندەران ، لە دۆرگەی ئەندامانەوە بگەڕێتەوە خاکی نیشتمان[4] لە یەکێك لە دەکومێنتە تایبەتی یەکانیاندا ئینگلیزەکان بێ پێچ و پەنا دانیان بەوەدا ناوە کە ئەو سەردەمە «هەموو هەستی نەتەوەیی ی خەڵکی کوردستان ئاراستە کرابو بۆ گێڕانەوەی شێخ مەحموود»[5] ئینگلیزەکان ناچار بوون سەر بۆ ویستی گەل شۆڕبکەن و پیلانی لەناوبردنی شێخ لەبیر خۆیان بەرنەوە[6] و ڕێگەی بدەن بگەڕێتەوە بەو هیوایەی «دەرسی» لە دەردو ئازاری دەربەدەری ی چەند ساڵەی وەرگرتبێت[7] . بەڵام شێخ وەك نیشتمانپەروەرێکی ڕەسەن هەر دەرسەکەی جارانی دەوور دەکردەوە ، بۆیە کە گەڕایەوە لەوسا زیاتر سوور بوو لەسەر ئەوەی پێی بێگانە لە خاکی نیشتمان ببڕێت . چەند دەکومەنتێکی گرنگی تری ئینگلیزەکان باسی ئەوە دەکەن چۆن شێخ بەر لەوەی بگانەوە سلێمانی هەر لە ڕێگەوە پەیوەندی نهێنی ی لەگەڵ هێزە نیشتمانی یەکاندا بەست و ویستی کەڵك لە دوژمنایەتی ی کەمالی یەکانی تورکیا وەربگرێت کە ئەو ڕۆژانە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەوان گەورەترین ناحەزی ئینگلیز بوون[8]

---

(٤) دوای دامرکاندنەوەی قۆناغی یەکەمی ڕاپەڕینەکەی شێخ مە شر بریندار بوودو بەدیل گرتنی خۆی و دوای بڕیاردانی خنکاندنی دوورخرایەوە دۆرگەی ئەندامان

(٥) بڕوانە

(Iraq . Report on Iraq administration April 1922 — March 1923), London, 1924, P.33.

(٦) کە لە شەڕی دەربەندی بازیاندا (١٧ ی حوزەیرانی ١٩١٩) شێخ مەحموود بریندار بوو و ئینگلیزەکان لە ژێر پەردە قارەماندا بە دیل گرتیان ، فەرمانبەری سیاسی ی گشتی ی ئەوسای عیراق ئارنۆلد ولسن لەناوبردنی شێخی بە پێویست زانی بۆ ئەوەی گوایە «ئاسایش بگەڕێتەوە کوردستان» .

بڕوانە :

A. T. Wilson, Mesopotamia 1917 — 1920. A clash of loyalities. A personal and historical record, London, 1930, P. 139.

(The letters of Gertrude Bell), London, eleventh printing , April 1930 , P. 433.

(٨) بڕوانە :

(Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the progress of Iraq during the period 1920 — 1931) , London , 1931 , P . 255. (Report on Iraq Administration April 1922 Marth 1923) , P . 36.

ڕۆژی ٣٠ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٢دا شێخ گەیشتەوە سلێمانی. ڕۆژی نەخایاند تەنگی بە ئینگلیز هەڵچنی و ناچاری کردن دەست لە ناوچەی سلێمانی هەڵبگرن کە دیسان بانگی ئازادی تێدا درا. ئینگلیزەکان نەیانتوانی چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیاندا بەرن چونکە هەر زوو شۆڕشگێڕانی کورد دەستیان بەسەردا گرت. ئەو چاپخانەیە دەورێکی گەورەی لە ژیانی سیاسی و ڕوناکبیریدا دیت ئەو ڕۆژنامانەی کوردانە بینی. لە هەموی گرنگتر ئەو دوو ڕۆژنامەیە بوو کە وەک ئۆرگانی ڕژێمەکەی شێخ لەم بە ناوی «بانگی کوردستان» و «ڕۆژی کوردستان»دا بڵاوی کردنەوە هەر زوو بوونە لاپەرەیەکی زۆر دیاری ڕۆژنامەنووسیی کوردی.

چالاکیی ڕوناکبیرانی کورد لەو ڕۆژانەدا ئەوەندەی تر ڕقی ئینگلیزی هەڵستاند زیاتر پالی پێوەنان کە ڕۆژێک زووتر ڕژێمەساواکەی شێخ مەحموود زیندەبەچاڵ بکەن. تۆپ و فڕۆکە و پارەو هەموو کردارێکی تریان تێکەڵ بوون و شێخیان ناچار کرد بەرەبەیانی ٤ی مارتی ١٩٢٣ جارێکی تر شار بەجێ بهێڵێت و لەگەڵ لایەنگرەکانیدا بگوێزێتەوە ناوچە شاخاوییەکانی دەوروبەری سوورداش. ئەمجارەیان شۆڕشگێڕانی کورد لە جاران زیاتر شوێنی چاپ و چاپەمەنییان لە خەباتەکەیاندا دەرخست. بۆیەکە لەو ڕۆژە سەختەدا بە هەوڵ و تەقەلایەکی زۆر پارچە چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیاندا گواستەوە ئەشکەوتی جاسەنە و ڕۆژنامەی «بانگی حەق»یان لەوێ چاپکردو لەوێوە ژمارەیان لێ دەگەیاندە زۆر هەرێمی کوردستان.

دیارە ئینگلیز بەوە قایل نەدەبوون بنکەی شۆڕش لە بن دەستیانەوە بێت و لەوێوە تەنگیان پێ هەڵچنێ. لەبەر ئەوە دەوروبەری کۆتایی مایسی ١٩٢٣دا هێزەکانیان بەرەو ناوچە شاخاوییەکانی سوورداش ناردو شۆڕشگێڕانی کوردیان ناچارکرد ڕووبکەنە پێنجوێن و پیران. وا دیارە ئەمجارەیان نەیانتوانی چاپخانەکە لەگەڵ خۆیان بەرن و بەو جۆرە کەوتنەوە دەست ئینگلیزەکان[٩] کە دەستوبرد لە ئەشکەوتی جاسەنەوە گواستیانەوە شوێنەکەی جارانی لە سلێمانی...

---

(٩) C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs: Politics, travel and research in North-Eastern Iraq, London 1957, P. 332.

ئەم هەنگاوانەش دادی ئینگلیزیان نەدا ، هەر ڕۆژە لە لایەکەوە مۆنەکەی شۆڕشی کورد خۆی نیشان دەدان تا ناچاری کردن دیسان دەست لە سلێمانی هەڵبگرن . ڕۆژی ١٧ی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٣ هێزە چەکدارەکانی ئینگلیز شاریان بەجێ‌هێشت ، ژمارەیەك سەرشۆڕی نیشتمانو ڕوورەشی مێژووش کە زراوەترەکی تۆڵەی گەل بوون لەگەڵیان شاربەدەر بوون[١٠] شۆڕشگێڕانی کورد بە سەرکردایەتی کەریمی فەتاح بەگی هەمەوەند بە ناوی شێخەوە کاروباری شاریان گرتەوە دەست تا خۆی ڕۆژی ١١ی تەمووز بە سەربەرزی گەڕایەوە .

ینگلیزەکان دیسان فریا نەکەوتن چاپخانەکەیان لەگەڵ خۆیان بەرن ، بەلاَم وەك جاری پێشوو بەجێ‌یان نەهێشت . بۆ ئەوەی پەکی بخەن میلێکیان لێ دەرهێناو لەگەڵ خۆیان بردیان . شێخ فەرمانیدا هەرچۆن بێت چاپخانەکە بخرێتەوە کار . وەستا صالحی سلێمانی جەژنیٰ کە چەخماخچی‌یەکی زیرەكو شارەزا بوو بە دوو ڕۆژ میلێکی‌تری بۆ دروست‌کردەوەو بەو جۆرە چاپخانەکە کەوتەوە کار . دەستوبرد نامەیەك بۆ شێخ مەحمود چاپ دەکـــەنو وەك مژدە بۆی دەبەن ، ئەویش لە خۆشیدا لەبریتی ٦٠ ڕوپیەی حەق دەستی میلەکە ٢٠٠ ڕوپیە دەداتە وەستا صالحی جەژنی . دوای ئەوە لیژنەیەکی تایبەتی‌ی دانا بۆ جێ‌بەجی‌کردنی کاری دەرکردنی ڕۆژنامەیەك . ئەندامانی لیژنە ئەحمەد خواجاو ماجید مستەفاو عادلی شێخ سەلامو سەید ئەحمەدی بەرزنجی‌و صەبری‌ی کاکە ڕەش بوون کە لە ماڵی عیزەت بەگ کۆبونەوەو دوای گفتوگۆ چەند ناوێکیان بۆ ڕۆژنامەکە پێشنیار کرد «کوردستان» . «ئومێدی ئیستیقلال» . «گوێزە» ، «وەتەن» ، «سەرکەوتن» «یەکیەتی» و چەند ناوێکی‌تر . ناوەکان بەجیا لەسەر پارچە کاغەز دەنووسن دەیانپێچنەوەو دەچنە بەردەرگا . لەوێ تووشی کابرایەکی پشدەری دێن بە ناوی قادر ئاغاوە کە ٣ جار لەسەر یەك پارچەیەك لە کاغەزەکانی پێ هەڵدەگرنو هەر سێ جارەکە ناوی «ئومێدی ئیستقلال» دەردەچی کە بەو جۆرە دەبێتە ناوی ڕۆژنامەکە بەم جۆرە لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٣ دا ڕۆژنامەی «ئومێدی ئیستقلال» بوو

---

(١٠) لەناو ئەوانەدا کە شاریان بەجێ هێشت لیستی پالڵو ڕێکوپێك هەبوو کە بە قسەی ئینگلیز هەڵخەڵەتابوون .

لاپەڕەیەکی پڕشنگداری‌تری تۆماری ڕۆژنامەنووسی‌ی کوردی‌ی محەمەد زوهدی[11] بە تەنیا ئەم ڕۆژنامەیەی چاپ دەکرد . پیتەکانی هەر ژمارەیەکی بە چەند ڕۆژێك ڕێك‌دەخست‌و بە ڕۆژێکیش چاپی دەکرد . . دوای دەرچوونی ژمارە یەك شێخ ١٥٠ ڕوپیەی خەلاَت کردو مووچەکەی لە ٤٥وە بۆ کردە ١٠٠ ڕوپیە .

لە ژمارە یەکی «ئومێدی ئیستقلال» هەزار دانە چاپ کراو لە ماوەیەکی کەمدا هەمووی بلاَوبۆوە . چەند ژمارەیەکیشی لە ڕێگەی کفری‌یەوە لێ نێردرابە بەغدا . هی وا هەبوو دوو قات‌و سێ قاتی نرخی هەر ژمارەیەکی پارەی دەدا . بە داهاتی ئەو ژمارەیە دەستەی نووسەران کاغەزو مەرەکەبیان کڕی . هەمان کات چاپخانەکە کەوتە چاپ‌کردنی سێ جۆر پوولی تایبەتی لە سێ ڕەنگی جیا یەك عانەیی‌و هەشت عانەیی‌و یەك ڕوپیەیی . شێخ لەتیفی سەعاتچی نیوانی پوولەکانی کون دەکردو بەوجۆرە قەراغی بۆ دروست‌دەکردن

دەنگ‌دانەوەی « ئومێدی ئیستقلال» وای لە شێخ مەحموود کرد بڕیار بدات چاپخانەیەکی گەورەتر لە ئەڵەمانیاوە بهێنێت . بەلاَم پیلان‌و فشاری ئینگلیزی داگیرکەر ڕێگەیان نەدا ئاواتێکی گەورەی ئەوسای دەستەی ڕوناکبیری کورد بێتە دی . زۆری نەخایاند کە دیسان فڕۆکە تەنگی بە دانیشتوانی سلێمانی‌و دەورووبەری هەڵچنی‌و کۆتایی مایسی ١٩٢٤ شێخ‌و لایەنگرەکانی‌و بە هەزاران پیرو ئافرەت‌و منداڵ ناچار بوون جارێکی‌تر شار بەجێ‌بهێڵن که ئینگلیزەکان دوای دەورووبەری مانگێك سلێمانی‌یان داگیرکردەوە لە ٢٠ هەزار کەس تەنها نزیکەی ٧٠٠ کەسی تیا مابوو ، ئەوی‌تری هەمووی هەڵهاتبوو[13]

بە هەمان دەستوور « ئومێدی ئیستقلال»یش لە دەرچوون وەستا ئەمجاریا شۆڕشگێڕانی کورد فریا نەکەوتن چاپخانەکە لەگەڵ خۆیان بگوێزنەوە . مانگ وەرنەچەرخا کاتێك دەزگای نوێی میری کەوتە بلاَوکردنەوەی ڕۆژنامەی «ژیانەوە» ژمارە یەکی ڕۆژی ١٨ ی ئابی ١٩٢٤ کەوتە بازاڕەوە .

---

(١١) پاش داگیرکردنەوەی سلێمانی لەلایەن ئینگلیزەوە محەمەد زوهدی یەیەکجاری چوو بۆ تورکیا

شۆڕشی ساڵی ١٩٢٠ جێگەیەکی زۆر دیاری لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا هەیە(*) بەسەرهاتەکانی ئەم شۆڕشە بە دوورو درێژی لە لایەن مێژوونووسانی خۆمانو دەرەوە باس کراون تەنها لایەنێکی گرنگی نەبێت کە تاوەکو ئێستەش پێویستی بە لێکۆڵینەوەو نووسینە ، ئەویش دەوری گەلی کوردە لەم شۆڕشەدا کە شتێکی ئەوتۆی دەربارە نەنووسراوە[1] تەنانەت بەشێك لە مێژوونووسانی هەندەران لەو بڕوایەدان کە گوایە کورد هیچ دەورێکی لەم شۆڕشەدا نەبووە[2] هی ئەوتۆشیان هەیە ، وەك ئایرلەندو لۆنگریگ ، بایەخێکی ئەوتۆیان بە دەوری کورد نەداوە . ئەمە لە کاتێکدا ڕوونکردنەوەو دەرخستنی دەوری کورد لە شۆڕشی بیستدا بایەخی مێژوویی تایبەتی ی خۆی هەیە ، هیچ نەبێت لەبەر ئەوەی ئەم شۆڕشە بۆ خۆی یەکەم بزوتنەوەی ڕزگاریخوای هاوبەشی هەردووك گەلی گەورەی عیراق عەرەبو کوردە .

(*) لە «برایەتی» . بەغدا . ژمارە ٤ ، خولی دووەم ، سەرەتای ئەیلولی ١٩٧٠ ، ل ٢٢-٢٦دا بلاوکراوەتەوە .

(١) ئەم وتارەم بە چەند ساڵێك بەر لەو کتێبەم چاپکراوە کە بە عەرەبی دەربارەی شوێنی کورد لە شۆڕشی بیستدا بەم ناوەوە بلاوم کردەوە : «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية» ، بغداد ، ١٩٧٨

(٢) ڕۆژهەلاتناسی سۆڤێتی پرۆفیسۆر ن . ئورهانیسیان لەو وتارەیدا کە لە کتێبی «وڵاتانو گەلانی ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست»دا بە ناوی «خەباتی هێزە دیموکراسییەکانی عیراق لە پێناوی لابردنی لیتدانی بەریتانیدا» بلاوی کردۆتەوە نووسیویەتی دەڵێت گوایە کورد لە شۆڕشی بیستدا بەشدار نەبوون .

دیاره ناشێت بە تاقە وتارێك بە درێژیو وەك پێویستە دەوری گەلی کورد لە شۆڕشی بیستدا دیار بکرێت ، بۆیەکا هەولّ دەدەین لێرەدا تەنها چەند لایەنێکی بایەخداری ئەو دەورە بخەینە بەر چاو .

بەر لە هەر شتێك پێویستە ئەو ڕاستییە دەربخرێت کە کوردی عیراق دەوریان گەورە بووە لە خۆش‌کردنی ڕێگەی بەرپابوونی شۆڕشی بیستدا . بە ماوەیەکی زۆر پێش تەقینەوەی ئەو شۆڕشە لە گەلێك ناوچەی کوردستاندا خەباتێکی سەختی چەکدارانە دژی ئینگلیزی داگیرکەر دەستی پێ‌کردبوو . هەمووی یەسەر یەکەوە ئەش مانگ بە سەر هاتنی ئینگلیزەکاندا تێنەپەڕی کاتێك جوتیارانی گۆیان بە چەکەوە پەلاماریان دان . هەر لەو دەروبەرەدا لە چەند ناوچەیەکی‌تری بادینان ژمارەیەك ئەفسەری بەریتانی پێکرانو هێزی دوژمن ڕاووددوو نران . کۆتایی بەهاری ساڵی ۱۹۱۹یش کلّپەی ئاگری خەبات هەموو ناوچەی نێوان کەرکوكو سلێمانیی گرتەوەو ئینگلیزەکان چەند جارێك شکێنران . تەنها لەو شەرەدا کە لە نزیکی تاسلۆجەوە ڕۆژی ۲۳ی مایسی ساڵی ۱۹۱۹ قەوما شۆڕشگێرانی کورد ، بەپێی سەرچاوە بەریتانیاییەکان خۆیان ، توانییان ژمارەیەك سەربازی ئینگلیز بکوژنو ٤ زرێپۆشو ۱۹ ئوتومبیلی فۆردیان بشکێنن[۳]

دەنگوباسی ئەم ڕاپەڕینو هەراوبگرانەی کوردستان زۆر ناوچەی عیراقی گرتبۆوەو کەوتبووە سەر زاری پیاوە سیاسییەکانی بەغداو کەربەلاو نەجەفو شارەکانی‌تر . ئەمە لە لایەکەوە بووە هۆیەکی‌تری دەرخستنی ڕووی ڕاستەقینەی داگیرکەری نوێو لە لایەکی‌تریشەوە نیشانی دا ئیستعمار ئەو قەلاّ نەبەزیوە سەختە نییە کەس پێی نەوێرێ ، بەلّکو ئیرادەی گەل بۆی هەیە سەر بە چەلکو نفاقە نەبینراوەکانی ئەمیش شۆڕ بکات . ئەمەش ، بێ‌گومان ، چاوی خەڵکەکەی زیاتر کردەوەو زاتی شکاندنو بەو جۆرە ڕێگەی بۆ شۆڕشی بیست تەخت‌تر کرد . ڕۆژهەلاّتناسی بەناوبانگی سۆڤیێتی ل . ن . کاتلۆف لەو کتێبەیدا کە لە سەر شۆڕشی

---

(۳) بڕوانە

A. T. Wilson , Mesopotamia 1917 — 1920 . A clash of loyalities . A personal and historical record , London, 1930 , P. 137.

یست داناوە[4] بەشێکی بۆ ئەم باسە تەرخان کردووە چونکە بەلایەوە ڕاپەڕینەکانی کوردستان ڕێخۆشکەرێکی بایەخداری ئەو شۆڕشەن

وێڕای ئەوە ژمارەیەك کوردی ناسراو ئەندامی ئەو کۆمەڵو ڕێکخراوانە بوون کە دەستیان لە ئامادەکردنو هەڵکردنی ئاگری شۆڕشدا باڵا بوو ، وەك «حرس الاستقلال» کە جەلال بابان یەکێك لە ئەندامە دیارەکانی بوو .

سەرەڕای ئەمانە کاتێك شۆڕش دەستی پێ‌کرد کوردەکە دوورەپەرێز نەوەستا . لەو ڕۆژانەدا چەند مەڵبەندو ناوچەیەکی کوردستان چالاکانە هاتنە دەستو دانیشتوانی ئەوانیش دژی ئینگلیزی داگیرکەر ڕاپەڕین . هەر لە سەرەتاشەوە بەشێك لە سەردارانی شۆڕش بە پێویستیان زانی جگە لە هۆزانی عەرەب هۆزە کوردەکانیش ڕاکێشنە ناو کۆڕی خەباتەوە[5] ئەو کوردانەی لە بەغدا دەژیان لە هەموو خۆنیشاندانو کۆبوونەوەکانی دانیشتوانی ئەم شارەدا بەشداری‌یان کرد .

لە سەرەتای مانگی ئابەوە کوردستان بۆ خۆیشی شڵەقا ، ئەوەی باری سەر شانی ئینگلیزی قورستر کرد چونکە ناچاری‌کردن بەشێك لە هێزەکانیان لە بریتی فوراتی ناوەند ئاراستەی ئەوێ بکەن .

لە کوردستان ئاگری شۆڕش لە پێش هەموو شوێنێکدا لە ناوچە کوردی‌یەکانی باقوبەدا تەشەنەی سەند . ڕۆژی چواردەی ئابی ١٩٢٠ کوردەکان توانی‌یان قزرابات ئازاد بکەن . ئەمە دانیشتوانی خانەقینیشی بە جارێك بزواند . پێشمەرگەکانی ئەم ناوچەیە هێرشێکی سەرکەوتوویان کردە سەر کۆمپانیای نەوتی بەریتانی – ئێرانیْ لە ناوچەی نەفتخانە . لە لایەکی‌تریشەوە توانی‌یان خەتی شەمەنەفەری نێوان خانەقینو بەغداو ، بەغدا – کنگرەبان – کەرکوك تێك‌بدەنو بەو جۆرە پێوەندی‌ی نێوان

---

(4) ل . ن . کاتلوف ، ڕاپەڕینی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی ساڵی ١٩٢٠ لە عیراق ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ . ١٩٥٨ . ل ٩٨ – ٩٩ . ١٠٤ – ١٠٥ . ئەم کتێبە نامەی دوکتۆرای لیڤ نیکەلایڤیچ کاتلۆفە . دوکتۆر عەبدولواحید کەریم کردوویەتی بە عەرەبیو لە بەغداو بەیروت چەند جارێك چاپی کردۆتەوە . بەڵام بە داخەوە وەرگێڕانەکەی پڕییە لە هەڵەی زەقو شێواندنی گەورە گەورە کە کارێکی زۆر گەورەیان کردۆتە سەر ناوەڕۆکی ئەو کتێبە نایابە .

(5) بڕوانە

عادل غنيمه . الحركة الوطنية في العراق ، القاهرة ، ١٩٦٠ ، ص ٩ .

هێزەکانی ئینگلیز لە کوردستانو ناوەڕاستو خوارووی عیراقدا بپچڕنو سەر لەو هێزانەش تێك بدەن کە ئینگلیز لە ئێرانەوە ئاراستەی گیانی شۆڕشگێڕانیان دەکردن .

ئەم بزوتنەوانە ئینگلیزەکانیان تەواو شپرزە کردو ناچاریان کردن دەستوبرد هێزێکی چەکدار بە سەرکردایەتی ئەفسەرێکی شارەزای خۆیان بە ناوی ب . ئەدواردەوە بنێرنە ناوچەی خانەقین. ڕۆژی ١٦ی ئاب دەوروبەری دوو سەد پێشمەرگەیەکی کورد پەلاماری ئەم هێزەیان داو لە ئەنجامی شەڕێکی دوو سەعاتو نیویدا ڕێگەی پێشکەوتنیان لێ‌گرتن . ئەوسا کە ئینگلیزەکان ناچار بوون هێزی‌تریان بۆ بنێرن[٦] . ئەمە بووە هۆی تێکچوونی ئەرازووی هێزو مەودای ئەوەیان دایە دوژمن کە ڕۆژی ١٩ی ئاب چەند گوندێکی ناوچەی خانەقین بگرنەوەو بۆ ڕۆژی داهاتوش بچنەوە ناو شاری خانەقین خۆیەوە . لێرە داگیرکەران باجێکی زۆریان خستە سەر دانیشتوانی شار کە بە «تاوان»ی پشتگیری‌ی شۆڕش گوناهباریان کردن .

داگیرکردنەوەی خانەقین نەیتوانی تەشەنە کردنی ئاگری شۆڕش بۆ ناوچەکانی‌تری کوردستان بووەستێنێت . دانیشتوانی مەندەلی بە عەرەبو کوردەوە دایانە پاڵ شۆڕشو کاروباری شاریان بە سەرۆکایەتی موسا ئەفەندی‌یەوە گرتە دەست .

لەو لاشەوە هۆزی دەلۆو بەشێك لە جافەکان بە سەرکردایەتی براییم خانو وەیس بەگ ڕۆژی ٢٤ی ئاب دوای شەڕێکی کەم شاری کفری‌یان ئازاد کردو هەموو ئەو هێزانەی دوژمن کە لەوێ بوون بە دیلیان گرتنو کاپتەن سالمۆنیان بردو ئاڵای بەریتانی‌یان داگرت[٧]

هەر زوو دەنگوباسی ڕاپەڕینی کفری بە وڵاتدا بڵاوبۆوە ، بە تایبەتی دوای ئەوەی ئینگلیزەکان لە بەغدا بەیاننامەیەکی سەربەخۆیان دەربارەی بڵاوکردەوە . ئینگلیزەکان کە مەترسی‌ی ئەوەیان لێ‌نیشت ئاگری شۆڕش شوێنەکانی‌تری کوردستان بگرێتەوە هەر زوو هێزێکی گەورەیان بە سەرکردایەتی ئەفسەری سیاسی‌ی

---

(٦) بڕوانە :

A.L.Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh , 1922, PP. 158 – 161.

(٧) بۆ درێژەی ئەم باسە بڕوانە :

مکرم الطالباني ، ابراهيم خان ثائر من كردستان ، بغداد ، ١٩٧١

کەرکوك لۆنگریك ناردە کفری . بەشێك لە زەنگەنەو تاڵەبانی‌یەکان دایانە پاڵ ئەم هێزە .

سەرەتا لۆنگریگ هەوڵی دا لە ڕێگەی گفتوگۆوە سەردارانی ڕاپەڕینەکەی کفری قایل بکات خۆبدەن بە دەستەوە . بەڵام ئەوە دادی نەدا چونکە شۆڕشگێرانی ناوچەکە سوور بوون لەسەر بەرگری . ئەوساکە هێرشی ئینگلیز دەستی پی‌کردو شۆڕشگێران ناچار بوون بکشێنەوە ناوچە سەختەکانی دەورووبەری شار . کە لەوێوە بە کوشتنی کوڕی سەردارێکی کوردیان زانی لە وەلأمدا کاپتەن سالمۆنیان کوشت کە تا ئەو کاتە وەك بارمتە گلیان دابۆوە . کوشتنی سالمۆن لۆنگریگی تەواو شێتگیر کردو ئەویش لە وەلأمدا ۱۰ هەزار ڕوپیەو ۵۰۰ تفەنگ سزای خستە سەر دانیشتوانی کفری[^8]

ڕاپەڕینە بەجەرگەکەی کفری هۆزەکانی ئەو ناوچەیەیان بزواند . بەیاتی‌یەکان توزخورماتویان ئازاد کرد . لە ناو شاری کەرکوکیشدا کۆمەڵێکی سیاسی‌ی نهێنی کەوتە خۆ . ژمارەیەك لە نیشتمانپەروەران هەوڵیان دا بە یاریدەی شێخ قادری سیامەنصوری ڕێ بە هێزەکەی لۆنگریگ بگرن‌و ڕێگەی نەدەنێ بگاتە کفری . بەڵام لۆنگریگ کە بەمەی زانیبوو بەر لەوەی بچێتە کفری هێرشی بردە سەر دێکانی شێخ قادرو دوای شەڕێکی چەند سەعاتی‌و بە یاریدەی فڕۆکە کاولی‌کردن‌و بەو جۆرە نەخشەی شۆڕشگێرانی ئەم ناوچەیەی پوچ‌کردەوە .

هەرچی ناوچەی سلێمانی بوو لەبەر چەند هۆیەکی تێکەڵ نەیتوانی لە ڕۆژانی شۆڕشی بیستدا دەورێکی ئەوتۆ ببینێت ، بە تایبەتی چونکە هەمووی چەند مانگێك لەوەبەر ئینگلیزەکان توانیوویان دەست لە نیشتمانپەروەرانی بووەشێنن‌و سەردارانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای دوور بخەنەوە . وێڕای ئەوە مێجەر سۆنی حاکمی شاریش توانی‌ی ژمارەیەك سەرەك هۆزی ناوچەکە بکڕێت‌و تەنانەت دەستەیەك ئاغای پشدەری هێزی تایبەتی‌ی خۆیانیان بۆی نارد کە ویستی بەهۆیانەوە خەڵکی ناوچەکە چاوترسێن بکات[^9] بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەند وردە ڕاپەڕینێکی ناوچەیی لەو

[^8]: (٨) عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى ، صيدا - بيروت ، ١٩٥٢ ، ص ١٧٠أ - ١٧٠ب .
[^9]: (٩) بڕوانە :
ل . ن . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٣٩

ڕۆژانەدا تەقینەوە ، وەك لە سەنگاوو لە ناو پیاوەكانی مەحمود خانی دزڵیدا .

وەزعی هەولێرو دەوروبەری گەلێك لەوە ئاڵۆزتر بوو . هێشتا لە ناوچەی فوراتی ناوەندا شەڕ دەستی پێنەكردبوو كاتێك دانیشتوانی هەولێر چەند جارێك كۆبوونەوەو پشتگیریی داخوازییەكانی شۆڕشیان نیشان دا . خەڵكی دەوەوەی شاریش باری سیاسیی ئاڵۆزاوی ئەو ڕۆژانەیان بە هەل زانیو ئەوانیش كەوتنە خۆ . ڕۆژی ١٢ی ئابی ١٩٢٠ لە نزیك ڕەواندزەوە دەستەیەك چەكداری كورد دەستڕێژیان لە كاپتەن هەیەی (Hay) كردو چەند جارێكیش پەلاماری یەكێك لە بارەگاكانیان دا كە سەیر لە مەرگ ڕزگاری بوو .

باری سیاسیی هەولێر وا ئاڵۆز بوو كە جێگری حاكمی سیاسی گشتیی ئەوسای عیراق ئارنۆلد ویلسنی ناچار كرد ڕۆژی ٨ی ئەیلول بۆ خۆی بە فڕۆكەیەكی تایبەتی بچێتە ئەوێ . لە هەولێر ویلسن لەگەڵ ئەفسەرو كاربەدەستانی ئینگلیزو ژمارەیەك سەرەك هۆزی كوردو گەورە پیاوانی شار كۆبووەو باسی ‹سەركەوتنە گەورەكانی› ئینگلیزی لە ناوچەی فوراتی ناوەندا بۆ كردنو دڵنیی بە گوێیاندا كە گوایە ‹وەزعی سلێمانی هێمنە›[10]

بەڵام نە هاتنی ئارنۆلد ویلسنو نە هەڕەشەو گوڕەشەكانی دانیشتوانی هەولێرو دەوروبەری چاوترسێن نەكرد . هەر پاش گەڕانەوەی ئەو بۆ بەغدا بە ماوەیەكی زۆر كەم ئینگلیزەكان بەو پیلانەیان زانی كە نیشتمانپەروەرانی هەولێر بۆ دەركردنیانو دامەزراندنی حوكمێكی خۆبەخۆ دایاننابوو ، بۆیەكا ناچار بوون لە دوو قۆڵەوە ، یەكێكیان لە كەركوكەوەو ئەویتریان لە موسڵەوە ، دوو هێزی نوێ بنێرنە سەر هەولێر . ژمارەیەك ئاغای دزەییش بە دەنگیانەوە هاتنو بەو جۆرە توانیان هەولێر دابین بكەن[11] . بەڵام ئەمە كارێكی ئەوتۆی نەكردە سەر باری ئاڵۆزاوی ناوچەكانی سەر بە هەولێر . سورچییەكان ئەو ڕۆژانەیان بە هەل زانیو ڕۆژی یەكی ئەیلول باتاسیان ئازاد كردو دوای ئەوە ڕوویان كردە ڕەواندزو هێزێكی لیویان لەوێ

---

(١٠) A.T.Wilson., Op. Cit., P. 288

(١١) A.L.Haldane, Op Cit., PP. 246 – 247

ئابلۆقه دا سورچی‌یەکان لە شەڕێکی قورسدا لە ڕەواندز ١٨ سەربازی لیوی‌یان کوشت(١٢)

دوای ئەوە ئەو هێزەی لە ڕەواندز بوو خۆی پێ نەگیراو ناچار کشایەوە هەولێر. دوا بەدوای ڕەواندز کۆیەش شڵۆقاو ڕۆژی ٨ی ئەیلول ئەفسەری سیاسی‌ی شار هەڵهات.

باری هەرێمی بادینان زۆر لەوە باشتر نەبوو. ڕوداوەکانی کوردستان خۆی‌و کوشتنی کاپتەن لیچمەن لە لایەن شۆڕشگێڕانی هۆزی زەوبەعی ناوچەی ڕومادی‌یەوە تەواو هەستی دانیشتوانی بادینانیان دژی داگیرکەر بزواندبوو. لیچمەن، بەپێی بەڵگەیەکی نهێنی فەرەنسی بۆ ڕەقێتی لە وێنەی نەبوو(١٣) هەمووی ساڵێك لەوەپێش کاتێك ئەفسەری سیاسی‌ی موسڵ بوو ویستی نزیکەی هەزار خێزانی بادینی دەربەدەر بکات‌و زەوی‌ی باووباپیرانیان لێ زەوت بکات بەو نیازەی خەڵکی‌تر لە جێگەیان نیشتەجێ بکات، بۆیەکا دانیشتوانی ناوچەکە زۆر لێی داخ لەدڵ بوون. هەواڵی کوشتنی هێندەی‌تر خەڵکەکەی بزواند. عەقرە لەو کاتەدا شڵۆقا کوردە یەزیدی‌یەکانیش هەر لە سەرەتاوە پشتگیری‌ی شۆڕشیان کردو یاریدەی ئەو هێزەیان دا کە هێرشی بردە سەر تەلەعفەر. بەڵام دوو دڵی‌ی کۆمەڵی عەهدی عیراق کە کاروباری شۆڕشی لە ناوچەی موسڵدا دەبرد بەڕێوەو کەمتەرخەمی جەعفەر عەسکەری کە سەرۆکێکی ناسراوی عەهدبوو، بوونە هۆی ساردبوونەوەی شۆڕشگێڕانی ئەم ناوچەیە کە لەبەر ئەوە نەیانتوانی دەورێکی ئەوتۆ ببینن.

تا دەوروبەری کۆتایی هاوینی ساڵی ١٩٢٠ هێزەکانی ئینگلیز توانی‌یان ئاگری شۆڕش لە زۆربەی ناوچەکانی باشووری عیراقدا دابمرکێننەوە. دیارە ئەمە لە کوردستانیشدا ڕەنگی دایەوەو ترسی خستە دڵی سەرەك هۆزانی. خۆشناوەتی‌و گەردی‌یەکان کەوتنە گفتوگۆ لەگەڵ ئینگلیزەکانداو پەیمانیان دانێ دژیان نەوەستن‌و هەر زیانێکیان لەو ناوچانەدا لی‌کەوتووە بۆیانیان بژمێرن. سورچی‌یەکان‌و ژمارەیەکی

(١٢) Ibid , P. 246

(١٣) بڕوانە :

«ئرشیفی وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسە»، Direction Politique et Commercial ,

Mesopotamia, E — 314, Armee , No 348 , 24. VIII , 1920.

زۆر لە سەرەك هۆزانی کەرکوكو سلێمانیش کەوتنە خۆ نزیکخستنەوە لە ئینگلیزەکان[١٤]

هەرچەندە گەلی کورد توانی کەڵك لەو بارو دۆخە وەربگرێ کە شۆڕشی بیست هێنابە کایەوەو بە خوێنی ڕۆڵەکانی لاپەڕەیەکی پڕ لە شانازیی بۆ خۆی تۆمار کرد ، بەلام ، بێگومان ، دەیتوانی دەورێکی لەوەیش گەورەتر ببینێت دیارە ئەوە لە خۆڕا نەبو ، بەڵکو ئەنجامی گەلێك هۆی پێکەوە بەستراو بوو . بەر لە بەرپا بوونی شۆڕشی بیست بە ماوەیەك ئینگلیزەکان توانیبوویان بە توندی دەست لە هێزە نیشتمانییەکانی کوردستان بووەشێنن . کەمتەرخەمیی سەرکردایەتی شۆڕش دەورێکی لەوەیش زیاتری بینی . «مكتب الثورة» ، کە بەڕێوەبردنی شۆڕشی کەوتبووە ئەستۆ ، نەیتوانی تەنانەت تاقە لقێکیش بۆ خۆی لە کوردستان دابمەزرێنێت . سەردارانی شۆڕش لە مەسەلەی کورد نەدەگەیشتن ، بۆیەکا هیچ کامێکیان نە لە وتارێکداو نە لە بەیاننامەیەکداو نە لەسەر لاپەڕەی یەکێك لە دوو ڕۆژنامەکەی شۆڕش «الفرات»و «الاستقلال» نە لە دوورەوەو نە لە نزیکەوە توخنی نەکەوتن و هیچ ڕێگەیەکیشیان سەبارەت سیاسەتی نەتەوەیی ئەو حوکمەتە سەربەخۆیەی دەیانویست دایمەزرێنن ، دیار نەکرد ، هەرچەندە بەپێی نەخشەی خۆیان دەبوو کوردستانی باشووریش بگرێتەوە . ئەم کەمتەرخەمییەی سەرکردایەتی شۆڕش لەوەدا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر بێتو بزانین ژمارەیەك نیشتمانپەروەری وەك ڕەفیق حیلمیو فایق تاپۆ لە گەرمەی شۆڕشدا هەوڵیان دا لە ڕێگەی مستەفا بەگەوە ، کە یەکێك بوو لە کوردە شۆڕشگێڕەکانی بەغدا ، پێوەندیی لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕش ببەستن[١٥]

لە لایەکی ترەوە ئینگلیزەکان بە هەر چوار لادا هەڵپەی ئەوەیان بوو ئاگری ناکۆکیی نەتەوەییو ئایینی خۆش بکەن . لەم ڕێگە ناهەموارەوە توانییان بەشێك لە خەڵکی ساکاری کوردستان هەڵبخەڵەتێننو بیانکەنە گیانی ئەو شۆڕشگێڕە کوردانەی گوایە بەپێی قسەی ئەوان «کەوتبوونە ژێر تاسیری عەرەبە شیعەکانەوە» .

---

(١٤) ل .ن . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٩٧

(١٥) بڕوانە :

ڕەفیق حیلمی ، یادداشت . بەرگی دووەم . بەشی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ل ٧٦ - ٧٧ .

کەین‌و بەپێی ئینگلیز پێ بەر نەبوو . کۆنسوڵی بەریتانی لە کرمانشا توانی بەشێك لە هۆزی سنجاوی فریو بدات‌و بە چەکەوە بیانکاتە سەر شۆڕشگێڕانی خانەقین‌و کفری[١٦] بەشێکیش لە هۆزی کەڵهور بە دەنگ ئینگلیزەوە هاتن‌و بۆیان بوونە یاساوڵی پاراستنی کانە نەوتەکانی نزیك خانەقین[١٧] لەو لاشەوە ئینگلیزەکان توانی‌یان چەند دەستەیەکی فەلە هەڵخەڵەتێنن‌و بیانکەنە گیانی شۆڕشگێڕانی کوردستان . ناوەندی ئەیلولی ١٩٢٠ شەڕێکی قورس لە نێوان ئەوان‌و شۆڕشگێڕانی کوردا لە سەروو موسڵەوە فەوما بەپێی سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکان کوردەکان لەو شەرەدا نزیکەی ٦٠ کەسێکیان لێ کوژراو ١٤٠یشیان لە ئاوی زێی گەورەدا خنکان[١٨]

هەرچەندە شۆڕشی بیست سەرنەکەوت . بەڵام گەلێك دەرسی گەورەی دایە گەلی عیراق بە عەرەب‌و کوردی‌یەوە . یەکێك لەو دەرسانەی دەرخستنی بایەخی خەباتی هاوبەش بوو ، ئەو خەباتەی دەبوو ببێتە بەردی بناغەی هەموو بزوتنەوەیەکی رزگاریخوای سەرکەوتووی گەلی عیراق .

---

(١٦) بروانە :

P. W. Ireland , Iraq . A study in political development , London, 1937 . P. 270, A . L. Haldane, Op. cit., PP. 158 — 160.

(١٧) ل . کاتلۆف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ١٥٦

(١٨)

A . L . Haldane , Op . Cit ., P. 247

باسی دەیەم
شۆڕشی بیست
هۆکانی ـ ئەنجامەکانی ـ

یەکەم : هۆکانی «شۆڕشی بیست» :

کەسێکی بێلایەن نی یە گومان لە گەورەیی «شۆڕشی بیست» بکات(*) . دیارە هەر ڕوداورێك یا بزوتنەوەیەکی سەربەخۆ پاڵ بنێ بە دەیان هەزار جوتیارو پاڵەو کرێکارو ڕووناکبیرو «گەجەرو گوجەرەوە» لە پێناوی ماف ڕەوای گەلدا بچنە ناو کۆڕی خەباتەوەو چەك بەدەست بکەونە پەلاماردانی گەورەترین هێزی ئیمپریالی لە جیھاندا دەبێ ڕوداوێکی ئازادیخواو بزوتنەوەیەکی پێشکەوتنخواز بێ . ئەمە تاکە سەنگە بۆ تەرازوی کێشانی بەوردوای بەسەرهاتو ئەنجامی ئەو تەقینەوە گەورەیەی ساڵی ۱۹۲۰ زۆر ناوچەو مەڵبەندی عیراق گرتەوەو سەرانسەری بزواندو لە هەموو ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاستو ئەوروپاشدا دەنگی دایەوە .

تاقیکردنەوە زۆرەکانی مێژوو ئەوەیان سەلماندووە کە ڕووداوێکی وا گەورە لەخۆوە دروست نابێ ، دەبێ گەلێك هۆی سەرەکیو وردە تێکەڵ بەیەك ببنو نارەزاییەکی ئەوتۆ بهێننە کایەوە وا لە هەزاران بکات ئامادە بن گیانیان بەخت بکەن ، گیان بەختکردنیش لە پێناوی نیشتماندا ، وەك لە هەموان ئاشکرایە ، بەرزترین پلەی خەباتە . جا کەوابێ بەر لە هەر باسێکیتر جارێکا با چاوێك بەو هۆیانەدا بخشێنین کە ئاگری شۆڕشی بیستیان بەرپاکرد .

بەر لە دەستپێکردنی سەدەی بیستەمین هەستی نەتەوەییو ئارەزوی سەربەخۆیی لەناو سەرتاپای گەلانی ژێردەستەی عوسمانییاندا تەواو سەری دەرهێنابوو ، گەر هەستی ئایینیو ڕێزی «خەلیفەی موسڵمانان» نەبونایە هەر ئەوساکە

(*) لە گۆڤاری «کاروان» ، ژمارە ۱۰ ، تەمموزی ۱۹۸۳ ، ل ۲۱ – ۳۱دا بلاوکراوەتەوە .

جیابونەوەی ڕەوا دەبووە دروشمی سەرەکیی خەباتی ڕۆژانەی کوردو عەرەب‌و هیچ دوور نەبوو ئەو کارە ئیمپراتۆریی لە پەل‌وپۆ کەوتوی عوسمانی بڕمێنێ.

لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمی جیهان‌و کەوتنی ڕژێمی عوسمانیدا هیوای گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە جێ‌بەجێ‌بوونی مافی چارەنووسی‌یان تەواو پتەو بوو، بەتایبەتی دوای ئەوەی لە ساڵانی شەڕدا کاربەدەستانی دەوڵەتە گەورەکان جارەهای جار بەڵێنی دانی ئەو مافەیان بە ڕاست‌و چەپدا بڵاودەکردەوە، دەیانگوت هەر کە شەڕ تەواو بوو گشت گەلانی ناوچەکە سەربەخۆیی وەردەگرن[1]

عیراقی‌یەکان یەکێك بوون لەو گەلانەی دەمێ ساڵ بوو خولیای سەربەخۆیی دابووی لەکەلەیان. لەوان وابوو لەگەڵ کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیز کەل‌وپەل دەدەن بەکۆڵداو گوڵی ڕازاوەی ئازادی‌و سەرفرازی دەکەن بە یەخەیاندا تێگەیشتوویەك نەبوو ئەو قسەیەی جەنەرال مۆدی لەیاد نەبێ کە ڕۆژی یازدەی مانگی مارتی ساڵی ١٩١٧ لەگەڵ داگیرکردنی شاری بەغدادا گوتی «ئێمە ئازادکەرین نەك داگیرکەر». کەچی هەر لەوساوە ئینگلیزەکان بەهەر چوارلادا کەوتنە ڕەگ‌و پەل‌هاویشتن‌و دامەزراندنی دامودەزگای کارگێڕیی خۆیان. کاتێك شەڕیش بڕایەوە ئیتر کەسێکیان جارێکی‌تر توخنی باسی سەربەخۆیی نەکەوتەوە. لەوەیش خراپتر ئەوەبوو کە ژمارەیەك کاربەدەستی گەورەی ئینگلیز ئاشکرا داوایان دەکرد عیراق بەستریتە بە هندستانەوەو بکرێتە بەشێکی ئەو. هی واشیان هەبوو دەیویست تاجی پاشایی بەغدا بنرێتە سەر سەری پیاوێکی ئینگلیزی وەك سێر پێرسی سایکس.

پاشگەزبوونەوەی ئینگلیزەکان لە گفتەکانی جارانیان دەربارەی سەربەخۆیی عیراق بووە هۆی تەقینەوەی هەستی نارەزایی لە قوڵایی دەروونی زۆربەی دەستەو چینەکانی کۆمەڵدا دەکومێنتە تایبەتی‌یەکانی شۆڕش پڕن لە بەڵگەی سەلمێنەری ئەم ڕاستی‌یە. یەکێك لەو دوو ڕۆژنامەیەی شۆڕشگێڕان لە نەجەفی ئازادکراو چاپیان کردن ناوی «الاستقلال» واتە سەربەخۆیی یا خۆبیون بوو. هەر ئەو ڕۆژنامەیە لەژێر ناوی هەموو ژمارەکانیدا ئەم دروشمەی چاپ دەکرد

(١) بەشێکی زۆری ناوەرۆکی ئەم وتارەم لەو کتێبەم وەرگرتووە کە ساڵی ١٩٧٨ بە عەرەبی دەربارەی شۆڕشی کورد لە شۆڕشی بیستدا بڵاوم‌کردەوە. بۆیەکا بەپێویستم نەزانی هەموو پەراوێزەکانی دووبارە بکەمەوە (بڕوانە: «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية». بغداد. ١٩٧٨).

«ژیان بێ سەربەخۆیی مەحاڵە !»

لە ژمارەی پێنجەمیدا «الاستقلال» نووسیوی‌یە دەڵێ «سەربەخۆیی‌و ئازادی. مەرجی سەرکەوتن‌و بنەمای پێشکەوتنی وڵاتن»[2]

«الفرات» کە یەکەم ڕۆژنامەی شۆڕش بوو چەند جارێك بێ پێچ‌وپەنا دانی بەوەدا ناوە کە مەبەستی سەرەکیی شۆڕشگێڕان جێ‌بەجێ‌کردنی مافی چارەنووسی‌و وەدەست‌هێنانی سەربەخۆیی‌یە. لە سەروتاری ژمارە دوویدا فورات نووسیوی‌یە دەڵێ :

«عیراقی‌یەکان باش لەوە گەیشتوون کە داوای یاسایی‌و خۆنیشاندانی ئاشتی‌یانە نە سوود دەبەخشن‌و نە ماف دەگێڕنەوە. بەتایبەتی لەبەر ئەوەش کە دەنگی نارەزایی ڕەوا ناگاتە هیچ دەزگایەکی سیاسیی دەرەوە چونکە ئینگلیزەکان دەستیان گرتووە بەسەر هەموو هۆکانی پەیوەندیی وڵاتدا»[3]

کەوایێ دەبوو لە ڕێگەی لولەی تفەنگەوە داخوازیی ڕەوای سەربەخۆیی گەل‌و نیشتمان بچەسپێنرێ.

ڕاستە هەموان وەك یەك نە باسی خۆیبون نەدەگەیشتن، بەڵکو هەراران هەبون بیریان ڕاستەوخۆ بۆی نەدەچو. بەتایبەتی جوتیاران کە بەهۆی چەوساندنەوەی دەرەبەگی‌و ڕەتاندنەوەی صەدان ساڵەی عوسمانی‌یانەوە لە زۆر ڕووەوە وەك بەردی بن گۆمیان لێهاتبوو. بەڵام ئەو تاقانەی لە هەموان باشتر لە بایەخی سەربەخۆیی دەگەیشتن مەبەستیان بوو بەپێی توانا ئەو داخوازی‌یە بۆ ئەندامانی دەستەکانی خوارەوەی کۆمەڵ روون بکەنەوە لە یەکێك لە پەخشەکانی سەرکردایەتی شۆڕشدا کە تا ئیستەش ماوە ڕەهبەرانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوای ئەو ڕۆژگارەی عیراق داوایان لە سەرەك هۆزانی سەر بە بەرەی نیشتمانیی کردووە مەبەستی دروشمی سەربەخۆیی بۆ پیاوەکانیان لێك بدەنەوە. دەشبو هەموان لە شەرگەکاندا هاوار بکەن «سەربەخۆییمان دەوێ !».

یاسای ژیان کارێکی ئەوتۆی کردووە گەلێك جار نەبوونی سەربەخۆیی‌و فشاری

(٢) «الاستقلال»، النجف. العدد الخامس. ٢٥ محرم ١٣٣٩. ٨ تشرين الاول ١٩٢٠.

(٣) «الفرات». النجف. العدد الثاني. ٢٨ ذي القعدة ١٣٣٨ ١٤ آب ١٩٢٠

ئابووری پێکرا بڕژێنە ناو یەك ڕێچکەوە . ئەم دیاردەیە ئاشکرا لە ڕوداوەکانی شۆڕشی بیستدا خۆی نواندووە لە ڕێگەی نانەوە نەدارانی عیراق لەوە گەیشتن جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان داگیرکەری ئیمڕۆو دوێنێدا نی‌یە . بەڵکو چەند هۆیەکی کاریگەریش لە ئارادا بوون وایان لی‌بکەن ڕۆژی هەزار جار ڕەحمەت بۆ کفن‌دز بنێرن .

بەداخەوە گەلێك لە مێژوونووسانی لای خۆمان بایەخێکی ئەوتۆ نادەن بە لایەنی ئابووری وەك هۆی بزوێنی ڕوداوی مێژوویی ، چونکە مرۆ بەلای ئەو جۆرە کەسانەوە داشی دامەی بی‌هەست‌و گیانە ڕاستە جوتیاری کەم‌فام لە جوتیاری نەفام باشتر بۆ هۆکانی برسێتی‌و ڕێگەی چارەسەرکردنیان دەچێ . بەلاّم ڕاستیشە برسێتی ناخی دەروونی هەردوکیان وەك یەك دەهەژێنی‌و برسی لە تێر زیاتر ئامادەی خەبات‌و فیداکاری‌یە برسێتی یەکێکە لەو ڕوانەی ژیان کە هەرگیز لەبیر ناچنەوە . لە کۆمەڵگای دواکەوتودا دەبێتە نیشانەو مێژوو . بیستومانە دەڵێن فلاّنە کەس ساڵی گرانێکە لەدایك‌بوو ، یا ژنی هێنا ، یا کۆچی دوایی کرد . کە ڕۆژنامەنوسێك چەند ساڵێك لەمەوبەر داوای لە ئافرەتێکی تەمەن درێژی شاری کوفە کرد یادی ڕابوردووی بۆ بگێڕێتەوە بەر لە هەر شتێکی‌تری ژیان باسی خۆشەویستی ئامۆزاکەی‌و ئەوەی بۆ گێڕایەوە چۆن جارێکیان لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشا کە باجگرانی میری هاتوونەتە گوندەکەیان دوای ئەوەی بەفەرمانی براکانی بەدزی‌یەوە ولاّخەکانیانی بەلەسە کردووە کەس‌وکاری بەربوونەتە گیانیان‌و پاش دارکارییەکی چاك شاربەدەریان کردوون[٤]

بەهۆی گەلێك هۆوە لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکاندا باری ژیانی زۆربەی دەستەو چینەکانی گەل بەرەو خراپی ڕۆیی ، لە کاتێکدا هەموان پی‌یان وابوو نەمانی دەسەلاّتی عوسمانی برسێتی‌و نەبوونی بن‌بڕ دەکات . بەشێك لەو هۆیانە لە دەسەلاّت‌و ویستی ئینگلیزەکان بەدەر بوو . بەسەرهات‌و ئەنجامەکانی شەڕی یەکەمی جیهان باری ئابووریی سەرشانی هەموانی لە جاران قورستر کرد . ئەوەما کە ئینگلیزەکان بۆ خۆیان دووچاری گەلێك کێشەی ئابووریی قورس هاتبون . بەهۆی

(٤) بڕوانە گۆڤاری «الف باء» ، بەغدا ، ژمارە ٤٧٩ ، ٢٣ی تشرینی دووەمی ١٩٧٧ ، ل ٢٤-٢٥

شەڕەوە نزیکەی سێ یەکی سامانی نەتەوەیی یان لەکیس چوبو . لەبەر ئەوە لە وڵاتە ژێردەستەکانیاندا لە جاران ڕەقتر بوون ، دەیانویست بەشی زۆری زیانەکانیان لە دانیشتوانیان دەربهێننەوە ، یا هیچ نەبێ بەشێك لە ئەرکی هێزە داگیرکەرەکانیان بخەنە ئەستۆی ئەوانەوە ، چونکە باجدەری ئینگلیزی بۆ خۆی لە وەڕسیا نزیك تەقینەوە کەوتبۆوە . لەبەر ئەوە کەس لە فەرمانڕەوایان زاتی نەدەکرد بەهۆی باجی نوێوە بیوروژێنێ .

بەو جۆرە لەگەڵ تەواوبوونی شەڕی یەکەمدا فشاری ئابووریی داگیرکەر خۆی نواند . چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ بەڵگەکانی شۆڕش پڕن لە نموونەی سەلمێنەری ئەو ڕاستی‌یە . بەپێی یەکەمیان ئەو باجەی عیراقی‌یەکان ساڵی ١٩١٩–١٩٢٠ دایانە ئینگلیزەکان دوو هێندی ئەو باجە بوو کە ساڵی ١٩١١–١٩١٢ دایانە عوسمانی‌یەکان . بەر لەبەرپابوونی ئاگری شۆڕشی بیست ئەو باجەی عیراقی‌ێك دەیدایە داگیرکەرانی نیشتمانی دەهێندی ئەو باجە بوو کە هندۆسێکی پەنجابی دەیدانێ . ڕۆژنامەی «دیلی میل»ی لەندەنی ڕۆژی دوازدەی تەممووزی ساڵی ١٩٢٠ ، واتە لە گەرمەی شۆڕشدا ، لەبارەی مەسەلەی باجەوە نووسیوی‌یە دەڵێ :

«بەپێی بودجەی ساڵی ١٩١٩ – ١٩٢٠ ئەو باجەی لە عیراق کۆکراوەتەوە پێنج ملیۆنو ٥٠٠ هەزار پاوەنە ، واتە هەر کەسەی دوو پاوەنی بەرکەوتووە . ئەوەی تا ئیمرۆکە لە هیچ وڵاتێکی ڕۆژهەڵاتیدا لە وێنەی نەبینراوە . لە بەریتانیای گەورە کە ڕۆژێك لە ڕۆژان یەکجار دەوڵەمەند بوو کاتی شەڕی یەکەمی جیهان هەر کەسەی تەنها سێ پاوەنو نیو باجی بەردەکەوت» .

لەم بارەیەوە گەر کەمێك لە ناوچە کوردەواری‌یەکانی عیراق نزیك‌بکەوینەوە تووشی گەلێك نموونەی سەیر دێین . لەوێ مەڵبەندی وا هەبوو ئەو باجەی دەیدا لە صەدا شازدە لەوە زیاتر بوو کە بەپێی یاسا دەبوو لە مەڵبەندە باراناوی‌یەکاندا کۆبکرێتەوە .

هیچ وەك ئەو ئەرکە زۆرەی بەهۆی ئینگلیزەکانەوە کەوتە ئەستۆی توتنەوانانی کوردستانەوە بۆی نی‌یە ئەم لایەنەی باسەکەمانمان بۆ ڕوون بکاتەوە . ئینگلیزەکان بایەخی زۆریان بە توتنی کوردەواری دا . بۆ ئەو مەبەستە ژمارەیەك شارەزایان لە

دەرەوە هانی کە یەکێکیان شتراوسی پسپۆری ئەمەریکایی بوو . ئەنجامی ئەو بایەخ پێدانە بەر لە هەر شتێکی تر لەو باجە زۆرەدا خۆی نواند کە کەوتە ئەستۆی توتەوانانی کوردستانەوە کە هەر یەکەیان دەبوو پازدە هێندی ئەو باجە بدات کە باوو باپیرانی ڕۆژانی عوسمانییان دەیاندا .

بەهەمان دەستوور ئینگلیزەکان بایەخیان دا بە هەموو بەرهەمێکی کشتوکاڵ و لیڕو دارستان و ئاژەڵی سەرتاپای وڵات . تەنانەت یەکێك لە فایلەکانی دەزگای پاراستنی بەڵگە کۆنەکان تەنها بۆ باسی بەرهەمی ترشی ناوچەی هەولێر تەرخانکراوە[٥] بێگومان کەس لاری لەوە نییە کە ئەو جۆرە بایەخ پێدانە نیشانەی پێشکەوتنە ، بەڵام مەبەستی سەرەکیی ئەوسای ئینگلیزەکان باج و باجگری بوو .

ژمارەیەك لە کاربەدەستانی ناوچەکانی کوردستان بۆ خۆیان لیستەی باجی تایبەتییان دادەنا . لیستەکەی مێجەر سۆنی بەناوبانگ کە بۆ سلێمانی و دەوروبەری داینا و وەك پاشکۆی ڕۆژنامەی «پێشکەوتن» بڵاوی کردەوە لە ۲۳ خاڵ پێکهاتبوو[٦] . بەپێی ئەو لیستەیە هەر جوتیارێك زەویی میریی بەکار دەهێنا دەبوو لە ٤٠٪ی پوختەی بەرهەمی بینێتە قشڵە . خاوەن ڕەزو بێستان پێویست بوو ساڵی ڕوپییەك[٧] بۆ هەر درەختێك لە درەختە پێنج ساڵانەکانی و ڕوپی و نیوێك بۆ ئەو درەختانەی بدات کە تەمەنیان حەوت ساڵ یا زیاتر بوو . ئەو پارەیە بەلایەنی کەمەوە پێنج هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە باشوور دەیدا ، وە بەلایەنی کەمەوە دوازدە هێندی ئەو پارەیە بوو کە خاوەن دارخورمایەك لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی عوسمانییەکاندا دەیدا .

وێڕای ئەوە لیستەکەی مێجەر سۆن دەرفەتی قوتاربوونی بۆ کەس نەهێشتبۆوە . هەر بەو جۆرەش سۆن توانی ئەرکی کارگێڕی و سەربازیی سەرتاپای ناوچەی سلێمانی

---

(٥) بڕوانە :

المركز الوطني للوثائق . بغداد ، رقم الملف :

21/D . Sub Agriculture — Arbil Division , 1920

(٦) «پێشکەوتن» ، سلێمانی . ١٧ی حوزەیرانی ١٩٢٠

(٧) لەگەڵ داگیرکردنی عێراقدا ئینگلیزەکان ڕوپیی هندییان لەبریی لیرەو قرشی عوسمانی خستە بازارەوە . ڕوپییەك ٧٥ فلس بوو .

بخاته سەر شانی دانیشتوانی . لەو ساڵەداکە شۆرشی بیستی تێدا تەقیەوە مێجەر سۆن نزیکەی ٣ ملیۆن‌و ٢٠٠ هەزار رۆپیێ باجی کۆکردەوەو هەر بەو پارەیەش ناوچەکەی بەرێوە بردو خەڵکەکەی سەرکوت کرد ، دەوروبەری دوو ملیۆنی بۆ کاری سەربازی‌و دروست‌کردنی رێگەو بان‌و پرد خەرج کردو ئەوی مایەوە کردی‌بە موچەی خۆی‌و پیاوەکانی [٨]

ئینگلیزەکان زۆر جار بە دەستووری عوسمانی‌یان بە هەزاران جوتیاریان لە کاری رۆژانەیان دەکردو بە سوخرە رێگەو بان‌و بەندو بکەیان پێ دروست دەکردن . بۆ خۆیان دانیان بەوەدا ناوە چۆن جاروبار بەزەبری چەك ملی کاریان بەو جوتیارانە دەدا . لە کاری‌خۆکردنی جوتیارو ، بەو شێوازە ، هەم بۆتە هۆی وەرس‌بوونی چ خۆی‌و چ ئاغای . بەڵام سەرباری ئەوەش گەلێك جار بەری رەنجی بەفیرۆچووی کاری سوخرەی جوتیاران دەبوە هۆی ماڵ‌وێرانی بۆ خۆیان . یەکێك لەو راپۆرتانەی کاتی خۆی دراوەتە پەرلەمانی بەریتانی باسی ئەوە دەکات چۆن ئینگلیزەکان بۆ ئەوەی ئاوی ناو روباری دیجلە وا بەرزبکەنەوە کە پاپۆرەکانیان بتوانن بەکاری بهێنن ، چەند جۆگەو بەندێکیان دروست‌کردووە کە بوونەتە هۆی بڕینی ئاوی مەرەزەی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزە نیشتەجێکانی عەمارەو سوق الشیوخ .

باری قورسی باجی نوێی ئینگلیزەکان بە گوندو لادێی‌یەوە نەوەستا ، وێرای ئەوان هەناسەی دانیشتوانی شارانیشی سوار کرد . کار گەیشت بەوەی جەنابی حاکمی نەجەف «مردوانە» دابنێ . کەسوکاری هەر مردوویەك دەبوو بەر لە ناشتنی تەرمەکەی «باجی خۆشی»(!) بدەن . ساڵی ١٩١٨ داهاتی ئەو باجە سەیرە گەیشتە ٤٨ هەزار روپی‌و بڕیار وابوو لە ماوەی ساڵێکدا خۆی بدات لە ملیۆنێك‌و ٢٠٠ هەزار روپیێ .

لە رۆژگاری فەرمانڕەوایی عوسمانی‌یەکاندا باجدەر لە هەزار رێگەو فروفێڵەوە خۆی لە بەشی زۆری ئەو باجەی دەکەوتە سەری رزگار دەکرد . ناوچەو مەڵبەندی ئەوتۆ هەبوون دەستی میری‌یان نەدەگەیشتێ . صدیق الدملوجی کە باسی مێژووی بادینان دەکات دەڵێ بەر لە شەری یەکەمی جیهان ژمارەی جەندرمەی گەلێك

(٨) «پێشکەوتن» . ٢٣ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠

ناوچەی لە سێ چوارێك تێپەڕی نەدەكرد ، ئەوانیش هەمیشە قوڕەی سكیان دەهات ، جاری وا هەبوو بە دوو سێ مانگ كەرەتێك موچەیان وەرنەدەگرت ، گەر دەستی یاریدەی خەڵكەكە نەبوایە لەبرسانا دەمردن[٩] . جا هەركەس بیەوێ بە ئاسانی دەتوانێ لە ڕادەی دەسەڵاتو بەرەڵڵایی بێئەندازەی ئەو ڕۆژگارە بگات ، ئەوەی لە ژێر سایەی دەسەڵاتی بەهێزی ئینگلیزدا زەحمەت بوو بۆ كەس بلوێ . داگیركەری نوێ ئەفسەرو كاربەدەستی دڵسۆزو شارەزاو لێهاتووی هەبوو ، مەترەلۆزو تۆپو فڕۆكەی بەكار دەهێنا . گۆڤاری لەندەنیی بەناوبانگ «ڕۆژهەڵاتی نزیكو ناوەڕاست» بێ هیچ پێچو پەنایەك باسی ئەوەی كردووە چۆن ئینگلیزەكان تەنانەت فڕۆكەشیان دژی باجدەران بەكار دەهێنا[١٠] لە زۆر ناوچە ئینگلیزەكان پەنایان دەبردە بەر جووە حسابزانەكان بۆ كۆكردنەوەی باجو سەرانە نەبا كەسێك پۆلێكی بەسەرەوە بمێنێ . پیرانی شاری سەماوە تا ئیستەش ناوی ساسۆن ئەفەندییان لە یادە كە ، وەك دەڵێن ، خەرمانیانی بە دەنك دەبژارد . بو عیبرەت جاری وا هەبوو ئەفسەرە سیاسییەكان ئەوانەی لە دانی باج خۆیان دەدزییەوە بەپەنگیان دەكردن ، بە بەرگی سوورەوە خۆڵو دۆیان دەكرد بەسەریاناو بەناو شاردا دەیانگێڕان .

بێ گومان نەدەبوو ئەو هەموو فشارە ڕقی دانیشتوانی عیراق لە داگیركەری نوێی خاكی نیشتمانی هەڵنەسێنێ . ژمارەیەك لە بەڵگەكانی شۆڕش ڕاستەوخۆ توخنی ئەو باسە گرنگە كەوتوون . ڕۆژنامەی «الفرات» لە یەكێك لە ژمارەكانیدا ڕووی دەمی كردۆتە ئارنۆلد ویلسنی جێگری حاكمی سیاسیی گشتییو پێی دەڵێ :

«خاكی هەموو ناوچەیەك شایەتە چۆن تەنانەت دەنكە جۆی ناو دەنوكی مەلیشتان لێزەوت كردوینو مۆخی ئیسقانتان دەرهێناوینو باجی سەرشانی جوتیارانتان چەند هێندێك بۆ زیاد كردووین . تا ئەمەیە عەدالەتتان»[١١]

---

(٩) صديق الدملوجي ، امارة بهدينان الكردية أو امارة العمادية ، موصل ، ١٩٥٢ ، ص ٨١ ، ١٤٩ - ١٥٠

(١٠) (The Near East and India), November 23, 1922, PP. 194 – 150

(١١) «الفرات» ، العدد الخامس ، ٢ محرم ١٣٣٩

تێکەڵبوونی عیراق بە بازاڕی سەرمایەداریی جیهانەوە دەمێك ساڵ بوو مەینەتیی بۆ پیشەگەرانی وڵات هێنابوو . دوای ئەوەی لە ئەنجامی شەڕی یەکەمی جیهاندا ئینگلیزەکان دەسەڵاتی خۆیان لە سەرانسەری عیراقدا دامەزراند هێندەی‌تر دەرگەیان بۆ بەرهەمی کارگەکانیان ئاواڵەکرد . هەر بەو پێیەش هێندەی‌تر گلۆڵەی پیشەگەران کەوتە لێژی . بە دەیان کەس لە جۆلاْیانی بەغداو شوێنی‌تر نابوتیان کرد . لای خۆشیان ئەو دیاردەیە سەری دەرهێنا . جۆلاگەریی شارە گەورەکانمان تەواو رووی لەکزی کرد . ساڵی ١٩٠٢ مارك سایکس لە کاتی گەشتە بەناوبانگەکەیدا لە شاری سلێمانی ١٥٠ دوکانی چەکسازیی ژماردووە[١٢] ، دوای شەڕی یەکەم لە هەموو بازارو قەیسەری‌یەکانی شاردا دوان سیانێکیان مابونەوەو داهاتی ئەوانیش بەشی ژیانی کولەمەرگیی خاوەنەکانیانی نەدەکرد . کاری سەرەکیشیان هاتبووە سەر فیشەك پڕکردنەوە .

شەڕی یەکەمی جیهانو ئەنجامەکانی گرانی‌و کاولی‌یان بۆ زۆربەی هەرە زۆری ناوچەو مەڵبەندەکانی عیراق هێنا هەرچەندە ئۆباڵی ئەو کارە بەر لە ئینگلیزەکان دەکەوتە ئەستۆی عوسمانی‌یەکانەوە ، بەڵام خەڵکی لەوانی دەناسی . بەهۆی سەفەربەرلك‌و نەمانی بەشی زۆری ئاژەڵی کارەوە بەرهەمی کشتوکاڵی عیراق لەگەڵ تەواوبوونی شەڕدا هاتە سەر چوار یەکی بەرهەمی پێشوی . لەبەر ئەوە نرخی دەغڵ‌و دان جارو نیوێك تا دوو جارو نیو زیادی کرد . چا سێ هێندو شەکر پێنج هێندی جاران گرانتر بوون . لەو ناوچانەدا کە بەر لە شەڕ ماسی‌یان وەك تۆڵەکە وابوو ، دوای شەڕ لەتاو گرانیی ماسی هاوار لە دانیشتوانیان هەڵسا[١٣]

---

(١٢) . بڕوانە
c. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North — Eastern Iraq, London, 1957, P. 80

(١٣) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف :
125/514 (Fish Tax, 1915 — 1918).

شاری سلێمانی[١٤] باشترین نمونەی ئەو کاولکارییەیە کە سەرانسەری ناوچەکە بەهۆی بەسەرهاتەکانی شەڕی یەکەمی جیهانەوە تووشی هات . بەپێی بەڵگەکانی ئینگلیز تا شەڕ تەواو بوو لە ٢٩ مزگەوتی شار تەنها دەیان بەپێوە مابوون . هەر لەو ساڵانەدا ٣ تەکیەو ٥ گەرماوو ٥ ئاشی ئاوو ٩ خانو ١٣ بێستانو ١٦ چایخانەو ٤ قەیسەریو ٦٨٧ دوکانو ١٨١٣ خانوی سلێمانی بەتەواوەتی ڕوخان . بەشێك لەو ژمارانە زۆر لە نیوە زیاترن . بەر لە شەڕ سلێمانی ٢٩ مزگەوتو ٣ تەکیەو ٣١ چایخانەو ١١ گەرماوو ٢٤ ئاشی ئاوو ١٨ بێستانو ٦ قەیسەریو ٣٢٠٥ خانوی تێدا بوو . واتە بەهۆی شەڕەوە نزیکەی لە ٢١٪ی ئاشەکانیو لە ٤٥٪ی خانەکانیو نزیکەی لە ٤٦٪ی گەرماوەکانیو نزیکەی لە ٥٢٪ چایخانەکانی و نزیکەی لە ٥٦٪ دوکانی ناوبازارەکانیو نزیکەی لە ٥٧٪ی خانوکانیو نزیکەی لە ٦٦٪ی مزگەوتەکانیو نزیکەی لە ٦٧٪ی قەیسەرییەکانیو نزیکەی لە ٧٣٪ی بێستانەکانیو لە ١٠٠٪ تەکیەکانی بەجارێك کاول بوون . بۆیەکا هیچ سەیر نییە نووسەرانی ئەو ڕاپۆرتە پێشنیاریان کردووە واز لە خودی شارەکە بهێنرێو لە تەنیشتییەوە شارێکی نوێ دروست بکرێ[١٥]

بەڵگەیەکی تری هەر ئەو ڕۆژگارە باسی ئەوە دەکات چۆن لە صەدا هەشتای دانیشتوانی سلێمانی بەهۆی شەڕەوە یا نەماون ، یا کۆچیان کردووەو چۆن بەرهەمی کشتوکاڵی پێنج یەکی بەرهەمی جارانییەو نرخی تەنێك گەنمی گەیشتۆتە ١٦٠٠ ڕوپیو هی تەنێك برنجیشی گەیشتۆتە ٢٤٠٠ ڕوپی[١٦] بەپێی قسەکانی ڕۆژنامەی

---

(١٤) لەبەر دوو هۆی سەرەکی رامان بەپێویست زانی زۆربەی ئەو بەڵگانەی دەیانێینەوە پێوەندییان بە ناوچە کوردنشینەکانەوە هەبێ ، یەکەمیان چونکە دەربارەی ناوچەکانی تری عیراق شتی زۆرو دەربارەی ناوچەکانی لای خۆمان شتی کەم بلاوکراوەتەوە . دووەمیشیان لەبەر ئەوەیە کە دەمانەوێ لە ڕێگەی ڕاستییەکانی ناو ئەم وتارەوە هۆکانی خۆش‌کردنی ئاگری بزوتنەوەی ڕزگاریخوای ئەو قۆناغەی کوردستان دەست‌نیشان بکەین .

(١٥) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف :

20/01 (Sulaimaniyah Municipality , 1920).

(١٦) المركز الوطني لحفظ الوثائق ، الملف :

67/17 (Sulaimaniyah , Scarcity).

«العرب» کە ئینگلیزەکان ئەوسا لە بەغدا دەریان دەکرد لە هیچ شارێکی‌تری عیراقدا گرانی نەگەیوەتە ئەو ڕادەیە[١٧]

گەلێك لە ئینگلیزە ئەورووپایی‌یە پێشکەوتووەکان کە هاتنە عیراق ویستیان ، بێ ئەوەی گوێ‌بدەنە داب‌و نەریتی ئایینی‌و نەتەوەیی‌و تەنانەت هۆزایەتی ناوچەکە ، وەك لای خۆیان ڕەفتار بکەن ، ئەو کارەی بووە هۆی تەقینەوەی نارەزاییەکی بێ‌ئەندازە لە ناخی دەروونی ساکارانی ولاتدا ئەو مێژوونووسانەی باسی شۆڕشی بیستیان کردووە[١٨] لەو بارەیەوە گەلێك نمونەو بەڵگەیان دەربارەی ناوەندو باشووری عیراق هێناوەتەوە . بۆیەکا لێرەشدا تەنها چەند نمونەیەکی لای خۆمان دەهێنینەوە . ئینگلیزەکان لە شارەکانی کوردستاندا ئاشکرا ڕێگەیان دا بە زۆر کەس نەك تەنها مەی ، بەڵکو تەنانەت بەنگیش بفرۆشن . شاری واش هەبوو نەك تەنها تیاترۆیان تیا دانا ، بەڵکو کارخانەشیان تێدا کردەوە تیاترۆکەی هەولێر شەری قورسی بەخۆیەوە بینی[١٩] «لاوی چیا»[٢٠] ئەنوەر مائی دەڵێ هاتنی ئینگلیزەکان کاری کردە سەر ڕەوشتی بەشێك لە بادینی‌یەکان[٢١]

ئەو ئینگلیزانەی لە ولاتی خۆیاندا نمونەی نەرم‌و نیانی‌و ڕەوشتن زۆر جارکە دەبنە کاربەدەستی ولاتە ژێردەستەکانیان بە لوت بەرزی‌و دلڕەقی لەگەڵ دانیشتوانیان دەجولێنەوە . زۆربەی ئەو نووسەرانەی باسی بیستەکانیان کردووە چەند نمونەیەکیان لەو بارەیەوە هێناوەتەوە . یەکێکیان لە یادداشتەکانیدا باسی ئەوە دەکات چۆن جارێکیان شێخێکی باقوبە لای حاکمی سیاسی شار دەبێ ، لەو کاتەدا سەگەکەی

---

(١٧) «العرب» . بغداد ، ٣ ايار ١٩١٩

(١٨) بەتایبەتی مامۆستایان حەسەنی‌و وەردی‌و فەیاز (بڕوانە : عبدالرزاق الحسني ، الثورة العراقية الكبرى . الطبعة الثالثة الموسعة ، بيروت – صيدا . ١٩٧٢ الدكتور علي الوردي ، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث . الجزء الخامس . القسم الاول . بغداد . ١٩٧٧ . القسم الثاني ، بغداد . ١٩٧٨ الدكتور عبدالله الفياض . الثورة العراقية الكبرى سنة ١٩٢٠ . الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٧٤) .

(١٩) بڕوانە :

«صدى الاحرار» (جريدة) . الموصل . ٢٠ شباط ١٩٥٣ .

(٢٠) لاوی چیا نازناوی ئەنوەر مائی‌یە .

(٢١) انور المائي . الاكراد في بهدينان . الموصل ١٩٦٠ . ص ١٨٤ – ١٨٥ .

جەنابی حاکم توخنی دەکەوێ‌و ئەویش کە سەگ‌ بەلایەوە گلاوە کەمێك خۆی لێ‌دوور دەخاتەوە . حاکم لە پیرەشێخ دەخورێ‌و بە مۆنی‌یەوە پێی دەڵێ : یا شێخ سەگەکەم زۆر لەتۆ خاوێن‌ترە[٢٢] . دیارە ئەو قسەیە ئەگەر ڕاستیش بێ گوتنی ڕەوا نی‌یە .

ئەفسەرانی ئینگلیز بەهەمان دەستوور لەگەڵ دانیشتوانی ناوچە کوردەواری‌یەکاندا ڕەفتاریان دەکرد . مێجەر سۆن کەی بهاتایە ناوبازار دەبوو هەموان بەرزە پێ لەبەری هەڵسن . ڕاستە ئەو وەك گرینهاوسی ئەفسەری نەجەف قامچی بەکار نەدەهێنا ، مەرایی‌کەران خۆیان ملیان بۆ دەداو بە شانوباهویاندا هەڵدەدا ، بەلام خۆیشی ئەوەی دەویست . مێجەر سۆن پیاوەکانیشی بەردابووە گیانی خەڵکی شار . عەزیز خان کە یەکێکیان بوو کابرایەکی نەخوێندەواری چاوچنۆك‌و دڵڕەق بوو . ئەو پیانۆی هێنایە سلێمانی[٢٣]

پڕیشکی ڕەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز گەلێك لە پیاوماقوڵانی کوردستانی گرتەوە کە یەکێکیان شێخی بەردەقارەمانی نەمر بوو . مەحمود جەودەتی نیشتمانپەروەری بەناوبانگ لەتاو سۆن ناچار بوو سەری خۆی هەڵگرێ .

بەڵگەکانی لقی موسڵی «کۆمەڵەی عەهد»[٢٤] گەلێك ڕاستی بایەخداری لەم بارەیەوە بۆ پاراستووین ، بەتایبەتی ئەوانەیان کە پێوەندی‌یان بە ڕەفتاری ناشرینی ئەفسەرانی ئینگلیزەوە لەگەڵ شێخانی بادیناندا هەیە . ڕۆژی چواردەی مانگی ئابی ساڵی ١٩١٩ لقی موسڵی کۆمەڵەی عەهد نامەیەکی ناردە بارەگای بەرزی کۆمەڵە لە شام دەربارەی ئازاردانی نەقشەبەندی‌یەکان . ڕابەرانی لقی موسڵ لە نامەکەیاندا دەڵێن

---

(٢٢) بڕوانە :
طالب مشتاق . اوراق أيامي . الجزء الاول . بيروت . ١٩٦٨ . ص ٩١ .

(٢٣) بڕوانە :
«پێشکەوتن» ، ٦ی مایسی ١٩٢٠

(٢٤) «جمعية العهد» یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسی‌یانەی ڕووناکبیرانی عەرەب دایانمەزراندن . دوای شەڕ بارەگای بەرزی عەهد لە شام بوو . لقی مووسڵی عەهد یەکێك بوو لە لقە هەرە چالاك‌و دڵسۆزەکانی کە زۆربەی ئەندامانی تا سەر بە خاوێنی مانەوە .

«ئێمە تەواو دڵتەنگین بەهۆی ئەو شێخانەوە ئینگلیزەکان بێپەروا دەیانەوێ سەر بە هەموو سەربەرزێك شۆڕ بکەن‌و ئازاری هەموو سەردارێك بدەن گەر کوێرانە دوویان نەکەون ، یا وەك دەیانەوێ مل بۆ فەرمانەکانیان نەدەن . هەمان کات ئەوان چاویان بەرایی نایەت کەسێکی خاوەن دەسەڵاتی وەك جەنابی شێخ بەهاددین ئەفەندی نەقشەبەندی ببینن گەر نەتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان»[٢٥]

هەمووی بەسەر یەکەوە دوو حەفتەی نەخایاند کاتێك لقی موسڵی کۆمەڵەی عەهد نامەیەکی تایبەتیتری ناردە شام‌و ئەم هەواڵەی خوارەوەی بە بارەگای بەرزی کۆمەڵە ڕاگەیاند :

«بەر لە چەند ڕۆژێك ئینگلیزەکان لە هەولێر سەعید ئاغاو کوڕەکەی‌و ژمارەیەك هاوڕێیانیان بە تۆمەتی کوشتنی چاوەشێکی ئینگلیزو بریندارکردنی دوو پۆلیس‌و دوو جەندرمە گرت . یەکێك لە پۆلیسەکانیش ئینگلیزو ئەوی‌تریان عیراقی‌یە . هەروەها ژمارەیەك لە پیاوەکانی سەعید ئاغاش بریندار بوون . ئەو هەرایە لەسەر ئەوەبوو کە ڕۆژێك لەوەپێش چاوەشەکە لە تیاترۆ لە کوڕی سەعید ئاغای داوەو گەلێك جنێوی ناشرینی پێداوە»[٢٦]

زەبرو زۆری ئینگلیز بێ جیاوازیی چین‌و دەستە هەموانی گرتەوە . لقی موسڵی «کۆمەڵەی عەهد» لە نامەیەکی‌تریدا ڕۆژی ٨ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩١٩ نووسیوی‌یە دەڵێ :

«داگیر کەران هیچ زۆرداری‌یەك لە باریاندا نەماوە لەگەڵ خەڵکیدا بەکاری نەهێنن . کەمترین هەڵەی هەر کەسێك دەبێتە هۆی دارکاری‌کردنی بە ڕووتو قووتی‌و زۆر جار تەنی ئەو کەسە دەهێننە خوێن‌و جێ‌قامچێکانیان بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەبێتە دوومەڵ‌و هەو بە لەشی‌یەوە . خەڵکی وایان لێهاتووە سزای پارە

---

(٢٥) «صدى الاحرار» ، ١٣ شباط ١٩٥٣

(٢٦) «صدى الاحرار» ، ٢٠ شباط ١٩٥٣

که بۆته گەورەترین داهاتی داگیرکەر بە نیعمەتی دابنێن لە عاسمی لێدانو دارکاریو پێکردنی کاری نزمدا خۆزگا ئەوانەی ئینگلیز بە تاوانباریان دادەنێن وابونایە ! گەلێك کەس ئاخنراونەتە زیندانەکانەوە بێئەوەی تاوانێکیان لەسەر کرابێتە مال ، یا دادگەیەك بڕیاری گرتنیانی دابێ . بەوێنە ١٨ گۆیانییان[27] گرتووە بێ ئەوەی هیچ پێوەندییەکیان بەو ڕوداوانەوە هەبێ کە لەناو چیاکاندا قەومان . ئەوان دەمێکە لە موسل بە حەمالی دەژین . ئەو گۆیانییانە تاوەکو کۆلۆنێل لیچمەن نەگوێزرایەوە دلێمو کاپتەن بێل نەهاتە جێگەی بەرنەدران»[28]

کاربەدەستانی ئەوسای ئینگلیز چەند جارێك دانیان بەوەدا ناوە کە جۆری ڕەفتاری بەشێك لە ئەفسەرانیان بۆتە هۆی دروستبوونی رقێکی زۆر لە ناخی دەرونی زۆرینەی دانیشتوانی عیراقدا . خاتو بێلی بەناوبانگ[29] هەرچەندە گەلێك پاکانەی بۆ زۆربەی هاوکارەکانی کردووە ، بەلام چەند جارێکیش لە نووسینەکانیدا پەنجەی بۆ ئەو ڕاستییە ڕاکێشاوە لەوەیش گرنگتر ڕای جەنەرال هالدەینە کە بۆ خۆی فەرماندەی ئەو لەشکرە بوو کە دامرکاندنەوەی شۆڕشی بیستی کەوتە ئەستۆ . هالدەین ڕەفتاری ناهەمواری ئەفسەرانی ئینگلیز بە یەکێك لە هۆ سەرەکییەکانی شۆڕش دادەنێ[30]

هەمان ڕاستی لە بەلگەکانی شۆڕشیشدا بەدی دەکرێ . ڕۆژنامەی «الفرات»ی داخ لەدل وای لێهاتووە ئۆبالی هەموو خراپەکاریو زەوت کردنێکی کۆنو نوێ لە مێژوودا بخاتە ئەستۆی ئینگلیزەکانەوە وای لێهاتووە سلاوی ڕێز بنێرێ بۆ تاریکستانی سەدە ناوەنجییەکانو فەرعەونەکانو چەنگیز خانو تەیموری لەنگو هۆنە

(٢٧) مەبەست لەئەندامانی هۆزی گۆیانی نیشتەجێی باکووری زاخۆیە . گۆیان یەکەم هۆز بوو لە عیراق چەکی دژی ئینگلیز هەلگرت .

(٢٨) «صدی الاحرار» . ٣ نیسان ١٩٥٤

(٢٩) مەبەست میس بێلە کە کاربەدەستێکی گەورەی ئینگلیز بوو لە عیراق . جاروبار بە «شاژنی بێ تاج» ناو دەبرێ .

(٣٠) A.L. Haldane, The Insurrection Mesopotamia, Edinburgh, 1922. PP. 20 — 21.

خوێنرێژەکانی ئەوروپا ، چونکە ـ وەك دەڵێ ـ وخوایە خۆت ئاگاداری ئەوان هەستیان ناسکترو دڵیان چاکتر بوو لە ئینگلیزە زۆرداره بەربەرەکان»[31]

عیراقی‌یەکان بە عەرەب‌و کوردیانەوە پێیان وابو لەگەڵ نەمانی دەسەڵاتی عوسمانی‌و هاتنی ئینگلیزدا تیشکی ژیاری‌و نیعمەتی خوێندەواری دەگاتە هەموو قوژنێکی وڵات . بێگومان هەرچۆن بێ‌و لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ژێردەستەیی ئینگلیز خەڵکی لە ژیانی شارستانەتی نزیکتر دەخاتەوە وەك لە ژێردەستەیی عوسمانی بەڵام بەهۆی ئەو بارە یەکجار گرانەوە کە شەڕی یەکەمی جیهان خستی‌یە ئەستۆی هەموانەوە قورت کەوتە ڕێگەی ئەو دیاردەیەوە . ئینگلیزەکان دەستوبرد شتێکی ئەوتۆیان بۆ نەکرا ، خەڵکیش پەلەیان بوو . لەبەر گەلێك هۆی تێکهەڵکێش باری خوێندەواریی وڵات لە ساڵانی یەکەمی دوای شەڕدا دابە دواوە . هەموو ئەو پارەیەی ئینگلیزەکان ساڵی ۱۹۱۹ – ۱۹۲۰ بۆکاروباری خوێندنیان دانا بریتی بوو لە ۷۰ هەزار لیرەی عوسمانی ـ واتە دوو هێندی ئەو پارەیەش نەدەبوو کە عوسمانی‌یەکان ساڵی ۱۹۱۱ – ۱۹۱۲ تەنها بۆ ویلایەتی بەغدایان دانا لەبەر ئەوە هیچ سەیر نی‌یە ژمارەی قوتابخانەکانی هەموو عیراق هاتە سەر نیوەی ژمارەیان لە ساڵی ۱۹۱٤دا کار گەیشت بەوەی ئینگلیزەکان لە شارێکی وەك موسڵدا ژمارەیەك قوتابخانەی سەرەتایی‌و ناوەندی‌و فێرگەیەکی ئامادەکردنی مامۆستایان دابخەن[32]

کاروباری خوێندن لە ناوچە کوردەواری‌یەکاندا لەوەیش خراپتر بوو . مێجەر سۆن لە پتر لە ۳ ملیۆن ڕوپیی داهاتی ناوچەی سلێمانی خۆی تەنها ٦۳ هەزار ڕوپیی بۆ کاروباری خوێندنی تەرخانکرد ـ واتە نزیکەی لە ۲٪ی داهاتی ناوچەکەو ۲۰ هێند لەو پارەیە کەمتر کە بۆ پۆلیس‌و پاسەوانە تایبەتی‌یەکانی خەرجکرد[33]

ئەو جۆرە هەڵوەستە کارێکی ئەوتۆی کرد لە سەرەتای فەرمانڕەوایی ئینگلیزەکاندا خوێندنی کوردی ـ بەپێچەوانەی ئەوەوە کە چاوەڕوان دەکرا ، بداتە

---

(۳۱) «الفرات» ، العدد الرابع . ۱۳ ذی الحجة ۱۳۳۸

(۳۲) «العرب» ، ۱۳ ایار ۱۹۱۹ ، «صدى الاحرار» ، ۳ نیسان ۱۹۵۳ .

(۳۳) بەپێی ئەو ژمارانە لێکدراوەتەوە کە مێجەر سۆن بۆ خۆی لە ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»دا بڵاوی‌کردوونەوە (بڕوانە : «پێشکەوتن» ، ۲۳ی کانوونی یەکەمی ۱۹۲۰) .

دواوە . دوای تەواوبوونی شەڕ ئینگلیزەکان تەنها قوتابخانەیەکی سەرەتایی‌یان لە سلێمانی کردەوە ، لە کاتێکدا بەر لە شەڕ لە هەمان شار دوو قوتابخانەی سەرەتایی‌و یەکێکی ناوەندی‌و فێرگەیەکی سەربازیی هەبوو کە ژمارەی قوتابیانیان بەسەر یەکەوە ۳۳۰ کەس‌و ژمارەی مامۆستایانیان ۲۰ کەس بوو . لە کۆتایی بیستەکاندا دیسان لە سلێمانی تەنها ۱۰ قوتابی ناوەندیی هەبوون ، واتە شازدە جار کەمتر بوون لە ژمارەی ساڵی ۱۹۱٤یان . هەر ئەو دەوروبەرە ژمارەی شاگردانی قوتابخانە کوردی‌یەکانی سەرانسەری کوردستانی عیراق ۱٥٤٥ کەس بوو ، بەرامبەر ۶۳۰۰ کەس کە لە قوتابخانە گاورەکان‌و ۸٤۰۰ کەس کە لە قوتابخانە جووەکان دەیانخوێند[٣٤]

ڕاستە ئەوانەی حسابێکی ئەوتۆیان بۆ ئەم لایەنەی ژیانی ڕۆشنبیریی ئەوساکە دەکرد کەم بوون ، بەڵام ئەوانەی بایەخیان پێ دەدا ، واتە ڕووناکبیران یا ئینتیلیگێنسیا (ئینتیلیجێنسیا) ، دەستەیەکی کاریگەری کۆمەڵیان پێك دەهێنا کە هی وایان تێدا بوو سەرەتا بەدڵ هاتنی ئینگلیزیان پێ‌خۆش بوو .

هۆکانی کۆبوونەوەی نارەزایی لە ناخی دەروونی عەرەب‌و کوردی عیراقدا لەوانە زیاترن کە ناوەکو ئیستە باسمان‌کردن . لەناو ئەو هۆیانەدا شوێنی هەستی ئایینی یەکجار گەورەو دیارە . بە ڕادەیەك مێژوونووسی عیراقی ئەوتۆ هەیە دەیکاتە هۆی یەکەمی بەرپابوونی ئاگری «شۆڕشی بیست» . زۆر کەس بە چاوی کافرو زەندیق سەیری ئینگلیزیان دەکرد ، تەنانەت ئەوانەشیان کە بەدەورو خولیاندا دەهاتن دوای خۆیان قاپەکانیان بسمیل دەکردن . گەلێکی ئەوتۆش هەبوون هێشتا مەیلی سوڵتان ڕەشادی « خەلیفەی موسڵمانان » دەیبزواندن لەوەدا دەوری جۆری ڕەفتاری ئینگلیزەکان خۆیان کەم نەبوو . ئەوان تا عوسمانی‌یەکان لە بەغدا بوون بەرگی یەکە پشتیوانی موسوڵمانەتی‌یان پۆشیبوو[٣٥] ، کەچی هەر ئەوەندە شەڕ تەواو بوو و بە مەرامی خۆیان گەیشتن کەوتنەوە خاچ‌پەرستی‌یەکەی جارانیان ، گەلێك گاورو جویان لەخۆیان نزیك خستەوە . ڕاستە گاورو جوی ئەوسای عیراق ، لەبەر گەلێك

---

(٣٤) دەربارەی سەرچاوەکانی لێکدانەوەی ئەو ژمارانە بڕوانە پەراوێزی ژمارە ٦٣ی بەشی یەکەمی کتێبی «دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية» (ل ٤٤-٤٥) .

(٣٥) ژمارەکانی «العرب» و «تێگەیشتنی ڕاستی» پڕن لە نموونەی سەلمێنەری ئەو بۆچوونە .

هۆ ، لە موسڵمانی خوێندەوارتر بوون ؛ بەڵام ئەوە تاکە هۆ نەبوو کە زۆربەی ئەفسەرانی ئینگلیزی هان دەدا پشت تەنها بەوان ببەستن .

وێڕای ئەو کارەی بۆ پیاوی زۆر پاکانەی بۆ نی یە ئینجا زۆربەی کاربەدەستانی ئینگلیز نەیاندەزانی چۆن ڕەفتاری شێخ و مەلا بکەن . دەستی ژمارەیەکیان گەیشتە داهاتی ئەوانیش . ئەفسەری خوێن گەرمی ئەوتۆ هەبوو ئاشکرا گاورچێتی دەکرد . هی واشیان هەبوو ، وەك لۆنگریك[٣٦] ، پێی وابوو ئەو هەڵگری «ئاڵای ژیاری سپی پێستانی ئەورووپایە» . ئەوانە صەلاحەددینی ئێمەو شێردڵی[٣٧] خۆیان لەیاد کردبوو .

بۆ ئەوەی باشتر ئەم لایەنەی باسەکە روون بکەینەوە پەنا دەبەینە بەر بەشێك لەو قسانەی ڕۆژنامەی «الفرات» لەم بارەیەوە کردوویە . لە ژمارە چواریدا «الفرات» ئاشکرا خوێن لە دڵی دەتکێ کە دەڵێ :

«پێمان بڵێن کام دەوڵەتی ئازاد بەر لە ئینگلیتەرە بەربەستی مەولوی کردووە ؛ کام کاربەدەستی کارگێری یا سیاسی یا سەربازی بەر لە رابەرانی ئینگلیز زاتی کردووە دەستوەردانە ناو کاری ئەم رێبازە چەسپاوەوە . یا بڵێن پیاوێکی سیاسی یا کارگێری یا سەربازی دڕندەی ئەوتۆ هەیە کە حەز دەکات گاڵتە بە مافی ئازادی گشتی بکات ، بەڵام ئاخۆ بێتابرویی نی یە لەگەڵ ئەوەشدا ئیدیعای شارستانەتی بکات ؟»[٣٨]

---

(٣٦) لۆنگریك یەکێك بوو لە ئەفسەرە سیاسی یەکانی ئینگلیز . چەند ساڵێك کەرکوکی بەدەستەوە بوو . لە نووسینەکانیدا بە ئاسانی هەست بەو جۆرە بیرکردنەوە ڕەگەزپەرستانەیە دەکرێ ، بەتایبەتی لەو کتێبەیدا کە ناوی ناوە ، عیراق لە ساڵی ١٩٠٠ وە تاوەکو ساڵی ١٩٥٠» (بڕوانە
S. H. Longrigg , Iraq 1900 to 1950. A political, social and economic history. London, 1953).

(٣٧) مەبەست ڕیچاردی یەکەمی پاشای ئینگلیتەرەیە (١١٨٩-١١٩٩) کە لە سێیەم هێرشی خاچدارانەدا بەشداریی کردو لە نزیکەوە لەگەڵ صەلاحەددینی ئەیوبیدا پێوەندیی پەیدا کرد .

(٣٨) «الفرات» ، العدد الرابع ، ذی الحجة ١٣٣٨ شایانی باسە نیوەی سەرتاپای لاپەڕەکانی ئەو ژمارەیەی ڕۆژنامەی «الفرات» بۆ ئەو باسە تەرخان کراوە .

بروا ناکەم ڕاو فەرمانەکانی پیاوە ئاینی‌یەکانی باشوور دەنگێکی ئەوتۆیان لای خۆمان دابێتەوە بەڵام بڕواش ناکەم فەقێ‌و مەلای کوردستان هاتن‌و فەرمانڕەوایی گاورانیان بەدڵ بوبێ. جاروبار ڕۆژنامەی «پێشکەوتن»یش هەڕەشەو گوڕەشەی کاربەدەستانی ئینگلیزو بڕیارەکانیانی دەربارەی قەدەغەکردنی کۆبونەوەو مەولوی ناو مزگەوتەکانی بەغدای بلاوەکردەوە. لە یەکێك لە ژمارەکانیدا «پێشکەوتن» دوای بلاوکردونەوەی هەڕەشەیەکی زۆری لەو بابەتەی ویلسن لە بەغدا زوو زوو دوپاتی دەکردەوە، هەواڵی خنکاندنی «چوار مفسید»یشی چاپکردووە[39]

شۆڕشی بیست لەو جۆرە ڕوداوانە نەبوو بتوانرێ لە هیچ ناوچەیەکی ناوەوەی وڵات یا لە دەرەوە دابێرێ[40] ئەو کەسەی هەوڵێکی وا بدات نە لە نرخی شۆڕشی بیست‌و نە لە نرخی هیچ بزوتنەوەیەکی ئازادیخوای‌تر بەرز یا نزم دەکاتەوە، ڕای ئەو جۆرە کەسانە نە سەنگی هەیە نە بایەخ تا ئەوە بهێنێ کەس خۆی بە وڵامدانەوەیانەوە ماندو بکات، ڕەنجی بەفیرۆچوویان بۆی نی‌یە تەنانەت شان لە شانی ڕەنجی ئەوانەش بدات کە دەیانەوێ بە بێژنگ بەری ڕۆژمان لێبگرن.

بەپێی یاسایەکی مێژوویی چاپاو هیچ ڕوداوێك نی‌یە لە قەوارەو قاوغێکی تەسکدا بمێنێتەوەو لە دەوروبەر دابێرێ. چ بەڵگەکانی شۆڕش‌و چ بەڵگەکانی ئینگلیزو چ لێکدانەوەی گەلێك مێژوونووس دەمێکە ئەوەیان سەلماندووە کە

١ – ڕاپەڕینە بەجەرگەکانی کوردەواریی لای خۆمان یەکێکن لەو هۆ گرنگانەی ڕێگەیان بۆ تەقینەوەی «شۆڕشی بیست» خۆش کرد

٢ – «شۆڕشی بیست» لە زۆر ناوچەی کوردەواریدا دەنگ‌و ڕەنگی دایەوە. تەنانەت هۆزی ئەوتۆ هەبوو کە هێشتا هەستی نەتەوەیی سەردارانی نەهەژاندبوو، بەڵام ئەو سەردارانەو پیاوەکانیان لەبەر گەلێك هۆ لە ئینگلیز داخ لەدڵ بوون‌و ساڵی

---

(٣٩) بروانە : «پێشکەوتن»، ١٩ی ئابی ١٩٢٠

(٤٠) ژمارەیەك نووسەر دەیانەوێ بەزۆر شۆڕشی بیست بئاخنە ناو قاوغێکی تەسك‌و تەنگەبەرەوە (بەونە بروانە : ستار جبر ناصر، هوامش على كتاب علي الوردي لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث. الجزء الخامس، بغداد، ١٩٧٨، ص ٧٤–٨٥. الراصد التقدمي. ثورة العشرين. البعد القومي والاهداف الوطنية. – «العراق»، ٢٩ حزيران ١٩٧٨).

١٩٢٠ باری شڵەژاویان بە هەل زانی‌و ئەوانیش لای خۆیانەوە بەربوونە گیانی داگیرکەر .

٣ – بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەب لە میسرو شام‌و حیجازو دوابەدوای ئەو بزوتنەوەی ڕزگاریخوای کەمالی‌یەکانی تورکیاو سەرکەوتنی یەکەم شۆڕشی سۆشیالیزمی لە جیهاندا دەوریان لە وریابوونەوەی ڕوناکبیرانی عیراق‌و ڕیسواکردنی دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکاندا زۆر بوو نەك کەم .

ئەو نموونەو بەڵگانەی باسمان کردن هەرچەندە چمکێکن لە خەرمانێك ، بەڵام پێم وایە بەسن بۆ ڕوونکردنەوەی مێژووی هۆکانی شۆڕشی بیست . دیارە هەر ڕوداوێك بەرهەمی ئەو جۆرە هۆیانە بێ دەبێ ئەنجامیشی وەك خۆی گەورەو دیار بێ .

(٢) ئەنجامەکانی شۆڕشی بیست

نەك ڕۆژی ٣٠ی حوزەیران وەك باوە . واتە ئەو ڕۆژەی شەعلان ئەبولچۆنی سەرەك هۆزی زەوالمی تێدا گیراو پیاوەکانی ئازادیانکرد ، بەڵکو لە سەرەتای بەهاری ساڵی ١٩٢٠وە شۆڕشی گەلی عیراق دژی ئینگلیزی داگیرکەر لە بەغداو نەجەف‌و کەربەلاو شوێنی‌تر سەری دەرهێنا . لە هەموو لاوە کۆبونەوەو خۆنیشاندان دەستی پێ‌کرد . سەربەخۆیی بووە دروشمی ڕۆژانەی خەباتی جەماوەر . تا دەوروبەری کۆتایی مانگی حوزەیران ڕاپەڕینی گەل لە شارەوە گەیشتە لادێ‌و مەڵبەندی هۆزە چەکدارەکانی فوراتی ناوەندو لەوێدا قۆناغێکی نوێ لە شێوازی خەباتی کۆمەلانی خەڵکی ولاتدا دەستی‌پێ‌کردو چەند مانگێکی خایاند . بەپێی گەلێك سەرچاوە ژمارەی ئەوانەی لە پێناوی ڕزگاری نیشتماندا پەلاماری چەکیان دا لە ١٣٠ هەزار کەس زیاتر بوو .

شۆڕشگێڕان توانی‌یان ژمارەیەك شارو بەشی هەرە زۆری مەڵبەندەکانی فوراتی ناوەند ئازاد بکەن . نەجەف بووە بارەگای سەرکردایەتی شۆڕش . تا سەرەتای ئابی ساڵی ١٩٢٠ کڵپەی ئاگری شۆڕش گەیشتە باقوبەو دێلتاوەو شارەبان‌و دەلی عەبباس‌و لەوێوە ئیتر بەرەو لای خۆشمان تەشەنەی کرد . هۆزی دەلۆی ناوچەی

خانەقین‌و کفری بە سەرکردایەتی کەریمی خەسرەو بەگ‌و برایم خان دەستی باشیان لە دوژمن وەشاند . هەر لەو رۆژانەشدا ژمارەیەك ناوچەو هۆزی‌تری کوردەواری وەك لەیلان‌و زەنگەنەو داودەو سورچی ڕاپەڕین . هەولێر وا شڵەقا کە ئارنۆلد ویلسن ناچار بوو لەو کاتە ناسکەدا بەغدا بەجێ بهێڵێ‌و بە فڕۆکەی تایبەتی بچێتە ئەوێ.[41]

ڕاستە لەبەر گەلێك هۆ ئینگلیز توانی بە زەبری چەکی کوشندەی نوێ «شۆڕشی بیست» دابمرکێنێتەوە ، بەڵام هەر ئەو دامرکاندنەوەیە بۆ خۆی زۆر کەوت لەسەری . ئەو سەربازو ئەفسەرانەی ئینگلیز کە لە شەڕگەکاندا کوژران یا بێ سەروشوێن مانەوە ژمارەیان ۱۰٤۱ کەس‌و بریندارێشیان ۱۲۲۸ کەس بوو[42]

لەو کاتەدا کە لەندەن بۆ پولێك دەچو بە ئاسمانا دامرکاندنەوەی «ۆرشی بیست» نزیکەی ۱۰۰ ملیۆن پاوەن لەسەری کەوت[43] کە بۆ سەرەتای بیستەکان‌و باری ئابووری دوای شەڕ پارەیەکی یەکجار زۆر بوو . بەڵام دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشیش ئینگلیزەکان لەترسی بەرپابوونەوەی ناچار بوون لەشکرێکی گەورە لەناو خاکی عیراقدا بهێڵنەوە کە خەرجی زۆرو باری گران بوو . تەنها لە یەکەم ساڵی دوای دامرکاندنەوەی شۆڕشدا خەرجی ئەو لەشکرە گەیشتە نزیکەی ۲۱ ملیۆن پاوەنی زێڕ[44]

گەورەیی «شۆڕشی بیست» لەوەدا خۆی نواند کە داگیرکەری ناچار کرد لە سیاسەتیدا بەرامبەر عیراق چەند هەنگاوێك بکشێتە دواوە . ئینگلیز چاك لەوە

---

(٤١) محەمەد مەهدی بەسیرو حەسەنی‌و فەیازو وەردی‌و کاتلۆف‌و هالدەین‌و ژمارەیەکی‌تر لە نووسەرانی خۆو بێگانە بە درێژی باسی بەسەرهاتەکانی شۆڕشیان کردووە . منیش بەپێی توانا لە کێیەکەی خۆمدا ڕوداوەکانی کوردستانم ڕوون کردۆتەوە .

(٤٢) سەرچاوە ئینگلیزیەکان ۱۰٤۱ کوژراوو ونبووەکان دەکەن بە دوو بەشەوە : ٤٢٦ کوژراوو ٦١٥ ونبوو .

(٤٣)

P. W. Ireland, Iraq. A study in political development, London, 1937, p. 273

(٤٤) بڕوانە :

ب.م. دانتسیگ . عیراق دوێنێ‌و ئیمڕۆ ، بە زمانی ڕووسی . مۆسکۆ ، ۱۹٦۰ ، ل ٢٤

گەیشت کە ناتوانێ سەربەخۆیی گەلی عیراق پێ‌شێل بکات . هەر زوو هاوار لە ئەسکویثی سەرەك وەزیرانی پێشووی بەریتانیا هەلساو لە هۆلی پەرلەماندا بە ئاشکرا داوای کشانەوەی قشونی ولاتەکەی لە ویلایەتی موسل‌و بەغدا کرد . رۆژنامەی «ئۆبزێرڤەر»ی بەناوبانگ رۆژی ۲۳ی ئابی سالی ۱۹۲۰ دەربارەی هەمان باس نووسیویە دەلێ

«بیرکردنەوە لەوەی ئەرکی سەرەکیی سەر شانی ئێمە داسەپاندنی یاساکانمانە بەسەر گەلێکدا کە بێ پێچ‌و پەنا تێی گەیاندووین پێویستی پێ‌یان نی‌یە کارێکە تەنها بۆ پێکەنین دەشێ» .

هەمان رۆژ «سەندێی تایمس» کە ئەویش رۆژنامەیەکی بەناوبانگی‌تری لەندەنی‌یە ، داوای لە کاربەدەستان کرد دان بنێن بە ژێرکەوتنی سیاسەتیاندا لە عیراق‌و دەست لە یەخەی دانیشتوانی بەردەن .

هەر رووداوێك ئەنجامەکانی بگەنە ئەو پلەو رادەیە بێ‌گومان دەبێ بایەخی مێژوویشی گەورەبێ !

(۳) بایەخی «شۆرشی بیست»

ئەوەی تاوەکو ئیستە دەربارەی هۆو ئەنجامەکانی «شۆرشی بیست» باسمان کرد سەنگی یەکەمی کێشانی بایەخی زۆری ئەو رووداوە گەورەیەیە لە تۆماری مێژوودا . هەر بزوتنەوەیەکی شۆرشگێرانە پالْ بنێ بە دەیان هەزار کەسەوە بچنە ناو کۆری خەباتەوەو بە هەزارانیان سەریانی بۆ بکەنە قوربانی دەبێ بەسەرهاتێکی مێژوویی بایەخدار بێ . زۆربەی سەرچاوەکان لەو باوەرەدان زیانی شۆرشگێران خۆی دەدا لە نزیکەی ۸٤٥۰ کوژراوو بریندار . دوور نی‌یە لێکدانەوەیەکی ورد ژمارەیەکی گەورەتر بسەلمێنێ .

بەلگەو نیشانەکانی بایەخی زۆری «شۆرشی بیست» لەوێدا نابرێنەوە . «شۆرشی بیست» یەکەم رووداوی گەورەی مێژووی نوێی عیراقە کە عەرەب‌و کوردو کەمینەکان‌و موسلمانی شیعەو سونیی مەزهەب‌و گاوری لە سەنگەرێکدا کۆکردەوە .

ئینگلیز لەو رۆژەوەی پێی نایە ناو خاکی عیراقەوە کەوتە وەشاندنی تۆوی دووبەرەکی‌و ناحەزی ، لەگەلْ ئەوەشدا سالی ۱۹۲۰ ئەو تۆوە بەرێکی ئەوتۆی

نەدانێ بە پێچەوانەی ئارەزووی ئەفسەرانی ئینگلیزو پیلانەکانیانەوە ڕۆژی چواردەی مایسی ئەو ساڵە یەکەم کۆبونەوەی پێکەوەی ئازادیخوایانی سونەو شیعەی بەغدانی لە مزگەوتی قوبلانیەی ناو بازاڕی بەزازەکاندا دەستی پێ‌کرد . ئەو کۆبونەوەیە ناوی سەرەتایەکی بایەخداری لە مێژووی عیراقدا ڕشت کە ئەوسا هەموو دڵسۆزێکی تێگەیشتوو تینوی بوو . ئیتر هەر ئەوەندەت دەزانی دانیشتوانی ئەمبەرو ئەوبەری بەغدا لە کۆبونەوەیەکی گەورەدا تێکەڵ دەبوونو هەمویان بە یەك دەنگ داوای خۆبیونو ئازادی‌یان دەکرد

لەوەیش زیاتر . لەو ڕۆژانەدا هەر ئەوەندە بیشنابەروەرانی بەغدا هەستیان کرد کاربەدەستان پیلانێکیان بەدەستەوەیە بۆ لێدانی ئاهەنگێکی ئایینی گاوران لە ڕێگەی دوو سێ کرێگرتەی موسڵمانەوە یەکسەر ژمارەیەکی زۆریان کۆبونەوەو بە ئاڵای سەوزو گوڵاوەوە ڕوویان کردە کڵێسەی کلدانەکانو لەوێ تێکەڵی برا گاورەکانیان بوونو وەك یەك کەوتنە زیکرو تەهلیلە بۆ عیساو محەمەدو هاوار بۆ سەرفرازی گەلو نیشتمان .

دیسان لەوەیش زیاتر یەکێك لە ڕابەرە نهێنیەکانی ئەوسای پۆلیسی بەغدا باسی ئەوە دەکات چۆن «گوتەبێژی شۆڕش» محەمەد مەهدی بەسیر[٤٥] لە کاتی کۆبونەوەی شەوی شازدەی حوزەیراندا لە مزگەوتی سەید سوڵتان عەلی خەڵکی بەغدای هان دەدا «جووەکان لەوە دڵنیا بکەن کە کەس توخنی دوکانەکانیان ناکەوێ !»

«شۆڕشی بیست» یەکەم بزوتنەوەی شۆڕشگێڕانەی ڕێکخراوی هەموو گەلی عیراق بوو لە پێناوی سەربەخۆییدا کە سەرکردایەتیو دەزگای کارگێڕیو سەربازیو ئۆرگانو چاپەمەنیی تایبەتی خۆی هەبو . «الفرات» و «الاستقلال» لاپەڕەیەکی یەکجار دیارو پرشنگدارن لە هەموو مێژووی ڕۆژنامەنووسیی عیراقدا[٤٦]

---

(٤٥) «گوتەبێژی شۆڕش» بووە نازناوی محەمەد مەهدی بەسیر کە یەکێك بوو لە ڕابەرە خوێن گەرمەکانی جەماوەری شۆڕش لە بەغدا . مامۆستا ئەفیق حیلمی لە «یادداشت»دا بەرز نرخاندویە

(٤٦) بۆ درێژەی ئەوباسە بڕوانە ئەو وتارەی بە ناوی «من تأريخ صحافة ثورة العشرين» هوە لە لاپەڕە ٣٥–٧٠ی گۆڤاری «دراسات في التأريخ والآثار» (بغداد . العدد الثاني . ١٩٨٢)دا بلاوم کردۆتەوە .

وێرای هەموو ئەوانەی باسمان کردن مێژوونووسە پێشکەوتنخوازەکان لەو باوەڕەدان کە «شۆڕشی بیست» بووە بەردی بناغەی یەکیەتی خەباتی هاوبەشی کوردو عەرەب دژی داگیرکەرو بەو جۆوە ڕێگەی بۆ بەرزبونەوەی دەرکی سیاسیی جەماوەری هەردوو لایان خۆش کرد بەوەی باشتر تێگەیشتن کە دوژمنیان یەکە [٤٧]

هەرچەندە دوژمن توانیی «شۆڕشی بیست» لە خوێندا بگەوزێنێ ، بەلأم هەمان کات ناچاریش بوو لە ئەنجامی فشاری ئەوو ترسی هەڵدانەوەی مل بۆ ژمارەیەك لە داخوازی‌یەکانی ئەوسای گەلی عیراق بدات گۆڕینی ئانۆلد ویلسن کە عیراق‌یەکان لە هەموو کاربەدەستێکی ئینگلیز زیاتر لێی داخ لەدڵ بوونو ناردنی پێرسی کۆکس بۆ بەغدا لە گەرمەی شۆڕشدا جۆرە کشانەوەیەکی تەکتیکی بوو کە ئینگلیزەکان بەر لە بەرپابونی ئاگری «شۆڕشی بیست» بە بیریاندا نەدەهات . دوور نی‌یە درەنگ‌و زوو یەکێك لە کوڕانی حسەینی شەریفی مەککە ببوایەتە پاشای عیراق ، بەلأم گومان لەوەش ناکرێ کە ئینگلیزەکان بەهۆی شۆڕشی بیستەوە بە پەلە تاج‌و تەختی شاهی‌یان پێشکەش بە فەیسەڵی یەکەم کرد ، چونکە ئەوان هاتنە سەر ئەو بیرەی دەبێ عیراق لە ڕێگەی «پاشایەك‌و هەزار شێخەوە» ببرێ بەڕێوە نەك بەهۆی لەشکرێکی گەورەوە کە ئەرکی لەسەر باجدەری بەریتانیایی زۆر دەکەوت .

لە ڕۆژانی یەکەمی بەرپابونی‌یەوە «شۆڕشی بیست» لە سەرانسەری عیراق‌و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست‌و کۆڕە سیاسی‌یەکانی ئەورووپاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا دەنگی دایەوە . وەك دیمان هەواڵەکانی شۆڕش زۆر بە خێرایی گەیشتنە ناو هۆڵە سیاسی‌یەکان‌و سەر لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی لەندەن . ئارشیفە تایبەتی‌یەکانی ئینگلتەرەو فەرەنسەو هندستان بە صەدان بەڵگەو ڕاپۆرتی نهێنی‌یان دەربارەی زۆر لایەنی شۆڕش تێدایە کە بە داخەوە تاوەکو ئێستەش بە دەگمەن دەستی مێژوونووسانیان گەیشتۆتێ .

---

(٤٧) بڕوانە
«عیراق هارچەرخ» ، نووسینی دەستەیەك ڕۆژهەڵاتناس ، بە زمانی ڕووسی ، موسکۆ ، ١٩٦٦ ، ل ١٣٥ .

(Iraqi Review), Vol. 1, No 6, July 2, 1959 P.3.

پێم وایە بەپێی تەرازوی شوێن سەنگی «شۆڕشی بیست» بۆ مێژووی هاوچەرخی عیراق لە سەنگی شۆڕشی ساڵی ١٧٨٩ بۆ مێژووی نوێی فەرەنسە کەمتر نی‌یە ، بۆیەکا بە دڵنیایی‌یەوە دەڵێم ئەوی ئێمە تاوەکو ئێستە بۆ «شۆڕشی بیست» مان کردووە زۆر لە بایەخی ڕاستەقینەی خۆی کەمترە .

باسی یازدەمین

دەربارەی راپەرینە گەورەکەی کانوونی دو

١٩٤٨و شوێنی گەلی کورد لەو راپەر

مێژووی نوێ‌و هاوچەرخی عیراق پڕی‌یە لە لاپەڕەی خەباتی خوێناوی دژی داگیرکەری بێگانەو کۆنەپەرستی‌ی ناوخۆ(٭). یەکێك لەو لاپەڕە پیرۆزانە ڕاپەڕینە گەورەکەی کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٤٨)ە کە ئیمڕۆکە، لە هەر کاتێك زیاتر، پێویستمان بەوەیە کەڵك لە دەرسە مێژوویی‌یە گەورەکانی وەربگرین‌و بە شێوەیەکی زانستی‌یانەی قووڵ لێیان بکۆڵینەوە.

بۆ ئەوەی بتوانین بە شێوەکی دروست چوارچێوەی ڕاپەڕینی کانوون دیار بکەین پێویستە چاوێك بەو ئاڵوگۆڕە گەورانەدا بخشێنین کە ڕۆژگاری شەڕی دووەمی جیهان‌و ساڵەکانی دوای ئەو شێوازو ناوەڕۆکی خەباتی ڕزگاریخواو ژیانی کۆمەڵایەتی‌ی عیراقی‌یەکانیان گرتەوە.

بە ماوەیەکی زۆر بەر لە شەڕی یەکەم دەرەبەگی وەك ڕژێمێکی ئابووری‌و کۆمەڵایەتی کەوتبووە هەرەس هێنان‌و ببووەوە کۆسپ لەبەر دەم پێشکەوتنی هێزو ئەمرازی بەرهەم هێناندا، هیچ نەبێت بەهۆی کەمتەرخەمی‌و بیرتەسکی‌ی نوێنەرانی‌یەوە لە لایەکەوەو، لە لایەکی‌تریشەوە لەبەر ئەوەی شێوازی پێوەندیی بەرهەم‌هێنانی ئەم ڕژێمە کارێکی وای نەکردبوو ئەوەندە لە دەست جوتیارو خاوەن زەوی‌یە بچوکەکاندا بمێنێتەوە کە لە ژیانی کولەمەرگی خۆیان زیاد بێت‌و بتوانن ئەو زیادی‌یە بۆ پەرەپێدان‌و پێشخستنی ئەمرازی کاریان تەرخان بکەن. لەگەڵ ئەوەش عوسمانی‌یەکان‌و دوای ئەوان ئینگلیزەکان لەبەر خۆیان گەلێك لایەنی ئەو ڕژێمەیان

(٭) لە گۆڤاری «برایەتی»، ژمارە ١١، ساڵی ١، عونی دووەم، نارەڕاستی شوباتی ١٩٧١، ل ٤-١٥دا بڵاوکراوەتەوە.

ڕاگرت ، جێ‌پێی قایم‌و دەسەلاتیان زیاتر کرد . ئەمە دەمێك ساڵ بوو جۆرە ناکۆکی‌یەکی لە نێوان ئاغاو جوتیاردا ، دروست کردبوو .

لەبەر چەند هۆیەك لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهان‌و دوای ئەو شەڕە چەوساندنەوەی دەرەبەگی لە جاران زیاتر بوو ، ئەمەش بووە هۆی قووڵ‌بوونەوەی ناکۆکی نێوان زەویدارو جوتیار، ئەمیان کەوتە ئەوەی دوژمنی ڕاستەقینەی خۆی تەنها لە داگیرکەری بێگانەدا نەبینێت ، بەڵکو هەمان کات لە چەوسێنەرەکەی خۆشیدا ببینێت . ئەنجامی سیاسی‌ی ئەم دیاردەیەش بۆ دوارۆژ کەم نەبوو .

بەلام لەوەیش گەورەتر ئەو ئاڵ‌و گۆڕە گرنگانە بوون کە لە شارەکاندا هەمان کات ڕوویان داو بوونە هۆی ئەوەی ژیانی کۆمەلایەتی‌و خەباتی نەتەوەیی عیراقی‌یەکان بچنە ناو چوارچێوەیەکی نوێوە . دوای شەڕی یەکەم‌و بە تایبەتی لە کۆتایی بیستەکانەوە پیشەسازی‌ی نیشتمانی کەوتە گەشەکردن . هەنگاوی گەورەی داهاتووی بەرەوپێش چوونی پیشەسازی‌ی نیشتمانی بەر ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهان کەوت ، ئەو کاتەی دابڕینی عیراق لە بازارە سەرمایەداری‌یەکان بەهۆی بارو دۆخی شەڕەوە بووە مەرجێکی لەبار بۆ ئەوەی پارەدارانی شارە گەورەکان بە دڵنیایی‌یەوە بێنە مەیدانی بەرهەم‌هێنانی پیشەسازی‌یەوە . ئەنجامیش سەنگی بۆرجوازی‌ی نیشتمانی چ لە ژیانی ئابووری‌و چ لە ژیانی سیاسی‌ی ولاتدا لە جاران زۆرتر بوو .

هەر ئەو دیاردەیەش لە لایەکی‌ترەوە بووە هۆی پەرەسەندنی چینی کرێکار . وێرای ئەوە چەند هۆیەکی تایبەتی‌ی کارێکی ئەوتۆیان کرد سەنگی ئەم چینە لە چەند ڕوویەکەوە تەنانەت لە سەنگی چینی بۆرجوازی‌ی نیشتمانیش زیاتر بێت . بە وێنە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا ژمارەی تەنها ئەو کرێکارانەی لە بنکە سوپایی‌یەکانی ئینگلیزەکاندا کاریان دەکرد خۆی دەدا لە ٧٠ هەزار کەسێك کە لە ٣٥٪ی هەموو ئەو کرێکارانەیان پێك دەهێنا کە بە کاری پیشەسازی‌ی هەمەجۆرەوە خەریك بوون[١]

---

(١) بڕوانە

(Kingdom of Iraq) , by a committee of Officials . Baltimore , 1946 , P . 108.

هەروەها بڕوانە :

«الشرارة» ، العدد الثامن ، حزيران ١٩٤٤ ، ص ٢

بەڵام لەوەیش گرنگتر ئەو ئاڵ و گۆڕە قووڵە بوو کە لە سەرەتای سییەکانەوە لە ناوەرۆك و جۆری بیرکردنەوەو بزوتنەوەی ئەم چینە گەورەیەی کۆمەڵدا دەستی پێکردبوو . لە سەرەتای دروستبوونییەوە تاوەکو ناوەندی سییەکان ئەم بەشەی کۆمەڵ بریتی بوو تەنها لە «چینێك لە خۆیدا» (Class in itself) ، واتە چینێکی پێك دەهێناو بەس ، ئەگینا جلەوی کاری لە رووی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە بە دەست چینە نیشتمانییەکانی ترەوە بوو . بگرە ئەنانەت فەرمانڕەوایانی ئەو رۆژگارەش دەیانویست کەڵکی لێوەربگرن و گەر بتوانن بیکەنە داردەستی خۆیان . لە خۆوە نەبوو لە کۆتایی بیستەکاندا یەکێکی وەك جەعفەر عەسکەری چەند جارێك بووە «نوێنەرەی کرێکارانی عیراق لەبەر دەمی دەزگاکانی کۆمەڵەی گەلاندا . لە ناوەندی سییەکانەوە ئەمە بە جارێك گۆڕرا ، ئەوەبوو وردە وردە کرێکارانی عیراق چوونە قاڵبی چینێکەوە بۆ خۆیان (Class for itself)[۲]

ئەنجامی ئەم ئاڵ و گۆڕە لە ساڵەکانی شەڕی دووەمی جیهاندا بە رووونی دەرکەوت و خۆی لە زنجیرەیەك مانگرتن و دروشمەکانیاندا نواند . دوای شەڕیش بە ماوەیەکی کەم مانگرتنە گەورەکەی گاورباغی کە سەرەتای هاوینی ساڵی ۱۹٤٦ قەوما بە تەواوی نیشانی دا چۆن کرێکارانی عیراق بە یەکجاری بوونەتە چینێك بۆ خۆیان .

ئەم جۆرە گۆڕانە هەمیشە ئەنجامی گەورەی بەدەمەوە بووە ، بەتایبەتی بە نیسبەت بزوتنەوەی رزگاریخوازی هەر کۆمەڵێکەوە بێت . بە نیسبەت ئەو

---

(۲) «چین لە خۆیدا» و «چین بۆ خۆی» دوو زاراوەی زانستین کە تاوەکو ئێستە لە زمانی کوردیدا پێم وایە لە زمانی عەرەبیشدا بەکار نەهێنراون . هەموو چینێکی کرێکار لە سەرەتای دروستبوونییەوە بۆ ماوەیەکی زۆر ئەندامانی پەرش و بڵاو دەبن ، هەست بە ئەرکە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی سەر شانیان ناکەن ، بەڵکو سەرەنج بەرامبەر چینی سەرمایەدارو رژێمی سەرمایەداری کۆیان ناکاتەوەو بزوتنەوەو راپەڕینەکانیان عەفەوی دەبێت و ئەنانەت زۆر جار جلەوی کارو چالاکییان بە دەست دەستەو چینەکانی ترەوە دەبێت . لەو قۆناغەدا چینی کرێکار بریتییە تەنها لە «چینێك لە خۆیدا» . بەڵام دوای ئەوەی ئەمانە هەموو دەگۆڕێن و کرێکاران وایان لێدێت هەست بە ئەرکە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی سەر شانیان و سەنگی تەواوی خۆیان لە ناو کۆمەڵدا بکەن ، ئەوسا کە چینەکەیان دەگۆڕێت و دەبێتە «چینێك بۆ خۆی» ، واتە لەوە قۆناغی دەبێت کە داردەستی کەس نییەو ئیتر بۆ خۆی دەجەنگێ .

کۆمەڵانەشەوە کە لە نەتەوەیەك زیاتر پێکهاتوون ئەم گۆڕانە بۆیان دەبێتە مای
کزبوونی دووبەرەکیو ناکۆکی نەتەوەیی لە ناویاندا ، بە تایبەتی لە ناو چ
چەوساوەکانیاندا .

بەم جۆرە ئەو کاتەی شەڕی دووەمی جیهان تەواو بوو سەنگو تەرازو
پێوەندی چینایەتی لە ناو کۆمەڵگای عیراقیدا گەیشتبووە ڕادەی گەیاندنی مەر
ئاڵوگۆڕی سیاسیی گەورە . ئەو بارو دۆخەش کە ڕوخاندنی بەرەی فاشیزم لەگ
خۆی بۆ سەرانسەری جیهانی هێنا بووە هۆیەکی یاریدەری گرنگ بۆ
کاربەدەستان ناچار بوون تا ڕادەیەك مل بۆ داخوازییە دیموکراتییەکانی گەل بدەن
ڕۆژی ٢٣ی شوباتی ساڵی ١٩٤٦ تۆفیق سوێدی یەکەم وەزارەتی دوای شەڕ
دامەزراند کە دوو نوێنەری بۆرجوازی نیشتمانی تێدا بەشدار بوون ، یەکەمیان سە
ساڵح کە بووە وەزیری ناوخۆو دووەمیان عەبدولوەهاب مەحمود کە بووە وەزیر
دارایی .

لەو بەرنامەیەدا کە سەرەك وەزیران ڕۆژی پێنجی مارت بڵاوی‌کردەوە م
گەلێك گفتی سیاسیو ئابووریی دایە کۆمەڵانی خەڵك ، کە یەکێکیان دەستکاری
پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی نێوان عیراقو بەریتانیا بوو بە جۆرێك لەگەڵ «بارودۆ
نوێی جیهانو پێڕەوی کۆمەڵی نەتەوە یەکگرتووەکاندا» بگونجێت . گفتێکی ت
بەرنامەکە دابەش‌کردنی زەویوزاری میری بوو بەسەر وەرزێرو جوتیارانی وڵاتد
کابینەی نوێ بەر لەوەی مانگێك بەسەر دامەزراندنیدا تێپەڕێت بڕیاری لابرد
حوکمی عورفیی دا کە لە حوزەیرانی ساڵی ١٩٤١ەوە دانرابوو . هەمان کا
ڕەقابەی سەر چاپەمەنیو پۆستەش لابرا .

گەورەترین دەسکەوتی ئەو ڕۆژگارە بڕیاری ڕێگە دانی دامەزراندنی پێنج پا
ئاشکرا بوو بەم ناوانەوە : «الشعب» (گەل) ، «الاتحاد الوطني» (یەکی
نیشتمانی) ، «الوطني الدیمقراطي» (نیشتمانی دیموکراسی) ، «الاحر
(ئازادیخواهان) ، «الاستقلال» ، (خۆبیون) . دوای ئەوەی ڕۆژی دووی نیس
١٩٤٦ بە ڕەسمی ڕێگەی ئەم پارتییانە درا ئیتر خوێن ڕژایە ژیانی سیاسیی وڵاتەو
هەر یەکەیان مافی ئەوەی پێ درا ئۆرگانو چاپەمەنیی تایبەتیی خۆی هەبێ

هەموویشیان بەپێی بۆچوونیان بوونە دەربڕی خواستەکانی گەل کە لەو سەردەمەدا لە هەر شت زیاتر داوای لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ی دەکرد . داوای بێ‌وچانو فراوانی کۆمەلانی خەلك حوکمەتی ناچار کرد لیژنەیەکی تایبەتی بۆ لێدوانی ئەم باسە دابنێت .

کەواتە یەکسەر دوای تەواو بوونی شەڕی دووەمی جیهان سەرەتای ئەوە دەرکەوت چۆن خەباتی بێ وچانی گەل خەریکە رێڕەوێکی نوێ لە سیاسەتی ناوخۆو دەرەوەی عیراقدا بهێنێتە ئاراوە . لە کاتێکدا ئینگلیزەکان عیراقیان بۆ شتێکی تر بنیات نابوو . ئەوان دەیانویست لە جیهانی دوای شەڕدا عیراق بە یەکجاری بکەنە بنکەی قایمی بلاوکردنەوەی دەسەلاتیانو پاراستنی بەرژەوەندی‌یە ئابوری‌یەکانیان لە سەرانسەری رۆژهەلاتی نزیك‌و ناوەڕاستدا . بۆیەکا چ خۆیانو چ کۆنەپەرستانی ناوخۆ بە چاوی گومانو ترسەوە سەیری ئاسۆی سیاسی‌ی نوێی عیراقیان دەکردو سوور بوون لەسەر ئەوەی پێویستە بە زووترین کات دەرگای قەفەسەکان داخەنەوە . دوای ئەو زنجیرە کۆبوونەوەیەی سەرۆکانی دەولەتە عەرەبەکان بەهارو سەرەتای هاوینی ١٩٤٦ کردیان ئەو کارە بووە ئەرکێکی پەلەی سەر شانی کۆنەپەرستانی عیراق

باری ژیانی سیاسی‌و کۆمەلایەتی ئەو رۆژگارەی عیراق‌و بەر لە هەر شتێك پێوەندی‌ی نێوان هێزو چینە نیشتمانی‌یەکان ، تا رادەیەکی زۆر ئەرکی سەر شانی کۆنەپەرستانی عیراقی ئاسان کرد . جارێکا هەر ولاتێك لە نەتەوەیەك زیاتر پێکهاتبێت پێویستە نیشتمانپەروەرانی دلسۆزانە هەولْ بدەن یەکیەتی نیشتمانی بکەنە بناغەی هەموو ئال‌وگۆڕێکی سیاسی‌ی قوولْ . کەچی کاتێك شەڕی دووەمی جیهان تەواو بوو بە هۆی سیاسەتی دووربینی ئینگلیزەکانەوە هێشتا یەکیەتی‌یەکی وا لە زەمینەی عیراقدا لە ئارادا نەبوو . سەرەرای ئەوە هەموو هێزە نیشتمانی‌یەکانی ئەو سەردەمە بە قوولی لە بایەخی یەکیەتی‌یەکی لەو جۆرە نەگەیشتبوون . وەك بەلگە دەلێین هەرچەندە کارەبەدەستانی ئەوسای عیراق بە دەستی ئەنقەست گەلی کوردیان لە مافە سیاسی‌یە رەواکانی بێ‌بەری‌ی کردبوو ، کەچی هیچ کامێك لەو پێنج پارتی‌یەی ناومان هێنان نە لە پرۆگرام‌و نە لە کاری رۆژانەیاندا بایەخێکی ئەوتۆیان نە ئەدا بە

مەسەلەی کورد ، ڕاستیەکەشی نەیاندەتوانی چوارچێوەی پێویستی ئەو مەسەلەیە دیا
بکەن . پارتی ئازادیخواهان (الاحرار) کە نیشتمانپەروەرێکی ناسراوی لیبرالیی ئە
ڕۆژگارە سەرۆکی بوو بە جارێك گەلی کوردی خستبووە پشت گوێ . لەوەیش
خراپتر ئەوە بوو کە پارتی خۆیبون (الاستقلال) گەلی کوردی کردبووە یەکێك
«کۆسپ»ەکانی جێ بەجێکردنی یەکیەتی عەرەب[3] ئەم جۆرە هەڵوەست
سەرنجە کورتبینە کارێکی ئەوتۆی کرد هیچ کامێك لە پارتی‌یە ئاشکراکانی دوا:
شەڕ نەتوانێت بنکەیەك بۆ خۆی لە ناوکوردا دابمەزرێنێت ، ئەوەی کاری کردە سە
سەنگ و توانای سیاسی‌یان .

لەولاشەوە پێوەندی‌ی نێوان هێزو چینە نیشتمانی‌یەکان لەوە باشتر نەبوو . بێبەر:
کردنی بەشێك لەو چینانە لە مافی سیاسی بە لای بۆرجوازی نیشتمانی‌یەوە کارێکی
ڕەواو بەجێ بوو ، بۆیەکا لەو بارەیەوە ورتەی لە دەم نەهاتە دەرەوە . ئەمانە
لەگەل چەند هۆیەکی‌تردا ، کارێکی ئەوتۆیان کرد فەرمانڕەوایان بتوانن زۆر زو
دەست لە دەسکەوتە سەرەتایی‌یەکانی گەل بووەشێنن . بۆ ئەوەی هیچ نەبێت خۆیا
لە وەزیرە نیشتمانپەروەرەکان قوتار بکەن ڕۆژی ٣٠ی مایسی سالی ١٩٤٦ تۆفیـ
سویدی‌یان ناچار کرد واز لە حوکم بهێنێت . پاش دوو ڕۆژ دامەزراندنی کابینە:
نوێ بە ئەرشەد عومەری سپێردرا کە یەکێك بوو لە پیاوە سیاسی‌یە نەویستەکان
دوژمنێکی ناسراوی هێزە دیموکراسی‌یەکان . دامەزراندنی وەزارەتی نوێ سەرەتا:
هێرشی گەورەی کۆنەپەرستی بوو بۆ سەر گەل . هەمووی بەسەر یەکەوە چو
حەفتەی پێ نەچوو کاتێك پۆلیس گوللە بارانی خۆنیشاندانێکی گەورەی لە بەغا
کرد[4] . ٥ کەس کوژران و ژمارەیەکی زۆریش بریندار بوون . دوابەدوای ئەمەش
دوو حەفتە کارەساتە خوێناوی‌یەکەی گاورباغی قەوماو ئەمیش بووە هۆی کوشتن
بریندارکردنی ژمارەیەکی زۆر لە کرێکارانی نەوتی کەرکوك .

---

(٣) بڕوانە :
محمد مهدي كبه . مذكراتي في صميم الاحداث (١٩١٨– ١٩٥٨) . بيروت ١٩٦٥
١٩٩

(٤) نیشتمانپەروەرانی پایتەخت ڕۆژی ٢٨ی حوزەیرانی ١٩٤٦ لەو خۆنیشاندانەیان ڕێکخست .

ئەم لێدانانە کاری مەبەستدارو لێ کۆڵراوە بون . دەبو ئەو چرۆی ئاڵ‌وگۆڕەی لەپڕ سەری دەرهێنا زیندەبەچاڵ بکرێت‌و عیراق لە جاران توندتر بە ڕەورەوەی نیازەکانی لەندەنەوە بپەسترێتەوەو بکرێتە بنکەی سەرەکیی هێرش بۆ سەر هەموو بزوتنەوەی ڕزگاریخوای نەتەوەیی گەلانی ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاست . جێ بەجێ‌کردنی ئەم مەبەستە وێڕای لێدانی هێزە دیموکراسی خوازەکان پێویستیشی بە پەیمانێکی نوێ بوو بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەلێن‌و کەلەبەرانەی لە پەیمانی ۱۹۳۰دا دەرکەوتن ، بە تایبەتی دوای بەرپابوونی ڕاپەڕینی مایسی ۱۹٤۱ جێ بەجێ‌کردنی ئەم ئەرکە ، وەك چاوەڕوان دەکرا ، کەوتە ئەستۆی نوری سەعیدی شارەزا کە ڕۆژی ۲۱ی تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۹٤٦ دامەزراندنی وەزارەتێکی نوێی پێ سپێردرا . نوری سەعیدیش کە کەم زۆرزانی وەك خۆی لە هەموو ڕۆژهەڵاتدا هەبوو ، ویستی هەموو زروفێکی پێویست بۆ بەستنی پەیمانی نوێ ئامادە بکات ، بەڵام مۆرکردنەکەی بخاتە ئەستۆی سیاسی‌یەکی‌تر ، چونکە ئەو باش لەوە گەیشتبوو بەستنی پەیمانی ۱۹۳۰ تا چ ڕادەیەك لەبەر چاوی هەموانی خست . جگە لەوە ئەگەر پەیمانی ۱۹۳۰ لابردنی ئیتیداب‌و وەرگرتنی عیراق لە کۆمەڵەی گەلاندا بە دەمەوە بوو ، خۆ ئەو پەیمانە نوێیەی کۆنەپەرستان‌و ئینگلیز دەیانەوێت لە کۆت‌و زنجیر بەولاوە هیچی‌تری نابێت تێدا بێت . هەمان کات نوری سەعید باش لەوەیش گەیشتبوو کە ڕای گشتیی ناوەندی چلەکان جیاوازیی لەگەڵ ڕای گشتیی سەرەتای سی‌یەکاندا یەکجار زۆرەو هیچ دوور نی‌یە ئەنجام ڕیسەکەی بپێتەوە بە خوری . لەبەر ئەوە هەر ئەوەندە چەند هەنگاوێکی‌تری دژی دەسکەوتە دیموکراسی‌یەکانی گەل نا دەستی لە کار هەڵگرت‌و کارێکی ئەوتۆی کرد دامەزراندنی وەزارەتی نوێ بە ساڵح جەبر بسپێردرێت .

مارتی ساڵی ۱۹٤۷ ساڵح جەبر وەزارەتی نوێی دامەزراندو هەر لە سەرەتاوە هەموو توانای خۆی بۆ ئەوە تەرخان‌کرد کە ڕۆژێك زووتر ئەو پەیمانەی لەندەن دەیویست مۆر بکرێت . لە ڕۆژی ۲۲ی تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۹٤۷وە سەرەتا لە باڵوێزخانەی بەریتانی لە بەغداو ، دوایش لە کۆشکی شاهانە «نوێنەرانی» عیراق‌و بەریتانیا چەند جارێك بە نهێنی کۆبوونەوە مەبەستی ئەو کۆبونەوانە ، کە تا

رۆژی ٤ی کانوونی یەکەمیان خاپاند ، دیارکردنی ناوەرۆك‌و چوارچێوەی پەیمانی نوێ‌و جۆری مۆرکردنی بوو . رۆژی ٤ی کانوونی دووەمی ساڵی داهاتو ، واتە پاش مانگێك ،لە بەغدا ناوی ئەندامانی ئەو وەفدە بڵاوکرایەوە کە دەبوو بچێتە لەندەن «بۆ بەستنی پەیمانێکی نوێ لەبریتی پەیمانی ١٩٣٠» . وەفدەکە بە سەرۆکایەتی ساڵح جەبرو ئەندامەتی نوری سەعیدو وەزیری هەندەران فازیل جەمالی‌و وەزیری بەرگری شاکیر وادی‌و چەند کەسانێکی‌تر بوو . دەستوبرد ئەم وەفدە بەرەو لەندەن کەوتە رێ‌و رۆژی ١٥ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ لە بەندەری پۆرتسمۆث ، کە کەوتۆتە باشووری بەریتانیاوە ، لەگەڵ نوێنەرانی لەندەندا ئەو پەیمانەی گەلاڵە کرابوو مۆری کردو بەو جۆرە ناوی لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا بووە «پەیمانی پۆرتسمۆث» .

«پەیمانی پۆرتسمۆث» تەنانەت بە نیسبەت پەیمانی ساڵی ١٩٣٠ شەوە هەنگاوێك بوو بۆ دواوە ، چونکە ئەویان عیراقی توندتر بە بەریتانیاوە دەبەست . ئەگەر بەپێی پەیمانی سی ئینگلیز تەنها لە کاتی شەردا مافی ئەوەی هەبوو لەشکری خۆی بهێنێتە ناو خاکی عیراقەوە ، ئەوا بەپێی «پەیمانی پۆرتسمۆث» ئینگلیز ئەو مافەی لە کاتی «مەترسی پەیدابوونی شەریشدا» وەرگرت ، واتە هەر کاتێك لەندەن پێویستایە بە هەر بیانویەکەوە بۆی هەبوو لەشکر رەوانە بکاتە عیراق . بەپێی بەندی یەکەمی «پۆرتسمۆث» سەرانسەری خاکی عیراق بۆ ماوەی ٢٠ ساڵی رەبەق بووە بنکەیەکی بەریتانی رووت . بەندەکانی‌تری « پەیمانی پۆرتسمۆث » کلیلی زۆر لایەنی ژیانی سیاسی‌و ئابووری‌و کاروباری سوپای دابووە دەست ئینگلیز[٥]

هەواڵی بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» هەموو عیراقی بە جارێك خرۆشاند . بە هەزاران خۆنیشاندەر رژانە سەر شەقامی شارە گەورەکان‌و نارەزایی گەل زۆر بە خێرایی گەیشتە پلەی راپەرینێکی گەورەو رێك‌وپێك کە جڵەوی سەرکردایەتی بە دەست هێزە نیشتمانی‌یە نهێنی‌و ئاشکراکانەوە بوو .

گەلی کورد زۆر بە گەرمی تێکەڵی ئەم راپەرینە بوو . نیشتمانپەروەرانی کوردی بەغدا هەر لە سەرەتاوە شان بە شانی دانیشتوانی پایتەخت رژانە سەر شەقامەکانی

---

(٥) دەربارەی دەقی بەندەکانی «پەیمانی پۆرتسمۆث» بروانە :

عبدالرزاق الحسني . تاريخ الوزارات العراقية . الجزء السابع . صيدا . ١٩٦٨ ، ص ٢٣٣ - ٢٣٩

شار . له بەغدا پارتی دیموکراتی کوردستان‌و حیزبی کۆمۆنیست‌و حیزبی شەعب کۆمیتەیەکی سێ قۆڵی‌ی تایبەتی‌یان دامەزراند کە ئەرکی سەرپەرشتی‌و ڕێکخستنی خەباتی گەل‌و دیارکردنی دروشمە گەورەکانی خەباتی ئەم قۆناغەی کەوتە ئەستۆ. ئەمانە ئەو دروشمە سەرەکی‌یانەن کە کۆمیتەی ناوبراو دایەزراندن :

«پوچ‌کردنەوەی پەیمانی پۆرتسمۆث» ، «ڕوخاندنی حوکمەتی ساڵح جەبر» ، «هەڵبژاردنی ئازادی نوێنەرانی گەل» ، «دانی مافە دیموکراسی‌یەکان» ، «نەهێشتنی گرانی» .

جگە لەم دروشمانە لە کاتی ڕوداوەکانی ڕاپەڕینەکە خۆیدا چەند دروشمێکی‌تر بەرزکرانەوە ، کە بەشێکیان پێوەندیدار بوون بە مافە نەتەوەیی‌یەکانی گەلی کوردەوە . لۆنگریگ بە شێوازە ژەهراوی‌یەکەی خۆی ئەم ئاڵۆگۆڕە شۆڕشگێڕی‌یەی نرخاندووەو دەڵێت

«ئەو پەیمانە بەهێزەی ساڵی ١٩٤٨ لە نێوان نەتەوەپەرستان‌و کۆمونیستانی کوردی سەر بە رووسدا بەسترا . . ئاژاوەیەکی بی‌کۆتایی لە سەر شەقام‌و قوتابخانەکانی شاری سلێمانیدا نایەوە»[٦]

هێزە نیشتمانی‌یەکانی‌تریش دوورەپەرێز نەوەستان . هێشتا وەفدەکەی ساڵح جەبر نەچوبووە لەندەن کاتێك پارتی‌یانی «وطني – دیمقراطي» و «ئیستیقلال» و «ئەحرار» بەیاننامەیەکی سێ قۆڵی‌یان بڵاوکردەوە کە تێیدا داوای لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠یان کردو ڕایانگەیاند حوکمەتی ساڵح جەبر هیچ کاتێك مافی ئەوەی نی‌یە بە ناوی گەلی عیراقەوە پەیمانێکی نوێ لەگەڵ بەریتانیادا بەستێت[٧]

تەقینەوەی گەورەی جەماوەری عیراق لەو ڕۆژەوە دەستی پی‌کرد کە فازیل جەمالی‌ی وەزیری هەندەران لە لەندەنەوە هەواڵی دەست‌پی‌کردنی «گفتوگۆیەکی

---

(٦)
S.H.Longrigg , Iraq 1900 to 1950 , London , 1953, P . 353.

(٧) بروانە :
«صوت الاحرار» (جريدة) . بغداد . ١ و ٢ كانون الثاني ١٩٤٨ ، محمد مهدي كبه ، المصدر السابق . ص ٢٢٥ – ٢٢٦

گرنگی» لە نێوان بەریتانیاو عیراقدا ڕاگەیاند . بۆ ڕۆژی داهاتوو ، کە دەیکرد چواری کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨[٨] ، شاری بەغدا بە جارێك خرۆشا هە ئەو ڕۆژەش ، لەسەر فەرمانی سەرەك وەزیران ، پۆلیس بەربوونە گیانی خوێنشاندەرانی پایتەخت . بۆ ڕۆژی داهاتو کاربەدەستان کۆلێجی حقوقیان بە بیانووەوە داخست کە گوایە بیروباوەڕی گێرەشێوێن لە ناو قوتابیانیدا باوە .

ئەم ڕوداوانەی بەغدا وەزارەتی ساڵح جەبریان لە بەستنی پەیمانێکی نوێ پاشگەز نەکردەوە . ڕۆژی پێنجی کانوونی دووەم ئەندامانی وەفدی «عیراق» بە فڕۆکەیەکی تایبەتی چوونە لەندەن . ئەمە هێندەی‌تر نیشتمانپەروەرانی عیراقی بزواند . هەر لەو ڕۆژە دیسان قوتابیانی بەغدا ڕژانە ناو شەقامانی شارەوەو دەستەو چینەکانی‌تریش دایانە پاڵیان . ئەمجاریش پۆلیس هێرشی هێناو لە ئەنجامدا ژمارەیەکی زۆر لە هەردوو لا بریندار بوون . بەلاّم دەزگاکانی میری لەو بەیاننامەیەیاندا کە بەم بۆنەیەوە بلاّویان کردەوە تەنها باسی برینداركردنی ٤٢ پۆلیسیان ڕاگەیاند . هەر زووش دەرکەوت کە ئەوان دەیانەوێت ئەمە بکەنە بیانووی دەست‌وەشاندنی توندوتیژتر ، ئەوەبوو ڕۆژی ٧ی کانوونی دووەم بەیاننامەیەکی‌تریان بلاّوکردەوە کە بە هەڕەشەو گوڕەشەیەکی زۆرەوە دەیگوت

«حوکمەت زۆر بە توندی لەو کەسانە دەدات ڕێگە بە خۆیان دەدەن هێمنی‌و ئاسایش تێك‌بدەن»

ئەنجامی ئەم کارو بڕیارانە تەواو بە پێچەوانەی ویستی کاربەدەستانەوە شکایەوە . بەغدای پایتەخت نەك هەر هێمن نەبۆوە . بەڵکو هەمان کات شارەکانی‌تریش تێکەلّ بە ڕاپەڕینی گەل بوون . کاتێك کار گەیشت بەمە جەمالی بابانی جێگری ساڵح جەبر ناچار بوو لەگەلّ ژمارەیەك سیاسی‌ی ناسراودا کۆبوونەوەیەکی تایبەتی بکات گوایە بۆ لێکۆڵینەوە لە داخوازی‌یەکانی گەل . هەرچۆن بێت حوکمەت ناچار بوو کەمێك بکشێتە دواوە . ئەوەبوو ڕۆژی ٨ی کانوونی دووەم بڕیاری کردنەوەی کۆلیجی حقوق‌و بەردانی گیراوەکان بە زامن دەرچوو .

بەلاّم ئەم بڕیارانە ئەفرەی جەماوەریان نەدا ، چونکە لەگەلّ ئەو هەموو

---

(٨) فازیل جەمالی لەو هەواڵەی ڕۆژی ٣ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ بلاّوکردەوە .

هەراوبگرەدا هێشتا حوکمەت لە بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» پاشگەز نەبۆوە.
لەبەر ئەوە لە رۆژی ١٦ی مانگەوە خۆنیشاندان دیسان هەموو لایەکی گرتەوە.
شاگردانی قوتابخانە ناوەندییەکانو دەزگا زانکۆییەکان بریاری مانگرتنی سێ رۆژیان دا. پاش سێ رۆژ جڤاتانی[9] کرێکارانیش داوایان لە ئەندامانی خۆیان کرد ئەوانیش «لە پێناوی جێ بەجێکردنی داخوازێکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی گەلدا ئاگری خەباتیان بەتینتر بکەن». هەمان کات هێزە بۆرجوازییە نیشتمانییەکانیش گوڕیان دایە خۆیانو کەوتنە هاندانی کۆمەلانی خەلك بۆ ئەوەی پەرە بە خەباتی سەختی ئەو رۆژە ناسکەی مێژووی نیشتمانیان بدەن. بەم بۆنەیەوە دیسان پارتییانی «وطنی – دیمقراطی»و «ئیستیقلال»و «ئەحرار» هەر یەکەیان بە جیا بەیاننامەیەکی دووررو درێژی بلاوکردەوە کە بەشی زۆری هەرسێکیان بۆ شیکردنەوەی ناوەرۆکی «پەیمانی پۆرتسمۆث» و دەرخستنی مەبەستە نەپنراوەکانی تەرخان کرابوو[10]

هەموو ئەمانە بەسەر یەکەوە بە جارێك ولاتیان هێنایە جۆش. رۆژی ١٩ی کانوونی دووەم بە دەیان هەزرا خۆنیشاندەر بە خۆیانو دروشمە نیشتمانییەکانیانەوە کەوتنەوە دەربرینی نارەزایی گەل. خۆنیشاندەرانی بەغدا ئەمجاریان روویان کردە هۆلی پەرلەمانو بە یەك دەنگ هاواریان دەکرد: «مەرگ بۆ پەیمانی پۆرتسمۆث»، «بروخێ وەزارەتی سالح جەبر».

رۆژی داهاتو، واتە ٢٠ی کانوونی دووەم، پۆلیسی پایتەخت دیسان دەسرێژیان لە خۆنیشاندەران کردو بوونە هۆی شەهید بوونی چوار کەسو بریندار بوونی دەیان کەسی‌تر. بۆ سبەینێ کە بە هەزاران نیشتمانپەروەر رژانە سەر شەقامو ئەختانییەکانی نزیك خەستەخانەی مەجیدییەوە[11] بە نیازی بەشداریکردن لە ناشتنی

---

(٩) جڤات واتە «نقابة».

(١٠) بۆ دەقی لەو بەیاننامانە بڕوانە:

الدكتور فاضل حسين، تأريخ الحزب الوطني الديمقراطي، بغداد، ١٩٦٣، ص ٢٢٢.
عبدالرزاق الحسني، المصدر السابق، الجزء السابع، ص ٢٤١ – ٢٥٣

(١١) ئەو خەستەخانەیەی کاتی خۆی عوسمانییەکان لە «باب المعظم»ی بەغدا کردیانەوەو بە ناوی سولتان عەبدولمەجیدەوە ناویان نا تا ئێستا کانیش هەر پێی دەگوترا «خەستەخانەی مەجیدی». تا ئێستەش بەشێك لە بیناکانی خەستەخانەی مەجیدی ماونەتەوەو خراونەتە سەر «مدينة الطب».

قوربانیکانی رۆژی رابوردوودا ، دووباره دەسرێژیان لی‌کرایەوەو ئەمجاریان دو کەس شەهید کران ، که یەکیکیان قوتابیی کۆلیجی دەرمانسازی بوو ، گەلیکیتر بریندار بوون .

ئەم هەنگاوەی دوایی میری تەنانەت ئەو دەستەو دایەرانەشی بزواند که تا ئە کانه لەبەر هۆی جیاواز تیکەڵ بە خەباتی جەماوەر نەبوبون . بەرێوەبەرو دەستەیەڵ مامۆستای کۆلیجی پزیشکی زۆر بە توندی نارەزایی خۆینانیان راگەیاندو لەگەڵ نزیکەی ۱۰۰ پزیشکی شاری بەغدادا دەستیان لە کار هەڵگرت[12]

کاتیك کار گەیشتە ئەم قۆناغە ناسکە ئیتر عەبدولئیلا بۆ خۆی ناچار بوو یەکسە بیتە کایەوە . رۆژی ۲۱ی کانوونی دووەم لەگەڵ دەستەیەك لە پیاوە سیاسیی ناودارەکاندا کۆبۆوە که نوینەرانی هەرسیك حیزبە سیاسی‌یە ئاشکراکانیان تێد بوو[13] ئەمان بە ئاشکرا داوای لابردنی ساڵح جەبرو گفتی نەبەستنی هیچ جۆر پەیمانیکیان لیی‌کرد[14]

عەبدولئیلا کە گلۆلەی کەوتبووە لێژی ناچار بوو نوینەرانی گەل چی‌یان ویست وا بکات . سەرەتا بەیانامەیەکی لە ئیزگەوە بلاوکردەوەو تیدا گفتی دا «هیچ پەیمانیك مافی ولاتو داخوازی‌یە نیشتمانی‌یەکانی رەچاو نەکات ، نەبەسترێت» بەلام هەمان کات ساڵح جەبر لە لەندەنەوە کەوتە هەرەشەو گورەشەو ل بەیاننامەیەکی تایبەتیدا راپەرینی گەلی لە یەك کاتدا دایە پاڵ ئەوانەی لەخۆیەوە ناوی لی‌نان «کۆمۆنیستو نازی» (! !)و رای‌گەیاند که بۆ خۆی بەم زوانە بۆ «تەمیەی گێرەشێوینەران» دەگەرێتەوە بەغدا .

ئەم بەیاننامەیەی سەرەك وەزیران هێندەی‌تر خەلکەکەی ورووژاند . رۆژی ۲۳ی

---

(۱۲) بروانە :

(Revolution in Iraq) , Baghdad , 1958 , PP. 13 — 14.

(۱۳) کاربەدەستان هەر زوو پارتی گەل «الشعب» و یەکیەتی نیشتمانی «الاتحاد الوطنی»یان داخست .

(۱٤) بۆ درێژەی ئەم باسە بروانە :

M. Khadduri , Independent Iraq (1932 — 1958) , London , 1960 , P. 268 ,

الدکتور فاضل حسین ، المصدر السابق ، ص ۲۲۳ ، عبدالرزاق الحسنی ، المصدر السابق ، الجزء السابع ، ص ۲۱۰ — ۲۷٦

کانوونی دووەم دیسانەوە لە هەموو لاوە کۆمەلانی خەلك رژانەوە سەر شەقامەکانی پایتەختو شارە گەورەکانو ئەمجاریان سووربوون لەسەر ئەوەی دەست هەلنەگرن تاوەکو ئەم دروشمە سەرەکییانەی خوارەوە جیّ بەجیّ دەکریّن :

١ - روخاندنی وەزارەتی سالح جەبر .
٢ - بەردانی گیراوە سیاسییەکان .
٣ - هەلبژاردنیّکی ئازاد .

رۆژانی ٢٤و ٢٥ی کانوونی دووەم لە ژیّر سایەی ئەم دروشمانەدا زنجیرەیەك خۆنیشاندانی زۆر گەورە لە بەغداو شارە گەورەکاندا رووی دا . بۆ رۆژی داهاتوو سالح جەبر گەیشتەوە بەغدا . هاتنەوەی سەرەك وەزیرانو کارەکانی بوونە نەوتو کرا بەسەر ئاگری راپەرینی گەلدا ، ئەو بە ئەوپەری برواوە گفتی دایە عەبدولئیلا کە لە ماوەی تەنها ٢٤ سەعاتدا «هیّمنیو ئاسایش دەگیّریّتەوە دۆخەکەی جارانی» . جەمال بابانی بەوە تاوانبار کرد کە گوایە ئەو کاتەی بۆ خۆی لە ولات نەبوو ئەو «بە نەرمی لەگەل گیرەشیّویّنەراندا رەفتاری کردووە» ، ئەو تۆمەتەی وای لە جەمال بابان کرد یەکسەر واز لە وەزارەت بهیّنیّت. وەزیری کاروباری ناوخۆش بۆ ئەوەی «هەلە»کەی جەمال بابان دووبارە نەکاتەوە ئەو رۆژەی سالح جەبر گەیشتەوە بەغدا فەرمانی دا بە پۆلیسی هەموو عیراق بە توندی لە هەموو خۆنیشاندانیّکی نویّ بدەن بۆ رۆژی داهاتو ، واتە ٢٧ی کانوونی دووەم ، لە هەموو لاوە پۆلیس بەربوونە گیانی نیشتمانپەروەران . ئەو رۆژە لە بەغدا ٢٠ کەس کوژرانو گەلیّکیش لەوە زیاتر بریندارکران . خۆنیشاندەرانی بەغدا هەر ئەو رۆژە چاپخانەی «تایمسی عیراق»ی سەر بە ئینگلیزو مەلبەندی رۆشنبیریی بەریتانییان سووتاند . لە کەرکوکیش نیشتمانپەروەران هیّرشیان بردە سەر کۆنسولخانەی بەریتانی[١٥] لە ترسی خۆنیشاندەرانی کەرکوك دەزگاکانی کۆمپانیای نەوت بە پۆلیس تەنران . شاری سلیّمانیش لە یەکەم رۆژی راپەرینی کانوونەوە بە جاریّك خرۆشا . لیّرەش خۆنیشاندەران هیّرشیان کردە سەر مەلبەندی رۆشنبیریی بەریتانیو سوتاندیان .

---

(١٥) S.H.Longrigg , Op. Cit., P. 347

ئەم ڕووداوانە بە جارێك مەترسی‌یان خستە ناو ڕیزەکانی زۆربەی فەرمانڕەوایانی وڵاتەوە . بۆنی شۆڕش لە هەموو لاوە بەرز دەبۆوە هەمان ڕۆژی ۲۷ی کانوونی دووەم وەزیری دارایی‌و وەزیری کاروباری کۆمەڵایەتی‌و سەرۆکی «ئەنجومەنی نوێنەران»و ۲۰ کەس لە ئەندامانی وازیان لە کار هێنا . بەڵام نوری سەعیدو ساڵح جەبرو نزیکەکانیان دەیانویست بە هەر نرخێك بێت ڕاپەڕینی گەل دابمرکێنرێتەوە . لەگەڵ ئەوەشدا عەبدولئیلا ناچار بوو هەر ئەو ڕۆژە داوا لە سەرەك وەزیران بکات دەست لە کار هەڵبگرێت‌و بۆ خۆی سەعات هەشتی شەو ئەم هەواڵەی لە ڕێگەی ئیزگەوە ڕاگەیاند .

ئەمە یەکەم سەرکەوتنی گەورەی گەل بوو لە ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا و دەسکەوتێکی کەم هاوتا بوو نەك تەنها لە مێژووی هاوچەرخی عیراقدا ، بەڵکو هەمان کات لە مێژووی هاوچەرخی سەرانسەری ڕۆژهەڵاتی نزیك‌و ناوەڕاستدا ، کۆمەڵانی خەڵك لە هەموو لاوە زۆر گەرم پێشوازی‌ی هەواڵی کەوتنی وەزارەتی ساڵح جەبریان کرد .

دەسکەوتی گەورەی ئەو ڕۆژە جەماوەرو پارتی‌یە سیاسی‌یەکانی سارد نەکردەوە ، ئەوان پاشگەزبوونەوەی عیراقیان لە «پەیمانی پۆرتسمۆث» دەویست‌و لەوە دەترسان دوورخستنەوەی ساڵح جەبر تەنها پاشەکشەیەکی تەکتیکی بێت . ئەوەبوو ڕۆژی ۲۸ی کانوونی دووەم توانی‌یان کارێکی ئەوتۆ بکەن نەهێڵن دامەزراندنی کابینەی نوێ بە ئەرشەد عومەری بسپێردرێت کە وەك ساڵح جەبر سیاسی‌یەکی بێزراو بوو . لەبەر ئەوە عەبدولئیلاو ڕاوێژکارانی ناچار بوون بیر لە یەکێکی ئەوتۆ بکەنەوە کە جەماوەر لەو ڕۆژەدا پێی قایل بێت . بۆ ڕۆژی داهاتوو دامەزراندنی کابینەی نوێ بە محەممەد صەدر سپێردرا کە پیاوێکی ئایینی ناسراوو یەکێك لە سەردارانی شۆڕشی بیست بوو . ئەمە بۆ خۆی کشانەوەیەکی‌تر بوو لە لایەن دەستەی فەرمانڕەواوە ، بە تایبەتی گەر ئەوەش بگرینە بەر چاو کە دوو نوێنەری بۆرجوازی‌ی نیشتمانی لە وەزارەتەکەی محەممەد صەدردا بەشدار بوون ، یەکەمیان محەممە ڕەزا شەبیبی‌و دووەمیان محەممەد مەهدی کوبەی سەرۆکی پارتی ئیستیقلال بوو . بەڵام بەرامبەر بەوان نوێنەرانی دەستەو دایەرە کۆنەکانی وەك جەمیل مەدفەعی‌و ئەرشەد عومەری

بوونە ئەندامی کابینەی نویٚ کە هەمان کات پارتی «وطنی دیمقراطی»ی لیٚ دوور خرابەوە . هەرچی پارتی ئەحرار بوو بۆ خۆی نەیویست بەشدار بیٚت .

زۆری نەبرد ڕۆژگار دەری‌خست ئەم کشانەوەیەی کۆنەپەرستی‌ی عیراق هەنگاویٚکی وردکارو دووربین بوو ، بەڵام گەیاندنی بە ئەنجام هیٚشتا پیٚویستی بە چەند هەنگاویٚکی‌تر بوو . سەرەك وەزیرانی نویٚ محەمەد صەدر لە یەکەم بەیاننامەیدا گفتی جیٚ بەجیٚ‌کردنی «داخوازی‌یەکانی گەلی عیراق سەربەرزە»ی دا . ڕۆژی یەکی شوباتیش بڕیاری دامەزراندنی کۆمیتەیەکی تایبەتی‌ی بۆ دیارکردنی «گوناهبارانی خویٚن ڕشتنی کانوونی دووەمی» دەرکرد . ئەمجا پاش دوو ڕۆژ هەواڵی بڕیاری بەتاڵ‌کردنەوەی «پەیمانی پۆرتسموٚث»ی ڕاگەیاند .

ئەم بڕیارانە هیٚزە نیشتمانی‌یەکانیان لە خەبات نەخست ، ئەوان دەیانویست هەموو دروشم‌و داخوازی‌یەکانی گەل جیٚ بەجیٚ بکریٚن . شایانی باسە خەباتی جەماوەری کوردستانیش لەو ڕۆژانەدا هەمان شیٚوەی فراوان‌و ڕیٚکخراوی بەغدای وەرگرت . دانیشتوانی شاری سلیٚمانی ، بەوینە ، لە نامەیەکی تایبەتیدا ئەم داخوازی‌یانەی لای خوارەوەیان خستە بەر دەمی وەزارەتی ساڵح جەبر کە لە ناوەرۆکی گشتیدا جیاوازی‌یەکی ئەوتۆی لەگەڵ دروشمە سەرەکی‌یەکانی ناوچەو مەڵبەندەکانی‌تردا نەبوو :

١ – دانی مافە دیموکراسی‌یەکانی گەل .
٢ – ڕیٚگەدان بە ژیانی پارتایەتی سەربەخۆ .
٣ – ڕیٚگەدان بە دامەزراندنی جڤاتی کریٚکاران .
٤ – ئازادکردنی هەموو گیراوە سیاسی‌یەکانی عیراق .
٥ – لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠

نیٚرەرانی نامەکە بەم جۆرە کۆتاییان پیٚ‌هیٚنابوو : «دانیشتوانی شارەکەمان دەست لە خەباتی خۆیان هەڵناگرن هەتاوەکو ئەم داخوازی‌یانە جیٚ بەجیٚ دەکریٚن»[١٦] . بۆ جیٚ بەجیٚ‌کردنی هەمان مەبەست شوبات‌و نیسانی ١٩٤٨ چەند وەفدیٚکی تایبەتی لە

---

(١٦) بڕوانە :
نوري عبدالرزاق حسين ، تيارات سياسية في الحركة الوطنية العراقية ، القاهرة ، بلا ، ص ٦٥ .

کوردستانەوە هاتە بەغدا . رۆژی سیازدەی شوبات نوێنەرانی هەولێرو کۆیە پێکرا ڕژانە سەر شەقامەکانی بەغداو دوای زیارەتی گۆڕی شەهیدانی ٢٧ی کانوون لەگەڵ دانیشتوانی پایەختدا بەشداری ناشتنی نیشتمانپەروەری کورد حسەین عەلیان کرد کە بەر لەوە لە یەکێك لە خۆنیشاندانەکانی بەغدادا بریندار کرابوو . گۆڤاری «گەلاوێژ» لەم بارەیەوە نووسیویە دەڵێت :

«لە رۆژی ١٩٤٨/٢/١٣دا پۆستەی کۆیەو هەولێر گەیشتنە جێ ، ئەوی پێی بڵێن پیاوەتی نواندیان ، بە شەقامەکانا سەر گۆڕی شەهیدەکان گەڕان . چەپکە گوڵیان بە دیاری بۆ بردن ، پێیان وتن وا مەزانن کە رۆیشتوون ! ، نەرۆیشتوون ، لە گۆشەی دڵمانا جێتان تەرخانە . بەوەش وازیان نەهێنا ، لەگەڵ کورگەلی (کوردا) تەرمەکەی حسەین عەلی‌ی تازەپێگەیشتوویان بردە شارە پیرۆزەکەی نەجەف ، ئەو شارە کە ئامۆزای پێغەمبەری لێ میوانەو ئەهلەکەشی ئەهلی دانش‌و عیرفانە»(17)

رۆژی ٢٦ی شوباتیش وەفدێکی پێنج‌سەد کەسی لە زاخۆو رانیەو سلێمانی‌یەوە هاتە بەغداو لەگەڵ نیشتمانپەروەرانی پایەختدا خۆنیشاندانێکی گەورەیان رێکخست‌و چوونە سەر گۆڕی شەهیدان‌و لەوێ چەند وتارێکیان بە عەرەبی‌و کوردی خوێندەوەو چەند جارێك بە گەرمی باسی ئەوەیان کرد کە دەبێت خەباتی هاوبەشی عەرەب‌و کورد ببێتە بەردی بناغەی بزوتنەوەی رزگاریخوای نیشتمانی تاوەکو گەل بتوانێت بەسەر دوژمندا زاڵ بێت . دیسان «گەلاوێژ» ئەو رۆژە مێژوویەی بۆ خستوینەتە ئەم چوارچێوە رازاوەیەوە :

«رۆژی ١٩٤٨/٢/٢٦ کورگەلی سولەیمانی گەیشتن(18) ، تەنها ئەوان ٣٠٠ کەسێك بوون . لەگەڵ لاوەکانی رانیەو زاخۆ یەکیان‌گرت . کە کۆبوونەوە دیمەنی ٥٠٠ کوردی جوامێری دلێری دڵ بریندارت ئەدی کە بۆ پرسەی برایەکی هاوفیکریان ئەچن . لە دەشتی مەلیك فەیصەلدا لە پاش ئەوە کە ریزیان بەست رووەو گۆڕستانی(19) (باب المعظم) بە شارع رەشیدا لە سەعات دوو نیوی پاش

---

(17) بڕوانە :

«گەلاوێژ» ، مارت ١٩٤٨ ، ل ١٤

(18) لە شوێنی زۆر پێویستدا نەبێت دەستکاری‌ی رێنووسەکەی نەکراوە .

(19) لە دەقی وتارەکەدا : رووەو گۆڕی . . .

نیوەڕۆوە بەڕێ کەوتن . . . لە پێشەوە بەیداخی عیراق ، لە پاشا هەندێ لە پیاوماقوڵ و ڕیش سپی یەکان بە جلوبەرگی کوردی یەوە چوار چوار بە شوێن بەیداخەکەوە ، ئینجا بەیداخی پۆستەی سولەیمانی ، ڕانیە ، زاخۆ . بەشوێن ئەوانا کچانی کورد چەپکە گوڵیان بە دەستەوە ، لە پاشا لاوان بە جلوبەرگی کوردی و بەیداخی پرسەوە ، بەشوێن ئەوانا جوونە منداڵێکی بچکۆلە بە مراخانی و شەرواڵەوە ، دیسان کچان بە چەپکە گوڵ و ڕێحانەوە ، لە شوێنیانەوە کوڕیە کوردەکان . . سەرە هاتەوە سەر لاوەکان بە خۆیان و بەیداخەکانیانەوە ، لەم بەیداخانەدا هەموو جۆرە شتێك نووسرابوو : «پرسەی شەهیدەکان ، وەفدی کوردەکان ، زمانی کوردو عەرەب ، برایەتی کوردو عەرەب ، داوا کردنی ئاسایشی وڵات» . ئەمانە کە بەم ڕێکوپێکی یە ڕێکخرابوون هەر لە بەینی بیست هەنگاوێکدا دوو کورد ، یەکێ لە لای ڕاست و یەکێ لە لای چەپ بە جلوبەرگی کوردی و بە فیشەك و دەمانچەی پڕنەوەوە ئەڕۆیشتن . ئەمانە هەموو پەردەیەکی کشوماتی ماتەمی یان بەسەرا کێشراو هەموو دەستەو کەمەرو لەسەر خۆ مل ڕێیان گرت بە بێ دەنگ و بە بێ ورتە عالەمی بەغدا هەر لە «ساحەی مەلیك فەیصەل»ەوە تا گۆڕستانی «باب المعظم» بەژن و پیاوەوە ئەم بەرو ئەوبەری «شارع رەشید»یان گرت و سەیری ئەم دیمەنەو نمایشەیان دەکرد . لە سەعات چوارا گەیشتنە گۆڕستان و چوونە ژوورەوە . . .»[٢٠]

«گەلاوێژ» کاتێك دێتە سەر باسی ئەو وتارەی حەمەی ئەحمەدی ئەها لەسەر گۆڕی شەهیدان خوێندوویەتەوە ئەم قسە پڕمانایانەی خۆیشی خستۆتە پاڵ قسەکانی وتەبێژی کورد :

ئەی «شەهیدانی ڕێگەی ئازادی ! دیمەنی ئەم کوڕو کچانە کە لەسەر گۆڕەکانتانا ئەیانبینن پاشەڕۆکی دروێنەکراوەکانی ڕۆژی ڕەشی شەشی ئەیلولن کە بۆ ئازادی هاتنە مەیدانەوەو دەستی پیسی بێگانە دەستی درێژی مەردانەی بەستن و لەگەڵ ئێوەدا کردنی بە ناحەز ! ئەو ئامانجە کە ئێوە بۆی هاتنە مەیدانەوە هەر ئەو ئامانجە بوو کە ئەوان بۆی چوونە زیندانەوە ! ئیستە لێك تێگەیشتین کە دڵیان لە

(٢٠) «گەلاوێژ» ، هەمان ژمارە ، ل ١٤ — ١٦

عاسێ یەك پاكەو ئامانجیان ئامانجێكی پیرۆزو دڵیان دڵێكی بێ كەلە ! ![21]

ڕۆژی ٥ی مایسی ١٩٤٨ هەموو ئەمانە لە كاتی هاتنی وەفدی خانەقیندا بۆ بەغدا دووبارە كرانەوە[22]

خەباتی بێوچانی گەل لە سەرانسەری وڵاتدا وەزارەتی محەمەد صەدری ناچاركرد بەشێكی تر لە داخوازییەكانی هێزە نیشتمانییەكان جێ بەجێ بكات . دوای دوودڵییەكی زۆر ڕۆژی ٢٢ی شوبات بڵاوە بە ئەنجومەنی نوێنەران كراو بڕیاری هەڵبژاردنی نوێ درا ، ژمارەیەكی زۆر لە بەندە سیاسییەكان بەردران ، ڕێگە درایە ڕۆژنامەو گۆڤارە داخراوەكان بكەونەوە دەرچوون . پاش ماوەیەك هەواڵی كشانەوەی دەستەی سوپایی بەریتانی ڕاگەیێنرا ، ئەو كارەی كۆمەڵانی خەڵك بە دەسەركەوتنێكی نیشتمانی‌ی گەورەیان لە قەڵەمدا[23]

گەلی كوردیش لە ئەنجامی سەركەوتنی ڕاپەڕینی كانوونی دووەمدا بە چەند مافێكی سەرەتایی خۆی گەیشت . بۆ یەكەم جار لە مێژووی عیراقدا ڕێگەی دەرچوونی گۆڤارێكی سیاسی‌ی بە زمانی كوردی درا[24] ڕۆژی ٢١ی مارتی ١٩٤٨ بۆ یەكەم جار كورد وا فراوانو ئاشكرا یادی نەورۆزی لە بەغداو شارەكانی كوردستاندا كردەوە .

بە داخەوە بەهاری نوێی گەلی عیراق زۆر تەمەن كورت بوو . كۆنەپەرستانی عیراق توانییا بەخێرایی ڕیزەكانیان ڕێك بخەنەوەو بكەونەوە هێرش . هێشتا مانگی مارت كۆتایی نەهاتبوو كە وەزارەتی محەمەد صەدر بە دەستووری وەزارەتەكەی سالح جەبر ڕێگەی نەدا بە پارتی گەل (شەعب) دەست بكاتەوە بە كار كردن . ئەم لادانەی وەزارەتی صەدر لە كاتی هەڵبژاردنی نوێدا زیاتر خۆی نواند . لە زۆر شارو ناوچە،دەزگاكانی میری بە ئاشكرا دەستیان وەردایە كاری هەڵبژاردنو لە چەند

---

(٢١) هەمان سەرچاوە ، ل ١٧

(٢٢) هەمان سەرچاوە ، ل ١٨ - ٢٢

(٢٣) لەو قسەیە هی لۆنگریگە ، بڕوانە :

S.H.Longrigg Op. Cit., P. 347.

(٢٤) مەبەست گۆڤاری «نزار»ە كە خوالێخۆشبوو مامۆستا عەلائەددین سەجادی سەرنووسەری بوو

شوێنێك نیشتمانپەروەران و پۆلیس لەسەر ئەوە پێکیانا دا . هەمان کات کاربەدەستان لە چەند شوێنێك لە کرێکارانیان دا . پۆلیس مانگرتنی کرێکارانی شەمەنەفەری هەولێری دامرکاندەوە . لەوەیش خراپتر بە کرێکارانی (حدیثە) کرا ، بە تایبەتی چونکە بوونە هۆی زیان گەیاندن بە کۆمپانیای نەوتی عیراق دوای ئەوەی لە پێناوی چەند مافێکی سەرەتاییدا ناچار بوون مانبگرن . سەرچاوە هەن ئەو زیانە بە چەند ملیۆنێك دینار لە قەڵەم دەدەن[٢٥]

کۆنەپەرستان بەمانە قایل نەبوون ، ئەوان دەیانویست عیراق بگێڕنەوە دۆخەکەی جارانی و دیسان هێزە نیشتمانییەکان سەرکوت بکرێنەوەو کاروباری وڵات بدرێتەوە دەست نوری سەعیدو دەستەودایەرەکەی . بۆ جێ بەجێ کردنی ئەم مەبەستەو لاوازکردنی وەزارەتی صەدر ژمارەیەك لە ئەندامانی کشانەوە . لەوەیش زیاتر کۆنەپەرستانی ئەوسای عیراق کەڵکیان لە رووداوەکانی فەلەستین وەرگرت . بەو بیانووەوە لە مانگی مایسەوە بە صەدان نیشتمانپەروەر ئاخنرانە بەندیخانەکانی وڵاتەوە . ژمارەیەکی زۆر لە قوتابیانی سلێمانی لە کاتی تاقیکردنەوەدا راپێچ کران[٢٦] دوای ئەوەی مزاحم پاچەچی ، کە دۆستێکی نزیکی نووری سەعید بوو ، رۆژی ٢٦ی تەمموزی ١٩٤٨ وەزارەتی نوێی دامەزراند هێرشی کۆنەپەرستان بۆ سەر نیشتمانپەروەران هێندەی تر توندو تیژ بوو . زۆری نەبرد کۆت و زنجیرەکەی جاران خرایەوە گەردنی کۆمەڵانی خەڵك .

گەلێك هۆ یاریدەی کۆنەپەرستانیان دا بتوانن وا خێرا لە دەسکەوتە سەرەتاییەکانی گەل بدەن . بەر لە هەر شتێك دەبێت ئەو راستی‌یە رەچاو بکەین کە بەشێك لە هێزە نیشتمانی‌یەکان هەڵوەست و وردە کشانەوەی کۆنەپەرستانیان دووربینانە نەنرخاند ، لەوان وابوو دوژمنیان لە بال کردووەو تەنانەت لە گەرمەی کەوتنیدا تا رادەیەکی زۆر لەگەڵی نەرم و نیان بوون ، وا دیارە «مارەکەی مام هۆمەر»یان لە یاد نەبوو . سەرۆکی پارتی «ئیستیقلال» محەمەد مەهدی کوبە هەر بەوە

---

(٢٥) بە وێنە بڕوانە گۆڤاری «رۆژهەڵاتی ئەمرۆ» ، بە زمانی رووسی ، مۆسکۆ ، ژمارە پێنجی ١٩٥٧ ، ل ١٤

(٢٦) دیدەنی لەگەڵ ئەفسەری خانەنشین مستەفا عەبدوڵلا ، رۆژی ١٥ی شوباتی ١٩٨٥

قایل نەبوو لە وەزارەتەکەی محەمەد صەدردا بەشدار بێت ، بەڵکو بە وەزارەتی ئەمویشیش قایل بوو کە دەورێکی ئەوتۆی نەبوو ، کەچی بەرامبەر بەوە لە گەرمەی سەرکەوتنی جەماوەردا وەزارەتە هەرە گرنگەکانی وەك کاروباری ناوخۆو هەندەران‌و بەرگری درانە دەست ژمارەیەك لە سیاسی‌یە کۆنەپەرستە قاڵبووە بێزراوەکانی ئەو رۆژگارە . هەمان کات بەشێك لە هێزە نیشتمانی‌یە بۆرجوازی‌یەکان لە کاری رۆژانەیاندا بە جۆرێك رەفتاریان دەکرد وەك دووبەرکی‌یان لەگەڵ چین‌و دەستە نیشتمانی‌یەکانی‌تردا گەیشتبێتە ئاستی تەقینەوە[٢٧]

بێ گومان لەگەڵ هەموو کەموکورتی‌یەکانیدا ئینجا راپەرینە پڕ لە قارەمانێتی‌یەکەی کانوون‌و روداوو ئەنجامەکانی لاپەرەیەکی پرشنگداری مێژووی هاوچەرخی عیراق‌و رۆژهەلاتی نزیك‌و ناوەراستن . وەك مێژوونووسی میسری محەمەد عودە نووسیوی‌یە ئەم راپەرینە گەورەترین لێدان بوو بۆ سیاسەتی دەرەوەی ئێرنست بێڤن[٢٨] لە سەرانسەری رۆژهەلاتی عەرەبدا»[٢٩] ، چونکە ، بە راستی ، بووە هۆی هەڵوەشاندنەوەی داوی پیلانێکی گەورە کە لەندەن دەیویست لە رێگەیەوە وڵاتانی ناوچەکە لە جاران زیاتر بەمستێت بە خۆیەوە . نیشتمانپەروەرانی وڵاتە عەرەبی‌یەکان هەر زوو لەم راستی‌یە تێگەیشتن بۆیەکا بە گەرمی پشتگیری‌ی خەباتی قارەمانانەی گەلی عیراقیان کرد . رۆژانی راپەرینەکە شەقامەکانی قاهیرەو دیمەشق‌و بێروت زنجیرەیەك خۆنیشاندانی گەورەیان بەخۆیانەوە دی[٣٠]

راپەرینی کانوون بووە سەرەتای ئاڵوگۆرێکی قووڵ‌و پڕئەنجام لە جۆرو شێوازی بیرکردنەوەی سیاسی‌ی کۆمەلانی خەڵکی عیراقدا بە کوردو عەرەبی‌یەوە . ئەمەش بەر

---

(٢٧) بە وێنە بڕوانە :

«صوت الاهالي» (جريدة) ، بغداد ، ١٩ أيلول ١٩٤٨ ، محمد مهدي كبه ، المصدر السابق ، ص ٢٤٨ - ٢٤٩ .

(٢٨) کاتی بەستنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» ئێرنست بێڤن وەزیری هەندەرانی بەریتانیای گەورە بوو .

(٢٩) محمد عوده ، ثورة العراق ، القاهرة ، بلا ، ص ٦٢

(٣٠) بڕوانە :

خالد بكداش ، إنتفاضة الشعب العراقي لسنة ١٩٤٨ وأثرها في تطور القضية العربية ، مطبعة المثنى(؟) ، ١٩٤٨ ، ص ١١

له هەر شتێکی‌تر ڕەنگی له شێوەی خەباتیاندا دژی دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکان دایەوە بەوەی ئەو خەباتە چووە چوارچێوەیەکی گشتی‌ی یەکگرتووەوە . هیچ کاتێك بەر له کانوونی دووەمی ساڵی ١٩٤٨ ئاوەها بە صەدان هەزار کەس له سەرانسەری عیراقداو له یەك کاتداو بۆ یەك مەبەست ڕانەپەڕیون . بەپێی هەندێك سەرچاوە ژمارەی بەشدارانی ئەم ڕاپەڕینە له ٣٠٠ هەزار کەس زیاتر بووە(٣١)

یەکێك له ئەنجامە هەرە گەورەو قووڵەکانی ڕاپەڕینی کانوون بریتی بوو لەوەی کە بە کردەوەو تاق‌کردنەوە سەرەتاو بایەخی خەباتی هاوبەشی ڕێکخراوی عەرەب‌و کوردی خستە ڕوو ، ئەو ڕاستی‌یەی بووە بەردی بناغەی سەرکەوتن‌و دەسکەوتەکانی ڕاپەڕینەکە خۆی . گەلێك له هێزە پێشکەوتنخوازەکانی عەرەب دانیان بەمەدا ناوە(٣٢) . یەکێك له ئەنجامە گرنگەکانی ئەم دیاردە نوێ‌یە ئەوەبوو کە داخوازی‌یەکانی گەلی کورد تەنها له چوارچێوەی کوردستاندا نەماوە ، بەڵکو تا ڕادەیەك له ناوچەکانی‌تریشدا ڕەنگی دایەوە . هەر له ڕۆژانی ڕاپەڕینەکە خۆیدا له هەر چوار لای عیراقدا دروشمی بەردانی بەندە سیاسی‌یە کوردەکان بەرزکرایەوە ، ئەوەی تەنانەت سەرنجی مێژوونووسەکانی دەرەوەیشی ڕاکێشاوە(٣٣) . له کوردستان خۆشیدا بۆ یەکەم جار له ڕۆژانی ڕاپەڕینی کانووندا هەستی برایەتی نێونەتەوەیی خۆی نواند(٣٤) کوردو تورکمان‌و ئاسووری له کەرکوك‌و خانەقین‌و شوێنی‌تر یەك سەنگەری خەبات بۆ یەك مەبەست کۆی‌کردنەوە .

کەم شت بە ڕادەی ئەم دیاردە نوێیەی ژیانی سیاسی‌ی گەلی عیراق مەترسی‌ی خستە ناو دڵی ئیمپریالی‌یەکانەوە . زۆر بەسەر ڕاپەڕینی کانووندا تێنەپەڕی کاتێك

---

(٣١) بڕوانە :

(Sovermenay Iraq) , Moscow, 1966 , P . 158.

(٣٢) بە وێنە بڕوانە :

«الاخبار» (جريدة) ، بيروت ، ٩ شباط ١٩٦٤

(٣٣) بڕوانە

S.H.Longrigg , op. Cit. , P. 346

(٣٤) له گاوورباغی لەو جۆرە یەکیەتی‌یە تەنها له ناو کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی عیراقدا له ڕۆژانی مانگرتنەکەی هاوینی ساڵی ١٩٤٦دا خۆی نواند .

«ئینتێلیگێنس سێرڤیس»ی بەریتانی[٣٥] لە یەکێك لە بەڵگە نهێنی‌یەکانیدا داوای لە پیاوەکانی کرد کە بەشێکی زۆری هەوڵ‌و تەقلالایان لە عیراق بۆ خۆش‌کردنی ئاگری ناکۆکی نەتەوەیی نێوان عەرەب‌و کورد تەرخان بکەن[٣٦] بە هەمان دەستوور بەکرێ‌گیراوەکانی کۆمپانیای نەوتیش بۆ جێ بەجێ کردنی هەمان مەبەست چالاکانە کەوتنە خۆ .

یەکێك لە نیشانە جیاکەرەوەکان‌و دەسکەوتێکی دیاری کۆمەلایەتی‌ی راپەرینی کانوون ئەوەبوو کە ئافرەتی شار ، چ عەرەب‌و چ کورد ، بە شێوەیەکی فراوان‌و رێکوپێك تێکەڵی ژیانی سیاسی‌ی بوون‌و شان بە شانی پیاو بۆ روخاندنی «پەیمانی پۆرتسمۆث» هاتنە کۆری خەباتەوە . یەکێك لە بەشدارانی ئەم راپەرینە بە تایبەتی باسی شوێنی ئافرەتی کوردی لە خۆنیشاندانەکانی بەغدای پایتەختدا کردووە[٣٧]

راپەرینی کانوون دەری‌خست چۆن ئیتر شار بۆتە مەڵبەندی سەرەکی بزوتنەوەی سیاسی‌و خەباتی رزگاریخواز چۆن ئیتر ئەم گوندو لادێ بەدووی خۆیدا رادەکێشێت[٣٨]

ئەمە نیشانەی قاڵ‌بوونی خەباتی رزگاریخوازو نابووت‌بوونی چین‌و دەستە دەرەبەگی‌یەکان‌و دروست‌بوونی یەك بازاری‌یە . لە رۆژانی راپەرینی کانووندا دیاردەی بەرزبوونەوەی دەوری پێشەنگی‌ی شار لە کوردستانیشدا زۆر بە روونی خۆی نواند ، بە تایبەتی لەو بزوتنەوەیەدا کە لە ناو جوتیارانی عەربەتدا[٣٩] ئەیلولی

---

(٣٥) «ئینتێلیگێنس سێرڤیس» (Intelligence service) دەزگای جاسوسی بەریتانی‌یە کە سەرەتای دامەزراندنی دەگەرێتەوە دەوروبەری کۆتایی سەدەی پازدەمین . بۆ جێ بەجێ کردنی مەبەستەکانی پەنا دەباتە بەر هەموو رێگەیەکی وەك پیلانگێری‌و کرین‌و فریودان‌و ئاتەوەی تۆوی دووبەرەکی‌و کوشت‌وبر .

(٣٦) بروانە

«القدە» ، مجلة ، ؟ ، شباط ١٩٦٤ ، ص ١٢ – ١٣

(٣٧) بروانە :

نوري عبدالرزاق حسين ، المصدر السابق ، ص ٦٢

(٣٨) واتە «المدينة تجر وراءها القرية» . ئەمەش یەکێکە لە دیاردە گرنگەکانی کامڵ بوون‌و بەرەوپێش‌چوونی خەباتی جەماوەر .

(٣٩) عەربەت کەوتۆتە دەشتی شارەزوورەوە ، وا لە نێوان هەڵەبجەو سلێمانیدا .

١٩٤٨ تەقی‌یەوە . جوتیارانی کوردستان لەم بزوتنەوەیەی عەرەبەتدا بۆ یەکەم جار بە شێوەیەکی رێکخراو دروشمی خەباتی دژ بە چەوساندنەوەی دەرەبەگی‌یان هەڵگرت . راکێشانی لادێ لە لایەن شارەوە لە رووی سیاسی‌یەوە لە رووداوەکانی عەرەبەتدا لەوەدا دەبینرێت کە جوتیارانی ناوچەکە لە کاتی بزوتنەوەکەیاندا جگە لە داخوازی‌یە ئابووری‌یە تایبەتی‌یەکانی خۆیان چەند دروشمێکی سیاسیشیان هەڵگرت ، وەك لابردنی پەیمانی ساڵی ١٩٣٠و نەبەستنی هیچ جۆرە پەیمانێکی نوێ لەگەڵ ولاتە ئیمپریالی‌یەکانو کێشانەوەی دوا سەربازی بێگانە لە خاکی نیشتمانو بەردانی بەندە سیاسی‌یەکانو چەند داخوازی‌یەکی تری لەو جۆرو بابەتە . دەوروبەری ٥٠٠ جوتیاری ناوچەی عەرەبەت ئەم داخوازی‌یانەیان کردە بروسکەیەكو دایانە کاربەدەستانی بەغداو رۆژنامەکانی پایتەخت[٤٠].

بزوتنەوەی جوتیارانی عەرەبەت دوو راستی‌ تریشی نیشان‌دا ، یەکەمیان قووڵبوونەوەی تەفاعولی عوزوی لە نێوان رووداوەکانی شارو لادێکانداو دووەمیان جێگیربوونی خەباتی هاوبەشی عەرەبو کورد بە خێراییەکی کتوپر . رۆژی ١٧ی ئەیلولی ١٩٤٨ ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی بەغدا بۆ پشتگیری‌ی جوتیارانی عەرەبەت خۆنیشاندانێکیان رێکخستو هەر دروشمەکانی ئەوانیان هەڵگرت[٤١]

ئەمە بە جارێك کۆنەپەرستی‌ی عیراقی تۆقاندو بێ‌جێ تاقێك لە هێزە بۆرجوازی‌یە نیشتمانی‌یەکانیشی ترساند . پۆلیس لە یەك کاتدا بەربووە گیانی نیشتمانپەروەرانی بەغداو جوتیارانی عەرەبەت . تەنها لە بەغدا ٨٨ کەس بریندار کرانو پتر لە ٢٥٠ کەسیش گیران[٤٢]

هەڵسانی جوتیارانی عەرەبەتو پشتگیری‌کردنیان لە لایەن نیشتمانپەروەرانی پایتەختەوەو رووداوەکانی راپەرینەکەی کانوون بۆ خۆی‌و هێرشی نوێی کۆنەپەرستان لە کۆتایی بەهاری ساڵی ١٩٤٨وە ، تا رادەیەك بایەخی بوونی بەرەیەکی نیشتمانی‌ی یەکگرتووی بە زۆر لایەنی سیاسی بەلاند ، بە تایبەتی چونکە یەکێك لەو هۆیانەی

(٤٠) بروانە :

«صوت الاهالي» ، ١٩ أيلول ١٩٤٨

(٤١) هەمان سەرچاوە .

(٤٢) بروانە :

عبدالرزاق الحسني ، المصدر السابق ، الجزء الثامن ، ص ٩٤ .

ئەرکی سەر شانی کۆنەپەرستی‌ی عیراقی ئاسان کرد بریتی بوو لەوەی هێشتا هەموو هێزە نیشتمانی‌یەکان لە نرخی بوونی بەرەیەکی نیشتمانی تێنەگەیشتبوون . لەبەر ئەوە هیچ سەیر نی‌یە لە رۆژانی راپەرینی کانووندا هەرچەندە هێزە نیشتمانی‌یە پێشکەوتنخوازەکان یەك جۆر دروشمیان هەڵگرتبوو کەچی جاری وا هەبوو شان بە شانی یەك نەدەچوونە کۆڕی خەباتەوە . خوا هەڵناگرێت دوژمن لە لایەن خۆیەوە درێغی نەکردو چەند بیتوانیایە هێند ئاگری ناکۆکی‌ی خوش دەکرد ، کە کەوتیشە گیانی ناحەزانی بێ جیاوازی هەموویانی لە یەك بەندیخانە توند کرد . ئەمە بووە دەرسێکی گەورە بۆ نیشتمانپەروەرانی عیراق‌و دەوری بینی لە خۆش‌کردنی ڕێگەی دامەزراندنی بەرەی نیشتمانی‌ی یەکگرتووی ئایندەدا .

ئیمپریالی‌یەکان‌و کۆنەپەرستانی ناوخۆش دەرسی کەمیان لە تاقی‌کردنەوەکانی ڕاپەرینی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ وەرنەگرت . سەرکەوتنی جەماوەرو بەتاڵ‌کردنەوەی «پەیمانی پورتسمۆث» بەر لە هەر شتێك ئەو ڕاستی‌یەی بۆ دەرخستن کە بۆ عیراق ڕێبازی سیاسەتی کۆلۆنیالی‌ی کلاسیکی ئیتر چەکە بەکارەکەی جاران نی‌یەو لەوانەیە زیانی لە قازانجی زیاتر بێت بۆیان . بۆیەکا لەوساوە ئیتر پەنایان بردە بەر فێڵ‌و فەرەجی سیاسەتی «کۆلۆنیالی‌ی نوێ»[٤٣] جارێکی‌تر بیرای بیرا باس‌و خواسی بەستنی پەیمانێکی دووقۆڵی‌ی وەك «پەیمانی پۆرتسمۆث»یان نەهێنایەوە گۆڕێ ، باس بووە باسی « خەباتی هاوبەش دژی دوژمنی هەموان — کۆمۆنیزمی جیهانی ! ! ! » . ئەمە تا ناوەندی پەنجاکان ڕێگەی بۆ بەستنی «پەیمانی بەغدا»[٤٤] خۆش کرد .

---

(٤٣) کۆلۆنیالی‌ی نوێ ، واتە نیۆکۆلۆنیالیزم (Neo – Colonialism) (الاستعمار الجدید) ، بریتی‌یە لە بەرگی نوێی ئیمپریالی‌ی جیهانی . دەوڵەتە ئیمپریالی‌یەکان لە ژێر زەبری بەهێز بوونی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی گەلان‌و دروست‌بوونی بەرەیەکی سۆشیالیزمی فراواندا ناچار بوون بۆ جێ بەجێ کردنی مەبەستەکانی جارانیان پەنا بەرنە بەر شێوازی کاری نوێ ، چونکە شێوازی ڕەسوابووی جارانیان ئیتر دەستی نەئەدا . ناوەرۆکی کۆلۆنیالی‌ی نوێ بریتی‌یە لە «ئیمپریالیزم بێ وڵاتی ژێردەستە» . بەکێك لە ڕووە هەرە گرنگەکانی کۆلۆنیالی‌ی نوێ هەوڵ دانە بۆ ڕاکێشانی بۆرجوازی‌ی نیشتمانی ، یا هیچ نەبێت ئانەوەی داوی زەلەی گەورە بێ .

(٤٤) هەرچەندە لە زمانی کوردیدا پەیمان لە بریتی «معاهدة» بەکار دەهێنرێت ، بەڵام لە ڕاستیدا دەقاو دەق مانای «حلف» دەگەیێنێت . ڕێك‌کەوتنامەش پڕ بە پێستی «اتفاقیە»یە . شایانی باسە ئەورووپایی‌یەکان وشەی پاکت (Pact) بۆ «حلف» بەکار دەهێنن .

له ژێر سایەی ڕێبازی سیاسیی نوێیاندا کۆلۆنیالیەکان و کۆنەپەرستانی ناوخۆ بە شێوەیەکی فراوان و لێکۆڵراوە کەوتنە ڕاوی زۆرزانانەی ئەوانەی لە سەنگەری نیشتمانیدا بوون ، هەوڵیان دا لێیان بکڕن ، یا هیچ نەبێت بە هەڵەیانا بەرن . هەمان کات زۆر لە جاران زیاتر کەوتنە خۆش‌کردنی ئاگری ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان هێزە نیشتمانی‌یەکاندا : چونکە دەیانویست دوژمنانیان بە کارو کێشەی لابەلاوە خەریك بکەن . سەرۆکی حیزبی «ئیستیقلال» محەمەد مەهدی کوبە لە یادداشتەکانیدا ئاشکرا توخنی ئەم باسە کەوتووەو دەڵێت کاربەدەستان هەوڵیان دەدا حیزبەکەی ئاراستەی نیشتمانپەروەرەکانی‌تر بکەن تاوەکو لەو ڕێگەیەوە « بە تیرێك دوو نیشان بپێکن . »[45]

بەلاّم ئەو دەرسانەی ئیمپریالی‌یەکان لە ڕاپەڕینی گەورەی کانوونیان وەرگرت وەك دەرمانێکی هێمن‌کەرەوەی کاتی وابوو بۆ ئەو دەردە کوشندەیەی دابووی لە پەرەی دڵیان . تازە جارێکی‌تر گەلی عیراق ، دوای ئەوەی تامی سەرکەوتنی کانوونی چێشت ، بەوان دابین نەئەکرا . ڕوخاندنی « پەیمانی پۆرتسمۆث» بە جارێك گەلی عیراقی خستە سەر ئەو باوەڕەی دەتوانێت سەر بە کۆنەپەرستی شۆڕو نیشتمانی لە دەست بێگانە ڕزگار بکات . بەڵگەی مێژوویی گەورەی ئەم ڕاستی‌یە لەوەدا بەدی دەکرێت کە ئەگەر گەلی عیراق دوای «شۆڕشی بیست» پێویستی بە ٢٨ ساڵی ڕەبەق بوو بۆ ئەوەی بتوانێت بزوتنەوەیەکی شۆڕشگێڕانەی‌تری وەك ئەو بەرپا بکات ، ئەوا دوای ئەمیان لە چوار ساڵ زیاتری نەویست بۆ تەقاندنەوەی ڕاپەڕینێکی نوێ[46] ، هەمووی بەسەر یەکەوە دە ساڵ و چەند مانگێکیشی نەخایاند کاتێك شۆڕشی بۆرجوازی ی - دیموکراتی گەلی عیراق[47] تەختوتاراجی ڕژێمی پاشایەتی بە جارێك هەڵتەکاند .

---

(٤٥) محمد مهدي كبه . المصدر السابق . ص ٢١٨ - ٢١٩

(٤٦) مەبەست لەو ڕاپەڕینەیە کە ساڵی ١٩٥٢ تەقی‌یەوە .

(٤٧) مەبەست شۆڕشی چواردەی تەمووزە .

باسی دوازدەمین

چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی جووڵانەوەی کرێکاری کورد

دەگمەن نووسەرانی خۆمان‌و بێگانە بیریان لە کرێکاری کورد کردۆتەوە (*)
دوور نەڕۆین لە هیچ کامێك لە بەرهەمەکانی مامۆستا ئەمین زەکی‌ی مێژوونوسی گەورەماندا زۆرو کەم ناوی کرێکاری کورد نەهاتووە . بێ‌گومان ئەمیش کەلێنێکی‌ترە لەو دەیان کەلێنانەی لە مێژووی نوسراوماندا هەن ، بەڵام کەلێنێکی گەورە ! وابزانم لە ڕاستی دوورنا کەومەوە گەر بڵێم ئەدەبی کوردیش ، بەداخەوە ، لەو کەلێنە بێ‌بەش نی‌یە . کرێکاری کوردیش وەك ڕوناکبیرو جوتیارو هەموو خەڵکێکی‌تر خاوەن دڵ‌و هەستە ، دڵی وەك هەموو کرێکارێکی‌تر ساف‌و هەستی وەك ئەوان بەرزە ، ئەویش لە هەموان زیاتر ئارەق دەڕێژێت‌و لە هەموان هیلاك‌و بێ‌کاتترە ، بۆیە کەمتر باسی خەڵك دەکات‌و زیاتر لە هیلاکی‌و دەردو ئازارو نەبونی‌و بێ‌ مافی دەگات‌و حەز بە باریدەی هەموو لێ‌قەوماوێك دەکات . تاڵ لای ئەو تاڵترو شیرین لای شیرینترە . لەزەت لە هەموو خۆراکێك دەبینێت . وەك هەموان‌و ،ڕەنگبێ زیاتریش ، حەز بە چاوی کاڵ‌و لێوی ئاڵ‌و گۆنای پڕخاڵ دەکات ، کاتی بوایە ئەویش چاوباز دەبو ! . ژمارەیان زۆرو کێشەیان زۆرتر ، بۆیە ژیانیان پڕ لە چیرۆکی بێ‌ هاوتاو داستانی دانسقەو تابلۆی ڕەنگینە . . حەیفە دەستی ئەدیبی کوردی دڵ پەڕەی گوڵ کە تالآوی زوخاوی ژیان زاخاوی مێشك‌و قەڵەمی داوە ، زوو نەگاتە گەوهەرو ئەڵماسی ئەو خەزنە دەوڵەمەندە !

× × ×

(*) شوباتی ١٩٧٩ لە «ڕۆشنبیری نوێ»دا بلاوکراوەتەوە (ل ٨-١٤)

لەم وتارەدا هەوڵ دەدەین بە کورتی چەند ڕوویەکی سەرەتای دروستبون، هاتنەکایەی چینی کرێکاری کورد بخەینە بەرچاو کە دور نی‌یە سەرنجی خوێنەر ڕاکێشن

لە سەردەمی هەرە کۆنی شارستانەتی مرۆڤەوە کرێکارو کری‌گرتە هەیە . بەڵا، هیچ کاتو لە هیچ شوێن ئەو کرێکارە پەرشو بڵاوانە نەبونەتە هێزی بنچینەیی هێنانە بەرهەم لە ناو کۆمەڵدا تا پەیدابونی سەرمایەداری‌ی . لەگەڵ ئەمیاندا دوو چینی نوێ دێنە کایەوە – بۆرژوازی‌و کرێکار . لەبەر ئەوەش کە پەیوەندی‌ی سەرمایەداری لە ئەوروپای رۆژئاوا بەر لە شوێنی‌تر دروست بو ، هەر لەوێش دەوروبەری سەدەی چواردەو پازدە بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا چینی کرێکار وەك هێزێکی دیاری کۆمەڵ هاتە ناو[1]

لە زۆربەی ولاتانی‌تر ، بەتایبەتی لە ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست ، پەیدابونی چینی کرێکار زۆر لەوە دواکەوت . جۆرو هۆی دروستبونەکەشی گەلێك لەگەڵ ئەو جیاوازە . لە ئەوروپا ئاڵو گۆڕەکانی ناو کۆمەڵ چینی کرێکاریان دروست کرد ، بەلام لە ولاتانی ڕۆژهەلات ئەو ئاڵو گۆڕانە لە هۆی تێکەڵبون بە بازاڕی سەرمایەداری‌یەوە کەمتر دەوریان بینی . لە سەدەی نۆزدەوە لێشاوی تێکەڵبونی ولاتانی ڕۆژهەلاتی نزیكو ناوەڕاست بە بازاڕی سەرمایەداری‌ی جیهان دەستی پی‌کرد . ئەمەو گەیشتنی ژمارەیەك دەسکەوتی پیشەسازی‌ی نوێی ئەوروپا بونە هۆی داڕشتنی بەردی بناغەی دروستبونی چینی کرێکاری زۆربەی ولاتانی ئەم ناوچەیە .

لە کوردستان ئەم دیاردەیە لەبەر هۆی گرنگ تا ڕادەیەك لەو ولاتانە دواکەوت ، یەکەمیان هێزی زۆری پەیوەندی‌ی دەرەبەگی‌یو پاشماوەی ژیانی کۆچەری‌و نیمچە کۆچەری‌ی ناو کۆمەڵی کورد بوو . ئەوی‌تریان نەبونی دەربەندێکی سەربەخۆ بوو کە کەلوپەلی کوردستانو بەرهەمی هێنراوی پیشەسازی‌ی ئەوروپای تێدا کۆبێتەوەو پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر کرێکارو چەند کۆمپانیایەك بێت .

بەلام بەرامبەر بەوە مەرجی‌تری پێویست بۆ دروست بونی ئەم چینە تازەیە لە ئارادابون . یەکەمیان دەوڵەمەندی‌ی کوردستانە کە بەرهەمی کشتوکاڵو ئاژەڵی لە

---

(١) بۆ یەکەم جار لە مێژووی ئادەمیزادا پەیوەندی‌ی سەرمایەداری لە فلۆرەنسەی ئیتالیا دروستبوو . بۆیەکا لەوێش یەکەم چەکەرەی هەردوو چینی نوێی کۆمەڵ – پرۆلیتاریاو بۆرجوازی پەیدابو .

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە گەیشتە چەند بازاڕێکی گرنگی ئەوروپا . کەلوپەلی دروست کراوی ئەوێش بەخێرایی گەیشتە کەلاترین شارو گوندی لای خۆمان . تەنانەت بەر لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ئینگلیزەکان کۆمپانیای تایبەتی یان لە شاری وەك دیاربەکر دامەزراند . هەر لە خۆشەوە نی یە گە . ناپیێر پێش پەنجا ساڵ شاری کرمانشای ناو ناوە بەندەری کەلوپەلی ئینگلیزی و هندی[2]

دووەمیان پەرەسەندنی شارە کوردەکان و بەهێزبونی پەیوەندی ی بازرگانی یان لەگەڵ شارانی تر و پێشکەوتنی پیشەسازی ی خۆماڵی یانە لەم ڕوانەوە بۆ ماوەیەکی زۆر کوردستان شانبەشانی مەڵبەندەکانی تری ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست هەنگاوی بەرەوپێش چونی دەنا . لە ڕێگەی ژمارەو بەراودەوە دڵنیا دەتوانین بڵێین سەدەکانی ناوەند شارە کوردەکان لە گەڵێك ڕووەوە وەك شارانی تری ڕۆژهەلات پەرەی دەسەندو قەوارەی خۆی وەردەگرت . گەڕیدەی تورکی ناودارو سەرچاوەی ڕەسەن ئۆلیا چەلەبی (١٦١١ - ١٦٧٩) کە ناوەندی سەدەی حەڤدە هاتۆتە کوردستان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە» کەیدا[3] باسی گەورەیی ژمارەیەك شاری وەك دیاربەکرو بدلیسی کردووە . ئەو بازارو قەیسەری یانەی دیاربەکر کە ئەو باسیان دەکات ئەوسا لە زۆر ناوچەی ڕۆژهەلات کەم وێنەبون . هەر بەپێی قسەی ئەو دیاربەکر ١٢ گەرماو (حەمام)ی گشتی ی تیابووەو (١٤٠) ماڵیش گەرماوی خۆیان هەبووە . بدلیس (٥) گەرماوی گشتی و (٦٠٠)ی تایبەتی ی تێدا بووە . ئەم ژمارەیەی دوایان بەڵگەی پڕ مانای دەوڵەمەندی ی و ڕەفاهەتە[4]

---

(٢)

G. Napier, The Road from Baghdad to Baku, — (The Geographical Janrnal), London, Vol LIII, No 1, January, 1919, P. 18.

(٣) ١٠ بەرگەو سەرچاوەیەکی گرنگ و ڕەسەنە بۆ باسی وڵاتانی ڕۆژهەلاتی نزیك و ناوەڕاست لە دەوروبەری کۆنایی سەدەکانی ناوەندا . ئۆلیا چەلەبی بەشی زۆری تەمەنی بە ناوچەکانی ئیمپراتۆری ی عوسمانی و چەند وڵاتێکی ئەوروپایدا گەڕاوە .

(٤) بە پێی قسەی شەمسەدین سامی ژمارەی دانیشتوانی میرنشینی بدلیس ٣٠ هەزار کەس بوو . سەرچاوەی تر بە دەوروبەری ٥٠ هەزاری لە قەڵەم دەدەن (بڕوانە : شمس الدین سامی ، قاموس الأعلام . بەرگی دووەم ، ل ١٣٢٩ ، م . ی . شەمسی ، شەرەفنامەی شەرەفخانی بدلیسی وەك سەرچاوەی مێژووی گەلی کورد ، باکو ، ١٩٦٧ ، ل ١٦) .

دوای ئۆلیا چەلەبی بە دەوروبەری ١٥٠ ساڵێك نوێنەری ناوداری ئینگلیز
عیراق کلۆدیۆس جێمس ریچ باسی چەند شارێکی‌تری کوردستانی کردووە
قسەکانی ئەویش بەڵگەی مێژوویین دەربارەی ئاڵ‌و گۆڕو بەرەوپێش چونی شار
کوردەکان . سنەی بە (٥) هەزار ماڵ داناوە ، کە هەر جۆر لێکی بدەیتەوە لە ٠
هەزار کەس تێدەپەڕێ . مانای ژمارەیەکی وا زیاتر خۆ دەنوێنێت گەر بێتو بزانی
ژمارەی دانیشتوانی شاری قودس ساڵی ١٨١٤ دەوروبەری ١٢ هەزارو بەغدا ساڵی
١٨٣١ نزیکەی ٢٠ هەزارو عەمانی پایتەختی ئوردونیش ساڵی ١٨٨٠ تەنها هەزا
کەس بووە[٥]

پەیوەندی بازرگانی‌ی نێوان شارەکانی کوردستان خۆی‌و ئەو مەڵبەندو ناوچانەی
لێوەی نزیك بون بە پێودانی قۆناغی دەرەبەگی خراپ نەبو . بە پێی سەرچاو
کۆنەکان تاوەکو سەدەی نۆزدەش ئەستەموڵ‌و دیمەشق‌و حەلەب‌و بێروت
رادەیەکی زۆر بە مەڕو بزنی کوردستان بەڕێوە دەچون . تەنها شاری ئەستەموڵ هە
ساڵەی یەك ملیۆن‌و نیو سەر مەڕی لەوێوە بۆ دەهات . ئەو سوپا گەورەیەی ب
سەرکردایەتی ئیبراهیم پاشای کوڕی محەمەد عەلی گەورەی فەرمانڕەوای میسر ساڵانی
١٨٣١ – ١٨٣٢و ١٨٣٩ هێرشی بردە سەر سوریا بە مەڕوماڵی کوردەواری
دەژیا[٦] . بەر لەوەی سەدەی رابوردو کۆتایی پێ‌ بێت تەنها ئەستەموڵ‌و حەلەب‌و بەغد
هەر ساڵەی ٣ ملیۆن مەڕی کوردستانیان بۆ دەهات . بەندەری سامسۆنیش بە تەنی
ساڵی ٢٠ ملیۆن هێلکەی لەوێوە دەهات[٧] دروست کردنی پردی قلیاسانیش

---

(٥) بروانە :

ل . ن . کاتلۆف ، پەیدابونی بزوتنەوەی نەتەوەیی – رزگاریخوا لە رۆژهەڵاتی عەرەب ، بە زمانی روسی ، مۆسکۆ ، ١٩٧٥ ، ل ٩٠ – ٩١ ژمارەی دانیشتوانی عەمانی پایتەختی ئوردون ئیمڕۆ لە ملیۆن تێدەپەڕێ .

(٦) بۆ ئەو ژمارانە بروانە :

پێتەر لێرخ ، لێکۆڵینەوە دەربارەی کوردی ئێرانو کلدانی‌یەکانی با کوری باوو باپیریان ، بە زمانی روسی . کتێبی یەکەم ، پەترسبورگ ، ١٨٥٦ ، ل ٢٤ .

(٧) بروانە :

B. Nikitine , Les Kurdes, Paris , 1956 , P. 185, A.R. Ghassemlou, Kurds and the Kurdistan, Prague, 1965, P. 104.

لەلایەن دەوڵەمەندێکی سلێمانی‌یەوە تەنها کاری خێرنەبو ، ئەگینا دەبو بەر لە قلیاسان لە تانجەرۆ دروستی بکردایە چونکە ئەمیان ئاوی زۆرترو کاتیٚ لافاو ترسدارترە .

بە هەمان دەستور پیشەسازی‌ی خۆماڵی کوردستان بەر لە تێکەڵ‌بون بە بازاڕی سەرمایەداری‌ی جیهان هەنگاوی باشی بەرەوپێش ناو هیچی لە پیشەسازی‌ی وڵاتانی دەورویەری کەمتر نەبو . جل‌ویەرگی نەتەوەیی‌و ژمارەیەك نەریتی تایبەتی هەوێنی باشی ئەو بەرەوپێش‌چونە بون . دیسان لە بەرگی چوارەمی «سیاحەتنامە»کەی ئۆلیا چەلەبیدا گەلێك بەڵگەی پڕ بایەخ‌و مانا لەم بارەوە وەچنگ دەکەون . بە قسەی ئەو لە سەرانسەری جیهاندا لە وێنەی زەرەنگەری دیاربەکر کەم بووە . وەك دەڵێت: کاری حۆ [illegible] دابووە ، بە

لە کوردستانیش بە چەشنی ناوچەکانی تری ڕۆژهەڵاتی نزیك و ناوەڕاست تێکەڵبونی خێرا لە نیوەی دووەمی سەدەی ڕابوردووەوە بە بازاڕی سەرمایەداری جیهان کاری کوشندەی کردە سەر پیشەسازیی خۆماڵی کە تاك تاکە خەریك هەنگاو بەرەو قۆناغی مانیفاکتور[11] بنێت . کاری بنەماڵەی موتابچی کە لە سلێمانی جەواڵیان دروست دەکرد نیمچە مانیفاکتۆرەیەك بو بۆ خۆی : کرێکاری کرێ گرتە کاری تێدا دەکرد ، ئەمرازی تا ڕادەیەك پێشکەوتویان بەکاردەهێنا ، دابەش کردنی کار (تقسیم العمل)[12] تێیدا سیمای ڕونی خۆی وەرگرتبو[13] جۆری دروست کردنی تۆپەکانی وەستا ڕەجەبیش لە ڕەواندوز نمونەیەکی تری ئاشکرای ڕاستی یەیە شۆڕەتی تۆپەکانی کە بۆ میری ڕەواندوزی دروست دەکردن دەنگی دابۆوە[14] . زۆری ئەو ٨٠ تۆپەش کە والی موسڵ هەیبو لە دەستکردی کرێکارانی ڕەواندوز بوون . شایانی باسە ئەو مەعدەنەی بۆ دروست کردنی تۆپەکان بەکار دەهێنران لە دەوروپشتی ڕەواندوز بە کاری کرێکاری کرێ گرتە دەردەهێنران[15] لە مەیدانی دروست کردنی بەرەو جاجم و چۆخیشدا خەریك بو وردە ئاڵوگۆڕ دەست پێ بکات .

بەڵام تەنانەت ئەم جۆرە پیشەسازییانەش نەیانتوانی خۆیان لەبەر لێشاوی کەلوپەلی هەرزان و چاکتری کارگەکانی ئەورووپادا ڕابگرن ، بۆیەکا یەك لە دوای یەك دامودەزگایان پێچایەوە . کارتسۆف ساڵی ١٨٩٦ نووسیویە دەڵێت : «جارا

---

(١١) مانیفاکتۆرە زاراوێکە لە دوو وشەی لاتینی پێك هاتووە (Manus) واتە دەست و (Factura) واتە دروستکراو . گەیشتنی پیشەسازیی خۆماڵی بە قۆناغی مانیفاکتورە یەکەم هەنگاوی گرنگە بەرەو پەیوەندیی سەرمایەداری . مانیفاکتورە بە عەرەبی «ورشە»یە .

(١٢) لەگەڵ پەیدابونی پەیوەندی سەرمایەداریی دابەش کردنی کار زیاتر چەسپ دەبێت . بەر لەو قۆناغە یەك کەس یا ئەندامانی یەك خێزان هەموو ، یا زۆربەی کاری دروست کردنی بەرهەمێکیان دەگرتە ئەستۆ . دابەش کردنی کار دەبێتە هۆی زۆرو چاك بونی بەرهەم .

(١٣) دوکتۆر لەمین موتابچی لەو باسەی بۆ گێڕامەوە ، خۆشی نیازییە وتارێك لەو بارەیەوە بنووسێت

(١٤) تۆپی وایان تێدا بوو درێژییەکەی لە ٣ مەترو لولەکەی لە ٤٥ سانتیم کەمتر نەبوو .

(١٥) بڕوانە :

انور المائی ، الاکراد فی بهدینان ، موصل ، ١٩٦٠ ، ص ٣

چۆنی کورد بەناوبانگ بوو ، بەلاَم ئیستە کوتاڵی ئینگلیز بە جارێك تەنگی پی هەڵچنیوە»[١٦]

ئەو یەك دوو دوکانی فیشەك پڕکردنەوەیەی دوای شەڕی یەکەمی جیهان خاوەنەکانیان لە سلێمانی بە کولەمەرگی دەژیان پاشماوەی ١٥٠ دوکانی لە خۆیان گەورەتر بوون کە بەر لە شەڕ مارك سایکس لەوێ دیبونی[١٧]

هەرچۆن بێت لەو جۆرە شوێنانەی بە کاری پیشەسازی‌ی خۆماڵی‌یەوە خەریك بون‌و هەنگاوی باشیان بەرەوپێش نابو یەکەم توێکڵی تەنکی چینی کرێکاری کورد بەدی دەکرێت . لە لایەکی‌ترەوە قەزای ئەو پیشەسازی‌یە لە چینی داهاتوی کرێکاری کورد کەوت ، چونکە بەشی زۆری کارگەرانی چونە ناو ریزەکانی ئەو . چەوساندنەوەی دەرەبەگیش لەلای خۆیەوە بە هەزاران جوتیاری روت‌و قوت‌و برسی ناردە بازاری کار لە شارەکان‌و ئەوانیش ، تایبەت لەبەر هەرزانی‌یان ، بونە سەرچاوەی هەرە گرنگی دروست‌بونی چینی نوێی کۆمەڵ . ژمارەی ئەم جۆرە کەسانە کە لە هەندێك ناوچە هەژاریان پیٚ دەگوتن ، جاری وا هەبو پتر لە نیوەی دانیشتوانی مەڵبەندێکیان پێك‌دەهێنا . بەپێی هەندێك سەرچاوە ئەوانە لە ناوچەیەکی وەك شنۆ (نوشنۆ)ی نزیك مەهاباد لە ٨٠٪ی هێزی کاریان دروست دەکرد (١٠ هەزار لە ١٢ هەزار کەس)[١٨] . لە وێنەی ئەمە تەنها مەگەر لە ئینگیلتەرەی کۆتایی سەدەکانی ناوەند هەبوبێت کاتێك بەهۆی قازانجی زۆری خوری‌یەوە دەوڵەمەندو دەسەلاَتدارانی ئەو ولاَتە زەوی‌یەکانیان دەکردە لەوەڕگەو بەو جۆرە بە دەیان هەزار جوتیار بیٚ داڵدەو پەناگە دەمانەوەو ئاوارەی دارستان‌و دەشت‌و دەرو شاران دەبون‌و

---

(١٦) أ. كارتسوڤ . تێبینی دەربارەی کورد . بە زمانی روسی . تفلیس ، ١٨٩٦ . ل ٢٤

(١٧) بروانە :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs, London , 1957, P. 80.

(١٨) بروانە :

گ . ب . ئاکۆپۆڤ . دەربارەی سروشتی زەویداری‌ی تایبەتی‌ی کوردستانی ئیمرۆ . - گۆڤاری «هەواڵەکانی کۆڕی زانیاری ئەرمینیای سۆڤیەت» . بە زمانی روسی ، یەریڤان . ژمارە ٥ . ١٩٦٤ ، ل ٦٧

بەگژو گیاو پاشاوەی خەڵکی دەژیانو ئەمەش هەستی تۆماس مۆری بەناوبانگی وا بزواند «یۆتۆپیا» بنوسێتو قسە بەناوبانگەکەی بکات «خەریکە مەڕ پیاو بخوات» لێرەدا سەیر ئەوەیە کە دەردو ئازاری هەژارانی کوردیش هەستی شیرۆنی شاعیری جوڵاندووەو باسی ئەوەی کردووە چۆن «برسێتی لە کوردستان زۆری بۆ هەموان هێناوەو بە ڕەوە بەرەو فابریقەکانیان(٢٠) دەنێرێت»(٢١)

ژمارەی هەژاری شارو تایبەت لادێی کوردستان هێند زۆر بو لەوانە نەبو بازاڕی کەم دەرامەتی ناو وڵات دادی بەشێکی زۆر کەمیشی بدات لە قوڕکاریو حەماڵی بەولاوە کارێکی تری ئەو تۆ دەست نەدەکەوت لەبەر ئەوە بە هەزاران هەژاری کورد ڕویان دەکردە شاری گەورەی وەك ئەستەمولو بە هەموو کارو نرخێك قایل دەبون (بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی بێ شومار لە حەماڵی ڕەشو ڕوتی کورد بازاڕی ئەستەمولو بەغداو شاری تریان تەنی بو) هی وایان هەبو لە ناو نەبوی دەچونە شاری بچوکی وەك حەلەبی شامو بێروتی لوبنانو ئەدەنەی تورکیا، یا ناوچەی وەك ئاقچەمو قەرەباغی ئازەربایجان بەلام توانای بازاڕی کاری ئەو جۆرە ناوچەو شارانەش ئەوەندە نەبو دادی ئەو خەڵکە زۆرە بدات کە دەبونە سەربازی بێکارەی خۆیان بۆیەکا هەر زوو ژمارەیەکیان ناچار چاویان بڕیە وڵاتانی دەرەوەو خۆیان دایە دەست قەدەرو گەلێکیان دەریای ئەتڵەسیان بڕیو گەیشتنە خاکی ئەمەریکا. زۆربەی ئەمانە خەڵکی دەرسیم بون(٢٢)

بوێ کانە مەعدەن لە ناوچە کوردەواریەکانو دەوروبەری خۆیەکی

(١٩) سیاسیو نوسەری بەناوبانگی ئینگلیز تۆماس مۆر (١٤٧٨ - ١٥٣٥) بە دامەزرێنەری بیری سۆشیالیزمی یۆتۆپی (الاشتراکیة المثالیة) دادەنرێت

(٢٠) دیارە مەبەستی فابریقەکانی دەرەوەی کوردستانە

(٢١) بڕوانە

گ. ب. ئاکۆپۆڤ: سەرچاوەی ناوبراو، ل ٩٧

(٢٢) بڕوانە

و. ئالیچێفسکی: دەربارەی پەیوەندی کشتوکاڵ لە کوردستان. گۆڤاری «کێشەکانی کشتوکاڵ»، بە زمانی ڕوسی، مۆسکۆ، بەرگی ١-٢، ١٩٣٢. ل ١٣٠. موسی کاظم پاشوزادە. الحیان. عادات اکراد. استانبول، ١٩٢١ دوکتور ناجی عەباس بۆی گێڕامەوە کە کاتی خۆی لە شاری دیترویت توشی ژمارەیەك لەو کرێکارە کوردانە هاتووە

یاریدەری‌تری پەیدابونی کاری کری‌گرتە بوو لەویَ بەر لە شەری یەکەمی جیهان . ئەوسا بەشی زۆری کرێکارانی کانە خەلّوزەکانی زەنگولّداغ کورد بوون کوردی جۆلەمێرگیش ئاسن و مس و زەرنیخیان دەردەهێناو لەوەوە ناوی یەکێك لە ناوچەکانی بۆتە زەرنیخ مەیدان . بەشێك لەو زەرنیخەی لێرە دەردەهێنرا دەنێررایە بازاری دەرەوە . بەپێی ژمارەیەك سەرچاوە سالّی ۳۰ هەزار قەنتاری لیّ دەنێررایە ئەستەمولّو بەغداو هندستان[۲۳] هەر ئەو سەردەمە ژمارەیەك کورد بوبونە کرێکاری کانە خەلّوزەکانی نزیك کفری کە بەرهەمی سالأنەی کاریان بەر لە شەری یەکەم و کانی ئەو شەرە هەزار تەن دەبو[۲٤]

روداوەکانی شەری یەکەمی جیهان بوونە هۆی پەرەسەندنی ژمارەی کرێکاری کورد بەجۆرێکی هەست پی‌کراو . کوردستان بۆ خۆی بووە یەکێك لە شەرگە دیارەکانی رۆژهەلأتی ناوەراست و سوپای چوار ولأتی تیّ‌رژا . ئاگری شەر زۆربەی ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە لێوەی نزیك بون . وەك ئاشکراشە تەکنیك و خێرایی دەوری گەورەیان لەو شەرەدا بینی ، بۆیەکا لە هەر چوار لاوە دەست‌کرا بە کردنەوەی رێگەو بان و دامەزراندنی بنکەی سەربازی . بە هەزاران هەژاری کورد لەو شوێنانە بونە کرێکار . ئەم دیاردە نوێیە بە تەواوبونی شەر کۆتایی نەهات . هەر بۆ نمونە سالّی ۱۹۲۵ پتر لە ۲۲۵۰ کورد لە عیراق کرێکاری شەمەنەفەر بون[۲۵] . بە پێی هەندێك سەرچاوەی باوەر پی‌کراو ناوەندی بیستەکان ئەو کرێکارانە لە ۲۳٪ هەموو کرێکارانی شەمەنەفەری عیراق بون[۲٦] زۆری‌ی ئەم ژمارەیە زیاتر لەوەدا

---

(۲۳) بروانە :

و . ل . فلچێفسکی . ژیانی ئابوری کوردە کزچمرەکانی پشت قفقاس ، ل ۱۵۱ ، و . ل . فلچێفسکی . دەربارەی پەیوەندی کشتوکالّ لە کوردستان . ل ۱۳۰

(۲٤) بروانە :

عبدالرزاق الحسني . العراق قديما وحديثا ، الجزء الثاني ، صيدا ، ۱۹۵۸ ، ص ٦۱

(۲۵) بروانە :

(Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 – 1925). Baghdad, 1925, P. 16.

(۲٦) بروانە :

(Report by Britannic Majesty's Government to the Council of the League of Nations on the admonistration of Iraq for the year 1926). London, 1927, P. 29.

خۆ دەنوێنێ گەر بێتو بزانین زۆربەی هەرە زۆری خەتی شەمەنەفەری ئەوسای عیراق لە باشورو ناوەندی ولاتدا بون ، وە جگە لە عەرەب[27] و کورد ژمارەیەکی زۆر هندیی (١٤٢ر١)و ئیرانیو ئەرمەنو ئاسوریو تورکو هیتر کرێکاری ئەو دەزگایە بون .

دیسان دوای شەڕی یەکەمی جیهان ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە هەژاری کورد بونە کرێکاری نەوتو دامەزراندنی لولەکانیو دروست کردنی ڕێگەوبانو خانوبەرەو شتیتر . کۆتایی بیستەکان لە هەموو عیراق ٢٥٠ر٤ کەس بە دروستکردنی ڕێگەو بانەوە خەریك بون[28] کە ژمارەیەکی زۆریان کرێکاری ڕێگەی نێوان کەرکوكو سلێمانیو کەرکوكو هەولێرو هەولێرو موسڵو هەولێرو ڕەواندوز - ڕایات بون . ئینگلیز بایەخێکی زۆریان دابو بە ڕێگەی دواییان ، واتە هەولێر - ڕەواندوز - ڕایات ، چونکە جگە لە بایەخی ستراتیجی دەیانویست بیکەنە یەکێك لە هۆکانی زیاتر بەستنەوەی بازارەکانی ڕۆژئاوای ئیران بە جیهانی سەرمایەداریەوە ، تا چەند بتوانن ئەوەندە پەیوەندی ئابوریی ئەو وڵاتە لەگەڵ شورەوی کزبکەن[29]

کرێکاری کورد یەکسەر دڵسۆزیو پەرۆشی لە کارداو توانای فێربونی خێرای نیشاندا گەلێك بەڵگەی سەیر بۆ ئەم ڕاستیە بە دەستەوەیە . وابزانم لە هەمویان .گرنگتر لەم لایەنەوە یەکگرتنەوەی ترخاندنی کاربەدەستانی ئینگلیزو ئەڵمانە لە کاتێکدا کە لە دوو خەندەقی جیاوازدا بەرامبەر بە یەك وەستابون . ئەڵمانەکان سەرەتای شەڕی یەکەمی جیهان دەستو برد کەوتنە دروست کردنی ئەو بەشانەی پرۆژەی ناوداری خەتی شەمەنەفەری بەغدا کە هێشتا تەواو نەبوبون . بەو جۆرە خەتێکیان لە نێوان بەغداو سامەڕەدا ڕاکێشا کە کرێکاری کوردیش لە دروست کردنیدا بەشدار بون . نووسەری ئەڵمانی داگو بێرت لەم بارەوە نووسیویە دەڵێت

---

(٢٧) ژمارەیان ٠٥٩ر٤ کەس بو . واتە دوو ئەوەندەی کورد کەمتر .

(٢٨) بڕوانە :

(Report of the Majesty/s Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1931), London, 1932, P. 66.

(٢٩) بە هۆی نزیکیەوە بازرگانیی نێوان ڕوسیاو ناوچەکانی قەفقاس هەر لە زووەوە زۆر گەرم بوو .

ئەندازیارە ئەڵمانەکان لە کوردا «باشترین و دڵسۆزترین کرێکاریان دیەوە»[30]

جەنەراڵ هاڵدێنی فەرماندەی هێزەکانی ئینگلیز لە عیراق دەوروبەری هەمان کات بێ ئەوەی بزانێ داگۆبێرت کێیە ، یان رای ئەندازیارانی ئەڵمان چی‌یە ، بە هەمان دەستور باسی کرێکاری کوردی کردووەو رەزامەندی زۆری بەرامبەریان نیشان داوە[31] هەر لەبەر ئەوەش هیچ سەیر نی‌یە رۆژانەی کرێکاری کورد لە هی‌تر زیاتر بوو . ئەوسا هەندێك دەزگا رۆژی نزیکەی ۲۱ عانەی دەدا بەو بەرامبەر بە ١٤ عانە کە هی وەك ئەو وەریان دەگرت[32] لەوەش مانادارتر ئەم نمونەیە : دەزگای شەمەنەفەری ئینگلیز لە عیراق لە بیستەکاندا دوو جۆر کرێکاری هەبوو ، یەکەمیان ئەو کرێکارانە بون کە بەکاری ئەساسی‌یەوە (Capital Works) خەریك بون ، دووەمیشیان ئەوانەیان بون کە کاریان لە دروست کردنی خەتی تازەدا دەکرد . ساڵی ١٩٢٤ - ١٩٢٥ لە ٢٧٤ر٢ کرێکاری شەمەنەفەری کورد تەنها ٧٢٩یان لە جۆری دووەم بون‌و ئەو باقی‌یەکەیان (٥٤٥ر١ کرێکار) لە جۆری یەکەم بون[33]

دیارە ئەم راستی‌یە نەبووە هۆی ئەوەی تالاوی چەوساندنەوەی کرێکاری کورد لەهی هاوەڵەکانی کەمتر بێت ، بەڵکو بە پێچەوانەوە ژمارەیەك نمونەی هەر ئەو سەردەمە وای نیشان دەدەن کە هەندێك جارو لەبەر چەند هۆیەکی تایبەتی ئەو چەوساندنەوەیە توندتر بووە . لە گشت ناوچەکانی باکوری عیراق رۆژانەی کرێکار لە ناوچەکانی‌تر کەمتر بوو . بە وێنە کرێکارانی کۆمپانیا کانی نەوت دەبوو حەفتەی ٥٤

---

(٣٠)

Dagobert von Mikusch, Mustafa Kemal between Europe and Asia, trans . by J. Linton, London, 1931, P. 360

(٣١) بروانە :

A. L. Haldane, The Insurection Mesopotamia, London, 1922, P. 108.

(٣٢) بروانە :

المركز الوطني للوثائق ، بغداد . رقم الملف :

80/19, Establishment General

(٣٣)

(Iraq Railways. Administration Report for the year 1924 — 1925), P. 16.

سەعات کار بکەن‌و بەرامبەر بەوە ۷ تا ۱۰ ڕوپیەیان وەردەگرت ، کەچی کرێکاری چنین لە بەغداو کرێکاری بەندەری بەسرە حەفتەی ٤٨ سەعات کاریان دەکردو بەرامبەر بەوە هەر یەکەیان ۳ تا ٦ ڕوپیە زیاتریان لەوان وەردەگرت [٣٤] باری کارو ڕۆژانەی ئەو کرێکارە کوردانەی بە دروست کردنی خانوبەرەو ڕێگەو بانەوە خەریك بوون گەلێك لەوەیش خراپتر بوو . ئەوانە زۆر جار مەلابانگان دەچونە سەر کارو لەگەڵ بانگی شێواندا دەستیان لیْ هەڵدەگرت‌و بەرامبەر بەو هەموو کارە ڕۆژی ١٨ فلسیان وەردەگرت کە وەك ئینگلیزەکان خۆیان دانی پێدا دەنێن ئەو پارەیە تەنانەت « بەشی نان‌و جگەرەی نەدەکردن» [٣٥]

وێڕای ئەوە کرێکاری کورد ، وەك کرێکاری ناوچەکانی‌تر ، ماوەیەکی دورو درێژ نەیتوانی خۆی لە پەیوەندی‌و نەریتی دەرەبەگی قوتار بکات . زۆر جار ئەو کرێکارانە دەگەڕانەوە گوندەکانیان بۆ کاری کشتوکاڵ‌و یاریدەی کەسوکاریان . زۆربەیان بەشێکی داهاتی کرێکاری‌ی خۆیان هەر وەك جاری جاران دەدا بە ئاغاو سەرەك هۆزەکانیان .

بەر لە کۆتایی با ئەوەش بڵێین کە کرێکاری کورد لە سەرەتای سەرەتاوە بە گیانی برایەتی گۆش بووە ، چونکە هەمیشە چ لە خاکی خۆی‌و چ دوور لێی شان بەشانی کرێکاری‌تر کاری کردووەو ئازاری چەوساندنەوەی چێشتووە . جوانترین بەڵگەی ئەم ڕاستی‌یە ڕەنگیْ ئەو قسانە بن کە لەگەڵ تەواوبوونی ڕێگەکەی هەولێر – ڕەواندوز – ڕایات لەسەر تاشە بەردێك نووسیویان

«ئێمە کە هەزاران کەسین‌و بە عەرەبی‌و ئەرمەنی‌و ئینگلیزی‌و هندی‌و کوردی‌و ڕوسی‌و تورکی قسە دەکەین ئەم ڕێگەمان بۆ خزمەتی هەموو گەڕیدەیەکی پیْ وەی دروست کرد !» [٣٦]

---

(٣٤)

(Report for the year 1926), P. 29.

(٣٥)

A.M. Hamilton , Road through Kurdistan. The Narrative of an Engineer in Iraq, London, 1937, P. 61.

(٣٦) بڕوانە :

J. Morris, The Hashemite Kings, London, 1959, P. 97.

لیستەی ناوی ئەم زمانانە لە دەزگای شەمەنەفەری عیراق دەگاتە ١٦ ناو . جگە لەوانەی سەرەوە ئەم ناوانەشی دەچنە سەر : سریانیو میسریو فارسیو تونسی [٣٧] و ئیتالیو یۆنانیو هەنگاری [٣٨] لە گاورباغیش هاوینی ساڵی ١٩٤٦ دەنگی زوڵاڵو خوێنی گەشی کرێکاری کورد تێکەڵ لەگەڵ دەنگو خوێنی پیرۆزی براکانی ئاوازێکی بەجۆشو لاپەڕەیەکی پڕ شانازیی دروست کرد !

---

(٣٧) دیارە لێرەدا مەبەست لە میسریو تونسی ولاتە نەك زمان .

(٣٨)

(Iraqi Railways . Administration Report for the year 1924 — 1925), P. 16.

پێشکەشە بەوانەی هیچیان لە باردا نی یەو زۆر بە ئەسڵ و فەسڵەوە دەنازن ، بەوانەی زۆریان لە بارادیەو هیچ بە ئەسڵ و فسڵەوە نانازن !

دیارە کەس نەبووەو کەس نی یەو کەس نابێ لە ناخی دەروونەوە حەز نەکات ئەوی دەینووسێ بە دڵی خوێندەواران بێ ، وا نەبوایە کەس قەڵەمی نەدەخستە سەر کاغەز . ئەو بەدڵ بوونە لە سەرانسەری جیهانی پانو بەریندا گەورەترین پاداشتە بۆ هەر کەسێك بەرهەمی بیرو خامەو شەونخونی ی خۆی بکاتە دیاری ڕازاوەی دەستی بۆ هاوزمانانی ، بەڵام بۆ کوردێك لەوەیش زیاترە(*)

ماوەیەك لەمەوبەر لە چەند لایەکەوە پی یان گوتم بەڕێز دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی دەیەوێ بچمە خزمەتی . یەکەم ڕۆژی جەژنی قوربان بەر لە خوشك و دۆست و یاران رووم کردە قاپی یەکێك لەوانەی جاران پی یان دەگوترا گەورە پیاوان و ئیمەو مانان پی یان دەڵێین پێشەنگی دەستەی ڕووناکبیران . یەکسەر فەرمووی :

«ڕۆڵە کتێبی (مێژوو)ەکەتم بەدڵ بوو ، دوای خوێندنەوەی بڕیارمدا تۆ وەریسی کتێبخانەکەم بی ، وا هەر لە ئێستەشەوە چەند بەڵگەو بەرهەمێکت پێشکەش دەکەم» .

(*) ئەمە یەکێکە لەو وتارانەی دەبنە تەواوکەری چاپی دووەمی ئەو کتێبەم کە ساڵی ١٩٨٣ بە ناوی «مێژوو»ەوە بڵاوم کردەوە . دەق وتارەکە لە لاپەڕە ١٠-١٥ی «کاروان»ی ژمارە ١٤ ، تشرینی دووەمی ١٩٨٣دا بڵاوکراوەتەوە .

لەوەتەی ڕەمەزان‌و قوربان ڕوویان کردۆتە کوردستان ، یا هەر ناوچەیەکی تر خاکی موسڵمان ڕەنگیێ هیچ جەژنانەیەك خۆشی کەسی وا نەگەیاندبێتە ئاسـ ئاسمان . بە خۆم‌و کۆڵێك گەوهەرو مرواری‌و بڕواوە گەڕامەوەو چاوو دڵی چە برایەکی دڵسۆزم ڕوون کردەوەو وا پوختەی یەکەم بەرهەمی ئەو دیارییە بەنر دەگەیێنمە تۆماری ڕووناکبیری ئیمڕۆمان .

یەکەم . ئیجازەی شێخی سەراجەددین بۆ حاجی ڕەسوڵی نەقشبەندی

دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی لە بنەماڵەیەکی ناسراوی شاری سلێمانی‌یە[1] کوڕ حاجی فەتاحی کوڕی مەلا قادری کوڕی حاجی ڕەسوڵی کوڕی محەمەد ئاغا کوڕی گودرون ئاغای کوڕی ڕۆستەم ئاغای کوڕی زۆراب ئاغای کوڕی زولا ئاغای مەرگەیی‌یە . زولاڵ ئاغا یەکێك بوو لە دوانزە سوارەی مەریوان ، پیرەمێرد نەمر لە داستانەکەی خۆیدا چەند جارێك بەتایبەتی ناوی هێناوە[2]

کە برایم پاشا شاری سلێمانی بنیات ناو بارەگای میرنشینی بابانی لە قەڵاچوالانە گواستەوە ئەوێ محەمەد ئاغای نەوەی زۆلاڵ ئاغا[3] یەکێك بوو لەو پیاو ماقووڵانە بەخۆی‌و ماڵ‌و منداڵی‌یەوە لە تەکیا هاتە شاری نوێی کوردستان . پاش دوانز ساڵ ، واتە دەوروبەری ساڵی ١٧٩٦ ، خوا ڕەسوڵی بەخشی بە محەمەد ئاغ

---

(١) ساڵی ١٩٠٩ لە سلێمانی لە دایك‌بووە . سەرەتا لە حوجرەو لای خواجا ئەفەندی خوێندوویەو لێ چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی کە ساڵی ١٩٢٥ تەواوی کردووە . ساڵی ١٩٣٢ لە قوتابخانەی ناوەند مەرکەزی بەغدا دەرچووەو بۆ تەواوکردنی خوێندن چۆتە قاهیرەو ساڵی ١٩٣٧ لەوێ بەکەلۆریۆسی بەیطرەدا وەرگرتووەو پاش ساڵێك چۆتە ئورکیاو ڕۆژی ٢٥ی تەشرینی دووەمی ساڵی ١٩٤٠ لەو دوکتۆرای لە بەکتریۆلۆجیای نەخۆشی ئاژەڵدا وەرگرتووە . دوای گەڕانەوەی‌و تا ڕۆژی خانەنش کردنی لە ٢٣ی مایسی ساڵی ١٩٦٤دا فەرمانبەر بووەو وەك دەست پاکێکی کەم هاوتا نار دەرکردووە . زۆر بایەخ بە مێژووی کورد دەدات‌و دەربارەی چەند وتارێکی لە ڕۆژنامەی «التآخی بلاوکردۆتەوە (بۆ کورتەی ژنامەی بڕوانە : محمود الجندي . دائرة المعارف العراقية العامة ، ا الاول . بغداد . بلا . ص ١٥) .

(٢) بڕوانە :

پیرەمێرد . دوانزە سوارەی مەریوان . چاپی سێیەم . سلێمانی . ١٩٨٣ . ل ٧ ، ١٠ ، ٣

(٣) حەمەغایان پێ دەگوت .

ڕەسول بوو وەك لاویكی بەختەوەر ، ڕێوەڵەو دەرباە دادپەروەرە بەڵام لە
خواترس ناوی دەركردو ڕووی كردە مەككەو مەدینەو پاش گەڕانەوەی بووە حاجی
ڕەسولْ هەر لەوساشەوە ڕێبازی نەقشی دای لە كەلەی‌و بووە موریدێكی
دڵسۆزی . زۆری نەبرد حاجی ڕەسول خانەقایەكی لە تەنیشت ماڵی خۆیەوە
دروست كردو هەموو ئەركی بەڕێوەبردنی گرتە ئەستۆی خۆی

دەنگ‌و باوی حاجی ڕەسول كەوتە سەر زاری پیاوچاكانی شارو دەوروبەری .
سەودای نەقشی بووە كێچ‌و كەوتە كەوڵی . بە پەرۆشەوە ڕووی كردە بیارەو چووە
خزمەت شێخی سەراجەددین . شێخی گەورەی نەقشی حاجی ڕەسولی دەچێ
بەدڵاو زۆر بەڕێزەوە ئیجازەی ئیرشادی پێ‌دەبەخشێ دەقی ئەو ئیجازە پڕ لە
شانازی‌یەی ئێستە تەمەنی گەیشتۆتە سەدو پەنجا ساڵی ڕەبەق[1] یەكەم دیاریی
بەنرخ بوو بۆ مێژووە .

بارستی ئیجازەكەی شێخی سەراجەددین ٣٤ × ٢١ سانتیمەو بریتی‌یە لە ٢٣ دێڕ
كە بە دەستخەتی زاناو شاعیری ناسراو مەلا حامیدی كاتبی شێخ بە خەتی فارسی
نووسراوەتەوە . پێنج دێڕی یەكەمی سەرەوەو ئەوانی تری فارسین . مۆرو ئیمزای
شێخی سەراجەددین وا بە لای چەپی دامێنی‌یەوە ئەمە دەقی سەرەتا
عەرەبی‌یەكەیەتی

«الحمدلله الذي جعل قلوب اولياله الكاملين محكا لنقد الوجود
وصير قبولهم علامة لقبوله والاقتداء بهداهم مرقاة للعروج الى اعلى
معارج الشهود وميز من بينهم السادة العلية النقشبندية وخصهم
بمزايا لاتعد ولا تحصى منها اندراج نهاية سائر الطرق مندرجة في بدايتهم
فيقاس على هذا شأن كمال طريقتهم وحال نهايتهم .

دوای ئەو سەرەتایە دیسان بە فارسی باسی ڕێبازی نەقشی‌و تایبەتی‌یەكانی
دەكات كە چۆن ئەسەر بەغەی تایبەتی ئیسلام ڕاهاتووە هیچ شتێكی دوور لە ئایینی
تێدا نی‌یەو تەنانەت ئەوەی لە تەریقەتەكانی تردا بە چلەكێشان‌و ڕیازەكردن پەیدا

(1) ساڵی ١٢٥١ی كۆچی . ١٨٣٥ی عیسایی بەخشراوە .

دەبێ لای نەقشی‌یەکان لە ڕێگەی هاوڕێی پیاوچاکانو پیرانی تەریقەتەوە دێتە گۆڕێ . ئەمجا دێتە سەر باسی حاجی ڕەسولْو دەڵێ یەکێکە لەو کەسانەی بە دڵ دەسەو دامێنی ڕێبازی نەقشی بوونو هەمووپایەیەکی‌ئەو ڕێبازەی بڕیوەو «گەیشتۆتە دائیرەی ویلایەتی پچوك» ، بۆیەکا بە فەرمانی لە جیهانی گیانەوە هاتوی پیرانەوە ڕێگەمان‌دا تەریقەت نیشانی خەڵك بداو ڕێی پیران بگرێو «خەتمی خواجەگان» بکا . دوای ئەوە دەڵێ : هیوادارین حاجی ڕەسول لەم ڕێگەدا زۆر بەرز بێتەوەو داواش لەوانە دەکەین کە ئارەزووی گرتنەبەری ڕێگەی ڕێبازی نەقشی‌یان هەیە دەست بدەنە دەستیو لێوەی فێربنو هاوڕێی ئەو بە هەڵ بزانن چونکە پڕە لە بەرەکەتو بەختەوەری .

دوای وەرگرتنی ئەو بەڵگەنامەیە حاجی ڕەسولْ زیاتر کەوتە کۆشش بۆ پەرەپێدانو بڵاوکردنەوەی ڕێبازی نەقشبەندی ، ئەو کارەی ڕقی ژمارەیەك دەسەڵاتداری ناوچەکەی لێ‌هەلساندو لە تاوا ناچار بوو شاری سلێمانی بەجێ بهێڵێو ڕوو بکاتە گورگەدەری ناوچەی سورداش کە گوندی خۆی بووەو تا کۆچی دوایی لەوێ نیشتەجێ دەبێ . پاش مردنی لە ساڵی ١٢٨٦ی کۆچی (١٨٦٩/١٨٧٠ ی عیسایی)دا تەرمی حاجی ڕەسولْ دەهێنەوە سلێمانیو لە گردی مەعفوانی گۆڕستانی سەیوان دەینێژن .

بەر لەوەی سلێمانی بەجێ بهێڵێ حاجی ڕەسولْ خانەقاکەی بە مەلا عوسمانی باڵخی دەسپێرێ کە زانایەکی ناسراوو سەر بە ڕێبازی نەقشبەندیو موجازی شێخ بەهادینی خەلیفەی شێخی سەراجەددین بووەو دوای کۆچی دوایی حاجی مەلا عەلی‌ی کوڕی دێتە سەری کە ئەویش زانایەکی پایە بڵند بووەو لەوساوە ئیتر خانەقاکە دەبێتە «خانەقای مەلا عەلی» کە تا ئیستەش هەر ماوە .

دووەم – محەمەد عەلی‌ی گەورەو کورد

هەموو ئەنسکلوپیدیاو هەموو کتێبێکی مێژووی نوێی میسر کە باس دێتە سەر محەمەد عەلی‌ی گەورە دەڵێن بە ڕەگەز ئەلبانیو دانیشتووی شاری قۆلەو[٥] سەرەتا توتن فرۆش بووە .

---

(٥) لە سەرچاوە ئینگلیزی‌یەکاندا «قەوەلە» دەنووسن . دوور نی‌یە قۆلە لە «قەلعە»ی عەرەبی‌یەوە هاتبێ .

دەوروبەری کۆتایی ساڵی ١٩٤٩-بە بۆنەی یادی سەد ساڵەی کۆچی دوایی محەمەد عەلی‌ی گەورەوە نووسەری بەناوبانگی میسر عەبباس مەحمود عەققاد بە ناوی گۆڤاری «المصور»ەوە دیدەنی‌یەکی تایبەتی لەگەڵ جێگری فاروق پاشای ئەوسای میسردا کردووە کە ئەویش بە ناوی باپیرە گەورەیەوە ناو نراوە محەمەد عەلی . کاتێك باس هاتۆتە سەر ڕەگەزی محەمەد عەلی‌ی گەورە جێگری تەختی پاشایی میسر گوتوویە :

«. . . دەربارەی بنەماڵەی عەلەوی[٦] شتێکتان پێ دەڵێم لەوانەیە بیێنە هۆی سەرسوڕمانی گەلێك کەس . وا بڵاوە گوایە ئەو بنەماڵەیە لە نزیك قوڵەی ولاتی ئەرناوودەوە[٧] دروست بووە ، بەڵام ئەوی من لە ڕێگەی کتێبێکی قازیی میسری ڕۆژگاری محەمەد عەلی‌ی گەورەوە زانیومە ئەو بنەماڵەیە بە بنەچە لە دیاربەکری ولاتی کوردانەوە هاتووە ، لەوێوە باوکی محەمەد عەلی‌و دوو برای چوونەتە قوڵە ، دوای ئەوە یەکێك لە مامەکانی محەمەد عەلی چۆتە ئەستەموڵ‌و مامەکەی تریشی دوی بازرگانی کەوتووە ، تەنها باوکی محەمەد عەلی لە قوڵە ماوەتەوە . میر حەلیمیش[٨] ڕەگەزی بنەماڵەی ئێمەی دەگێڕایەوە دیاربەکری ولاتی کوردان‌و ئەوەش بۆ خۆی گێڕانەوەکەی قازیی میسر پتەوتر دەکات» .

وا دیارە ئەو قسانەی محەمەد عەلی‌ی جێگری تەختی پاشایی میسری ئەو ڕۆژگارە تەلی هەستی عەبباس مەحمود عەققادیان بزواندووە چونکە ئەویش ، وەك بۆ خۆی نووسیوی‌یە ، بە ڕەگەز کورد بووە . عەققاد هەر لەوێدا ڕوو دەکاتە نەوەی محەمەد عەلی‌ی گەورەو پێی دەڵێ :

---

(٦) مەبەست بنەماڵەی محەمەد عەلی‌ی گەورەیە کە زۆر جار لە میسر بەنیسبەت دوورەم ناوی لێکدراوی محەمەد عەلی‌یەوە پێیان دەگوت عەلەوی .

(٧) مەبەست ئەلبانیایە .

(٨) یەکێك بوو لە نەوەی محەمەد عەلی‌ی گەورە .

«ولأتی کوردان ئەو شەرەف‌و شانازی‌یەی بەسەکە دوو قارەمانی نەمری دایە جیهانی ئیسلام - صەلاحەددین‌و محەمەد عەلی‌ی گەورە . . .»

ئەم زانیاری‌یە کەم زانراوە لە لاپەرە ٥٦ ی ژمارە (١٣١١)ی رۆژی «٢٥»ی تەشرینی دووەمی سالی «١٩٤٩» ی «المصور» دا چاپ‌کراوە کە دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی لەوساوە وەك بەلگەیەکی مێژوویی لە کتێبخانەکەی خۆیدا پاراستوویە . لە هەمان ژمارەدا وتارێکی حەبیب جاماتی بەم ناونیشانەوە بلاوکراوەتەوە : «کورد دەیەوێ دەولەتی خۆی دابمەزرێنێ» کە تێیدا بە تایبەتی باسی مەهاباد و قازی محەمەدی کردووە .

بنەمالەی محەمەد عەلی‌ی گەورە بە رەگەز کورد بێ یا کورد نەبێ هیچ لەو راستی‌یە ناگۆرێ کە جیاوازی لە نێوان گەلاندا نی‌یە ، کە کورد هیچی لە کەس کەمتر نی‌یە ، هەل‌و مەرج‌و دۆخی شوێن‌و قۆناغ جێگەی گەل‌و سەردارو قارەمان لە مێژوودا دیار دەکەن . وا دیارە زۆر لەو کوردە زیرەك‌و جوستانەی ناری ژیانی کوردەواری رابوردوو نەیتوانیوە تێنوێتی‌یان بشکێنێ روویان کردۆتە ناوچەی‌تر لەوێ بە لێهاتوویی خۆیان گەیشتوونەتە بەرزترین پلەو پایە .

بۆ زیاتر روون کردنەوەی ئەم بۆ چوونە دەلێم هەر کۆرپەیەکی ناوچە زەلکاوێکانی ئاسیاو دارستان‌و بیابانەکانی ئەفەریقا لەگەل چاوی هەلبنا بیبەینە ناو خێزانێکی پارەداری ئینگلیزی‌یەوە کە گەورە بوو وەك ئەوانەی دەورووبەری بە کەوچك‌و چەتال نان دەخواو بە چەقۆ میوە پاك دەکاو پاپپ دەکێشێ‌و سۆکن لەبەر دەکاو وەك ئەوان دەدوێ‌و دەبزوێ‌و زۆر لەوانەشە ببێتە پسپۆرێکی ناودار . دیارە هەر کۆرپەیەکی چلو شێنی سویدیش بێنینە ناوچەیەکی زەلکاوی دواکەوتووەوە کە گەورە بوو پاپەتی‌و نەخوێندەوارو دواکەوتوو دەبێ‌و لە هەرشت زیاتر حەز لە گۆشت ماسی‌و رانە مراوی دەکا . بهاتایەو محەمەد عەلی‌ی گەورە لە ئەلبانیا بمایەوە لەوانە بوو ببێتە بازرگانێکی دەولەمەندو بەناوبانگ . بەلام نەدەبووە ئەو پیاوە سیاسی‌یە لێهاتووەی توانی دوو جار لەشکری سولتانی عوسمانی بشکێنێ‌و بگاتە نیمچە دوورگەی عەرەب‌و سودان‌و سوریاو وای لێ بێ هەموو دەولەتە گەورەکان حسابی بۆ بکەن .

بێ گومان لە خۆوە نی یە یەکێکی وەك مارکس گوتویە «میسری محەمەد عەلی تاکە پارچەی وڵاتی بەرفراوانی عوسمانی یە توانای ژیان و مانی هەبێ» .

شایانی باسە محەمەد عەلی بەر لە کۆچی دوایی بە ماوەیەکی کەم ئینجا فێری نووسین و خوێندنەوە بوو !

سێیەم – یەکەم ساڵی «گەلاوێژ»

سەرەتای ساڵی ١٩٦١ هاوڕێی خۆشەویستم دوکتۆر عیزەددین مستەفا رەسولْ دوو دیاری زۆر بەنرخی دامێ ، یەکەمیان هەر شەش بەرگی یادداشتەکەی مامۆستا رەفیق حیلمی[9] و دووەمیان ژمارەکانی «گەلاوێژ» لە ساڵی سێیەمی یەوە بوون .

لەوساوە عەوداڵی ساڵی یەکەم و دووەمی ئەو گۆڤارە بەرزەمانم ، بەرەکەتدا وا دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی هەموو ژمارەکانی ساڵی یەکەمی پێشکەش کردم و بەو جۆرە کەلێنێکی باش لە کتێبخانەکەمدا پڕبۆوە .

دیسان چاوم بە ناوەرۆکی هەر «١٠» ژمارەکەی ساڵی یەکەمی «گەلاوێژ»دا گێڕایەوە[10] باوەڕ ناکەم کەسێك هەبێ دان بەوەدا نەنێ دەرچونی «گەلاوێژ» بەراستی رووداوێکی گەورەی ژیانی رووناکبیریی هاوچەرخی کورد بوو . دیارە هەر لەبەر ئەوەش «گەلاوێژ» زۆر زوو لە ناو خوێندەوارانی ناوەوەی وڵات و لە دەرەوەی دەنگی دایەوە . ئێدمۆندس دوای دەرچونی سێ ژمارەی دەربارەی نووسیوی یە دەڵێ :

> «گەلاوێژ ئەستێرەی هەرە گەشی ئاسمانە ، بەلای میسری یە کۆنەکانەوە مزگێنی دەری خێرو بەرەکەت بوو . ناوەرۆکی یەکەم سێ ژمارەی مژدەی ئەوە دەدەن کە «گەلاوێژ» ناوی خۆی بەخۆیەوەیە» .

---

(٩) بەرگی یەکەمیان خوالێخۆشبو رەفیق حیلمی بە خەتی خۆی پێشکەشی کردووە بە «خۆشەویستی کاکە عیزەددین» .

(١٠) ژمارە پێنج و شەش و ژمارە یازدەو دوازدەی ساڵی یەکەمی «گەلاوێژ» پێکەوە دەرچون .

پێم وایە بەشی زۆری وتارەکانی «گەلاوێژ» ئەوە دەهێنن یا وەك خۆیان یا بە دەستکاری‌یەکی کەمەوە دیسان لە ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردی‌یەکاندا بلاّوبکرێنەوە .

چوارەم – «لەهستان» ی مەحمود جەودەت

یەکێك لەو کتێبە نایابانەی بەڕێز دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی پێشکەشی «مێژووی کردن «پۆلۆنیا – پۆلەندەو یا لەهستان»ەکەی خوالێخۆشبوو مەحمود جەودەتە کە لە لاپەڕە ۳۱۲ی «مێژوو»دا ناوی هاتووەو دەمێکە بۆتە یەکێك لە بەرهەمە کوردی‌یە دەگمەنەکان .

دوکتۆر ئیبراهیم وەك هەموو ڕووناکبیرانی هاوتەمەنی خۆی بە ئەوپەڕی ڕێزو هەستەوە باسی ئەو نیشتمانپەروەرە دڵسۆزە دەکات کە ڕۆژی ۲۰ ی تەشرینی دووەمی ساڵی ۱۹۳۷ لە بەندیخانەی ناوەندیی بەغدا لە سێدارە دراو مەرگی ناخی دەرونی هەموانی هەژاندو تەلی خامەی شاعیرانی بزواند . کەسێك نی‌یە خوالێخۆشبو مەحمود جەودەتی ناسیبێ‌و باسی ئازایەتی‌و خاوێنی‌و دڵپاکی‌و بەخشندەیی‌و دەست بلاّوی‌و دڵناسکیی نەکات .

مەحمود جەودەت تەنها ئەفسەرێکی لێهاتووو یاریدەرێکی دڵسۆزی شێخ مەحمودو دۆستێکی نزیکی سمکۆو ئاوارەی دەستی مێجەرسۆن نەبووە ، بەڵکو هەمان کات یەکێك بووە لەوانەی بە نووسینیش خزمەتی گەلیان کردووە . دوای خۆی چەند وتارێك‌و دوو کتێبی گەورەی بەجێ‌هێشتووە ، یەکەمیان بەرهەمی ج . أ . سێلمەنتی ڕۆژئاوایی‌یە دەربارەی بابی‌و بەهائی کە ئەو کردوویە بە کوردی‌و بە ناوی «بهاء الله‌و دەوری نوێ» وە ساڵی ۱۹۳۳ لە بەغدا بلاّوی کردۆتەوە (۳۳٦ لاپەڕەیە) . دووەمیشیان ئەو کتێبەیەتی کە حوزەیرانی ساڵی ۱۹۳٦ بە ناوی «پولونیا – پولانداو یا لەهستان» ەوە[11] دایناوەو بە داخەوە بۆ خۆی فریا نەکەوت بلاّوی بکاتەوە . ساڵی ۱۹٤۰ ، واتە سێ ساڵ دوای کۆچی دوایی خاوەنی لە چاپخانەی «المعارف»ی بەغدایی لە ۲۳۷ لاپەڕەی قەوارە پچوکدا (۱۷ × ۱۲ سانتیم) لەگەڵ نەخشەیەکی سیاسیی پۆلۆنیادا چاپکراوە .

---

(۱۱) دەقی ناوی کتێبەکە بەم جۆرە چاپ کراوە .

لەو کتێبەیدا کە بە پشتیوانی ٣ سەرچاوەی تورکی و سەرەچاوەیەکی فەرەنسی و یەکێکی عەرەبی دایناوە مەحمود جەودەت باسی زۆر لایەنی ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسی و چارەنووسی مێژوویی پۆلۆنیا دەکات . ئەم باسەی دوایان گەلێك سەرنجی دانەریان راکێشاوە ، وا دیارە وەك کوردێك زامی دەروونی کولاندۆتەوە . لە دووتوێی «لەهستان» دا لە هەر شت زیاتر هەست بەخۆگری و «هێزی ژیان» و کۆل نەدانی پۆلۆنییە ئازادیخوازەکان دەکەیت ، ئەوانەی بە درێژایی قۆناغێکی سەدان ساڵەی مێژوو بە دەست جەوری نەمسەو بە تایبەتی رووسیاو پرووسیاوە گیرۆدە بووبوون .

خوالێخۆشبو باسەکانی لەهستانی بە کوردییەکی رەوان هۆنیونەتەوەو بە شێوەیەکی زانستییانە داپرشتوون و هەوڵی داوە لە رێگەیانەوە زاراوی نوێ بۆ کوردی دابرێژێ یا وەربگرێ ، وەك (ئاوەرێژ) کە لە بریتی «مصب النهر» و (لیمان) کە لە بریتی «المیناء» و (قەرالو قەرالیچە) کە لە بریتی «الملك و الملکة» و (ئان) کە لە بریتی «الثانیة» و (پشتان) کە لە بریتی «الأجیال» بەکاری هێناون .

وا دیارە یەکێك ، یا دەستەیەك لە دۆستانی مەحمود جەودەت بەرپابوونی شەری دووەمی جیهان و داگیرکردنی پۆلۆنیایان لە لایەن نازییەکانەوە بە هەل زانیوە بۆ بلاوکردنەوەی لەهستانەکەی کە پێنج بەشی یەکەمی و تا لاپەرە ٢١٠ ی لە نووسینی خۆین . هەرچی بەشی شەشەمی کتێبەکەیە (ل ٢١١ – ٢٣٧) باسی ئەو بەسەرهاتانەی پۆلۆنیا دەکات کە دوای وەفاتی مەحمود جەودەت روویان داوە ، بەلام بەداخەوە لە هیچ شوێنێکی کتێبەکەدا باسی دانەری ئەو بەشەی نەکراوە . خۆزگە خەبەرداران ئەو لایەنەی «لەهستان»یان بۆ روون دەکردینەوە .

پێنجەم – مێژووی کۆیە

لە سەرەتای بەشی «کورتەی بیبلیۆگرافیای مێژوونووسی کوردی»ی کتێبی «مێژوو»دا گوتومە :

«ئەم بیبلوگرافیایە تەنها هەنگاوێکی سەرەتایییە ، هیچ دوور نییە کەموکورتیی زۆری تێدا بێ و . . وتاری بابەخداوم بەسەردا تێپەڕیبێ ، یا دەستم پیایدا رانەگەیشتبێ . ئەمجا لە زمان «باوکی

گەورەی مێژووی‌نووسی کوردی شەرەف خانی بدلیسی«یەوە لە «زانایانی پیاوچاك‌و دڵپاك‌و بەوەج» پاراومەتەوە کە «زۆر بە وردی لە نووسینەکەم وردبینەوەو ئەگەر پەشێوی‌یەکیان بەرچاو کەوت بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن ، خۆ ئەگەر هەڵەو لە بیر چوونێکم لەسەر دەدۆزنەوە هەر بە گاڵتە پی‌کردنو تەشەر لێم نەقۆزنەوە ، پیاوەتیم لەگەڵ بکەنو بە پارچەیەکی چاکترو بە بزگورێکی تازەترو پاکتر بۆم پینە بکەن» [١٢]

مامۆستاو هاوڕێ‌و برای یەکجار خۆشەویستم مەسعود محەمەد یەکەم کەس بوو بەو هەستەوە سەرنجی ڕاکێشام کە لە بیلیۆگرافیای «مێژوو» دا «مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق»ی مامۆستا تایەر ئەحمەد حەویزیم لەیاد کردووە . هەر ئەو ڕۆژەش لە ناو دیاری‌یە بەنرخەکانی دوکتۆر ئیبراهیم حیلمیدا ئەو کتێبەم بەرچاو کەوت .

«مێژووی کۆیە» ساڵی ١٩٦٢ لە بەغدا چاپ‌کراوە [١٣] ، ئەو ساڵە من لە دەوەرەی وڵات دەمخوێند ، بۆیەکا نە من‌و نە ئەو برایانەی وەك من [١٤] ئەوساکە بە مێژووی کوردەوە خەریك بوون ئەو کتێبەمان دەست نەکەوت کە زۆر لایەنی دەهێنن بونایە سەرچاوەی ڕوون‌کردنەوەی ئەو باسانەی ئێمە لە نامەکانی خۆماندا شیمان کردوونەوە . زۆر بە داخەوە دوای گەڕانەوەشم لە هیچ شوێنێك «مێژووی کۆیە»م بەرچاو نەکەوت ، وا نەبوایە هەڵبەت ئەو کەلێنە نەدەکەوتە «مێژوو»ەوە .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ دان بەوەدا بنێم کە ئەم قسانەم بۆیان نی‌یە دوا پاکەنەم بۆ بکەن هیچ نەبێ لەبەر ئەوەی مامۆستا نەریمان لە لاپەڕە ١٣٣ی

---

(١٢) بڕوانە ل ٢٥٨-٢٦٠ی «مێژوو» .

(١٣) طاهر احمد حویزی ، مێژووی کۆیە یا کۆیسنجق ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٦٢ ، ١٥٩ل بە بۆنەی دەرچوونی ئەم وتارەمەوە کاك تایەر نامەیەکی ڕازاوەی بۆ ناردم کە تێیدا وەك خەڵاتێکی نازداری‌تری «مێژوو» هەڵمگرتووە ، نیازمە ، خوا یار بێ ، لەگەڵ چاپی دووەمی «مێژوو»دا بلاوی بکەمەوە .

(١٤) مەبەستم دوکتۆر کاوس قەفتانو دوکتۆر ئەحمەد عوسمانە .

«بیلۆگرافیای کتێبی کوردی»یەکەیدا دروست باسی «مێژووی کۆیە»ی کردووە.
هەرچۆن بێ دەڵێم بریا گەلێك بەرهەمی تری وەك «مێژووی کۆیە» هەبونایەو جا با من
لە یادم بکردنایە!

شەشەم - دوا وشە

دیاری‌یە بەنرخەکانی دوکتۆر ئیبراهیم حیلمی فەتاح بۆ «مێژوو» زۆر لەوە زیاترن
کە چەند نمونەیەکیانم لەم وتارە گشتی‌یەدا خستە بەرچاو، هیوادارم بتوانم کەڵکیان
لێ‌ببینم‌و بۆ مامە برایمیش ئاواتەخوازی تەندروستی‌و تەمەن درێژم.

له ئەمەنی منداڵی‌یەوە هێند ناوی پەری‌و پەری‌زادەمان بیستووە کە هەر یەکەمان بە خەیاڵ وێنەیەکی دڵگیری لە مێشکیدا بۆ پەری کێشابێت. پەری‌ی ڕەحمەت لای هەموان ئافرەتێکی نەرم‌و نیانی ڕۆح‌سوک‌و سەر کلوی سپی‌یە. ئەوی دەیەوێت لە ژیاندا پەری‌یەکی وا بەچاوی خۆی ببینێت دەتوانێت بچێتە خزمەت فاتمە محی‌الدین کە بە داخەوە نەك سەرباز، بەڵکو ئەفسەرێکی وئی‌تری کوردە

ئەمەنی لە ۸۰ تێپەڕیوە (٥)، بەڵام سەرو سیاو قسەی زۆر لە ۸۰ کەمترە. قەت لەگەڵی بێ‌تاقەت نابیت، هەگبەکەی پڕ داستانی مرواری‌و گەوهەری تریفەدارە. گەوهەرو مرواری‌یەکانی دانسقەو کەم‌هاوتان، بە تارەقی پیرۆزی ناوچەوان‌و دڵسۆزی‌ی ناو قولایی گیان‌و شەونخونی‌و دەربەدەری‌و ژانی ژیانی کورد زاخاو دراون.

دەوروبەری سەدەیەك لەمەوبەر فاتمە لە شارێکی وەك بەغدا چاوی کردەوەو ڕێگەی قوتابخانەی «ئیتیحادو تەرەقی»ی زانی دوور نی‌یە لەمەدا تاقانەی شاری سلێمانی بوبێت. شەڕ هەڵگیرساو زۆری نەبرد تەختو تاراجی دەوڵەتی عوسمانی تێکچوو، فاتمەی دەستە کچ لەگەڵ باوکی کە تا ئەوسا کاربەدەستی دەزگای ڕیژی[1] (توتن) بو، گەڕایەوە نیشتمان.

---

(٥) ئەم وتارە لە لاپەرە ٥٬١-٨ای «ڕوشنبیری نوێ»، ژمارە ۷۳، مارتی ۱۹۷۳دا بلاوکراوەتەوە.

(١) لە سەدەی نۆزدەوە کۆمپانیای «ڕیژی»ی فەرەنسەیی بەرهەم هێنانو فرۆشتنی توتنی گشت ئیمپراتۆری‌ی عوسمانی‌ی گرتە دەست خۆی. «ڕیژی» وەك دەزگا لە سەرتاپای ئەو وڵاتانەی کەوتبونە ناو دەوڵەتی عوسمانی‌یەوە بووە ناوێکی باو.

هەر زوو پەرەی دڵی ئەحمەد بەگی فەتاح بەگی شاعیر بەتیری عەشقی فاتمەی شۆخو شەنگ پێکرا فاتمە کە خۆشی حەزی بە شیعر دەکرد[٢] کەوتە باخی شاعیرانو بووە میوانی دیوەخانی کوردپەروەران .

زۆری نەبرد شێخ مەحمودی نەمر لاپەرەیەکی پڕ شانازیی خەباتی گەلی کوردی تۆمارو ناوچەیەکی گرنگی نیشتانی لە روئلمو زۆری ئینگلیزی داگیرکەر رزگارکرد ئەحمەد بەگی فەتاح بەگ بووە وەزیری دارایی شێخ فاتمەی ژنە وەزیر داخی ئەوەی ناچێت نەریتی ئەوسای کۆمەڵ رێگەی نەئەدا ئافرەت ئاگاداری هەموو شت بێت بەلام باشی لەبیرە چۆن زۆربەی خەڵك دڵخۆشو شەیدای سەربەخۆییو نەمانی مۆتەکەی مێجەر سۆنو پیاوەکانی بون . قەت ئەحمەد بەگی وا گورجو گۆڵ نەدیوە ، بۆ مزگەوتیش بوایە وای نەدەکرد . بەر لەوە دڵی لە شێخ مەحمود رەنجابوو ، بەلام بۆ کوردو خزمەتی پێشەوای هیچی لەدڵدا نەماو چاکی کاری لێکرد بەلادا . زوو زوو سکالای لەدەست ئینگلیزو پیلانی ئینگلیز خواکان دەکرد ، خۆزگەی ئەوە بو ئینگلیز لە کورد بگەنو یاریو پەت پەتێنی پێ نەکەن . سەرەتا رقی لێیان نەبو ، هیوای زۆر بوو یاریدەمان بدەن !

هەموو سەروەتو سامانی دەزگاکەی شێخ لە ناو قاسەی ژنی وەزیری دارایدا بوو . بە باجی توتنو گشت داهاتێکی ترەوە بە زەحمەت دەگەیشتە ٦٠ هەزار روپیە کە دەکاتە پێنج شەش هەزار دیناری ئەمرۆکە[٣] ! ، کەچی هی واش هەبوو ویژدانی خۆی دەخستە ژێر پێیو سەروەتی حەمە قەدۆی بەچەند روپیەیەکی کاربەدەستێکی پچوکی کورد دەپێوا ئەو سەروەتەش کەبوبووە تەحاتەحای چاو برسێکان بەهۆی دڵپاکیو ساکاری فاتمەوە لەگەڵ هەموو پاشەکەوتی حەلاڵی ئەحمەد بەگ وەك هێلکەی پاك کراو کەوتە دەست ئینگلیزەکان . کە هێرشی ناکاویان هێنایە سەر شار فریای ئەوە کەوت تەنها ٣ لیرەی خۆیان بەرێتو

---

(٢) لەهەرەتی لاویدا شیعری بەتورکی وتووە .

(٣) ١٠٠ هەزار روپیە دەبکردە ٧٤٤٨ پاوەنی ئیسترلینی .

قاسەکەی داخست‌و وەك خۆی بەجێی هێشت بەو هیوایەی زۆری پێ ناچێت دەگەڕێنەوە. داخم ناچێت وا نەبو. مانگەهای مانگێ ئەم دێ‌و ئەو گوندیان کرد. هەر زوو بیستیانەوە ئەوی هەیەو نی‌یە گورگەو سیلێ‌و چەتەی ناکەس بەچەی خۆمان تالاّنیان کردووە. کە گەڕانەوە شار ناچار ماوەیەکی باشیان بە کولەمەرگی بردەسەر.

> **پەردەیەکی تری ژیانی فائەە کە تا مردن شانازی‌ی پێوە دەکات ئەوەیە کە یەکەم ئافرەتی کوردی عیراقە بووە مامۆستاو ٣٥ ساڵی ڕەبەقی ژیانی بە ئەوپەڕی دڵسۆزی‌یەوە بۆ پەروەردەکردنی صەدان کچ، وەك کۆرپەی جگەر گۆشەی خۆی، تەرخانکرد. بەدەست ئەو بوایە هەموو کچە کوردی فێری نووسین‌و خوێندنەوە دەکرد. ئەو پەردەیەی ژیانی پڕ لە بەسەرهات‌و سەرگوزەشتەی سەیرو پڕمانایە. وابزانم لاپەڕەکانی یەکەمی زۆر شایانی تۆمارن[٤]**

ئیستەش لەو وایە ئەمڕۆیە کە خوالێخۆش‌بو شێخ نوری شێخ ساڵحی شاعیرو خزمی، خۆی کرد بە ژوراو لە هەموو جار گەرمتر لەگەڵی کەوتە قسە. قەت وای نەدیبو. لەوەی دەکرد بۆ کارێك هاتبێ زۆری مەبەست بێ. کەوتە باسی خوێندن‌و خوێندەواری‌ی‌و پیاهەڵدانی فائەە کە دنیا دیدەیەو دەتوانێت ڕێگە نیشانی کەسانی‌تر بدات. گەلێکیش مەتح‌و سەنای ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگی کردو وتی زور حەز بە

(٤) تۆمارکردنی یادداشتی پێشرەوەکانی مێژووی کوردو ژیانی ڕوناکبیرەکان ئەرکێکی پیرۆزە کەوتۆتە ئەستۆی خاوەن خامەی دڵسۆزی گەلەکەمان. ئەو یادداشتانە سەرچاوەی ڕەسەنی ئیمرۆو دوا ڕۆژمانن، زۆریان لە کیس چووەو کەمیان ماوە. تا ئێستە چەند جارێك باسی ئەمەم کردووە. بەش بە حاڵی خۆم هەر دەرفەتێکم لەم بارەیەوە بۆ هەڵکەوتبێت کەڵکم لێ بینیوە. کاتی خۆی یادداشتەکانی خوالێخۆشبو مامۆستا ئیسماعیل حەقی شاوەیسم تۆمار کرد، خوای ڕۆی، ئەمیان باقی. بەشێك لە یادداشتەکانی مامۆستایان فوئاد مەستی‌و ئەحمەد خواجاشم نوسیوەتەوە. هیوامە مایەی ڕەزامەندی بێت‌و بێنە هاندەر تا ئەوەی ماوە لەکیس نەچێت.

ئەوەندی‌تر هانی مێشی دەدا . ڕاستیەکەی ئەو ئەبوایە لەوانە بوو ورە بەربدەم ، چونکە هەر زوو دەمی خەڵکی دواکەوتومان لی‌کرایەوە ، هەزارو یەك قسەیان پی‌دەگوتین . لەوەیان لێ کردبونە عەیبە کە کچەکان دوای هاتنە ژورەوەیان عەباو پەچەیان دادەگرت ! قسەی لەوەش خراپترمان دەبیستەوە . زۆر دایك بەترس و لەرز کچەکانیان دەهێناو هەر ئەوە بوو کراسی قوتانیان بۆ لەبەر نەکەین تا دڵنیابن ئاگامان لە شەرەفیان دەبێت‌و بە خوێندن لەکەدار نابن . دایکی وا هەبوو پرسیاری ئەوتۆی دەکرد کە بۆ گێرانەوە ناشێت» .

دایکی دڵسۆزی کورد خۆی دایە دەم شەپۆلی ڕابوردووی سەیر ، بەڵام خۆش :

«یەکەم پۆلی قوتابخانە ساواکەمان دەستەیەکی یەکجار سەیر بوو . هی وای تێدا بوو تەمەنی لە ۲۰و بڕوا بکە ۲۵یش تێپەڕیبو ، بە سەروپێچی لارو لاگیرەو مێخەکبەنگ‌و سورو سپیاوێکی باشەوە دەهات ، لەگەڵ هی وا ذادەنیشت بە کچی دەشیا . بەڵام هەمویان بۆ فێربون هاتبون ، بە دڵ خۆیان هیلاك دەکرد . هەزارو دەوڵەمەندیان تێدا بوو . ئیستەش بیرمە جارێکیان پرتەقاڵم بۆ قوتابی‌یەکان برد ، هی وایان هەبو نەیدەزانی پرتەقاڵ چی‌یە ، بۆیان پێوە دەکردو یاری‌یان پی‌دەکرد تا بە دەستی خۆم بۆم پاك‌و قاش کردن‌و تێم گەیاندن میوەیەو دەخورێت» .

هەستێکی شارراوە قوتابی‌و زیاتر جوتە مامۆستای زەهرایان دەبزواند . حەزیان دەکردو هەوڵیان دەدا هیچیان لە کوڕان‌و پیاوان کەمتر نەبێت . لێرەدا دایکی کورد گوڕی دایە خۆی‌و گەرمتر بوو ، لەوەی دەکرد یەوێت من بسەلمێنێت ، جا نازانم هەستی دەکرد کە من بە هەموو هۆشمەوە کەوتومەتە پەرستگای دڵسۆزی‌و

لەخۆبوردنی پەری‌یەکی خاوێنی گەلەکەمان باوەخود نا ؟ . ئەوەیان گرنگ نی‌یە ، سەیرە وا نەبێت ، بەلاّم با لەبەر دڵە ناسکەکەی ئەو منیش گور بدەمە خۆم‌و خۆم وریاتر نیشان بدەم :

«هەر ئەوەندە بیستمان فوئاد رەشیدی مامۆستای کوران شانۆگەری‌ی «نیرۆنی زۆردار»ی پێشکەش کردووەو بەو کارەی هەستی زۆر کەسی بزواندووە ئێمەش هاتینە مەیدانو ویستمان هەنگاوێکی باشتر بنێین . بیری یەکێکمان بۆ ئەوە چو کێشەیەکی ئەوتۆی ناو کۆمەڵەکەی خۆمان باس بکەین کە زۆر رۆژ توشی یەکێك لە قوربانی‌یەکانی دەهاتین . بەلاّم کەسمان دەست‌و زانی نوسینمان نەبوو ، بۆیەکا پەنامان بردە بەر شێخ نوری‌و ئەویش لەسەر پێشنیاری‌ی خۆمان شانۆگەری‌ی «دایك»ی بۆ ئامادەکردین . قوتابخانەمان رازاندەوەو پەردەمان هەڵواسی‌و نزیکەی حەفتەیەك ژنانی شار روویان تی‌کردین‌و بە پەرۆشەوە سەیری «دایك»یان دەکرد . بەیجەی خوشکم دەوری دایك‌و شەفیقە سەعید[٦] کە قوتابی‌یەکی وریای قوتابخانەکەمان بوو دەوری دوکتۆرەی بینی . دیار بوو لەتەلی دڵی بینەرانیان دەدا» .

تا ئیمرۆش چ خۆی ، چ خوشکی ، ناوەرۆکی «دایك»یان لەبیرە کە بەشێکی بە شیعر هۆنرابۆوە

«دایکەی بەخوێندەوار بە هەڵە دەرمانێکی عەتارەکان دەرخواردی کۆرپەکەی دەدات ، دەرمانە دەیخاتە گیانەلاّ . هاوارو قیژەو گریەی دایکی کلۆڵ گەرەکی دێنێتە سەیر . یەکێك لە سەرسپی‌یە ژیرەکانی دراوسێ بەهەڵەداوان خۆی دەکات بە ژوورداو دەپرسێت :

چی‌یە ئەم گری‌یەو زاری‌یە
بۆچیتە هاوارو تەلاش ؟

دایکە بە شپرزەیی .

---

(٦) بیجە محی‌الدین‌و شەفیقە سەعیدیش دوو پێشرەوی‌لری مەیدانی خوێندەواری‌ی ئافرەتی کوردن . صەدان کچە کورد لەسەر دەستی ئەوانو دەستە خوشکی ئەواندا فێری خوێندنەوەو نوسین بون ، کە زۆریان پلەی بەرزی خوێندنیان تەواوکردووە .

هەرگیز خەوی نەبوو منیش
چوم دامێ تۆزێك شیلەی خاش خاش

دراوسێکەیان کە ئەمە دەبینێت دەستوبرد دەچێت بە دوای دوکتۆرەی شا
دوکتۆرە بەهەمان دەستور دەپرسێت :

چی‌یە ئەم گری‌یەو زاری‌یە
بۆچیتە هاوراو تەلاش ؟

دایك
هەرگیز خەوی نەبوو منیش
چوم دامێ تۆزێك شیلەی خاش خاش

دوکتۆرە

جا
کێ بەتۆی وت دەوایەکی زەریفەو باشە
تولێ وا قابیلی دەرمانی وەك خاش خاشە ؟
خێرا کە ئەم دەرمانەی بدەرێ
بەڵکو بەجارێك چارەی بکرێ
ئیتر هەرگیز لەو دەوایانەی نەدەیتێ

دایك

تۆبە بێ ، تۆبە بێ یارەبی
هەتا ماوم دەرمانی وای نەدەمێ

گەر ویژدانمان بێتو هەموو لایەنیی سەیری باسەکە بکەین ئەوا دان بەوەدا دەنێین لە یەکەم شانۆگەریدا ئافرەتمان بۆری پیاومانی داوە[٧] . . مامۆستای یەکەم ئەم قسانەمی بەدڵبو . نەمویست لەوە زیاتر هیلاکی بکەم ، هاتە سەر وەڵامی دووەم پرسیارم

«گوزەیدە یامولکی سێ ساڵ مودیرە بوو . کە ئەو چووە بەغدا زەهرە خانی کچی مستەفا یامولکی بۆ دەوروبەری سێ ساڵێك چووە جێگەیو دوا بە دوای ئەو من بومە مودیرەو نزیکەی ٣٠ ساڵ کاری ئەو قوتابخانەیەم گرتە ئەستۆ . ڕوناکبیری ئەو سەردەمەی شار پشتیان دەگرتم ، بە قسەی پڕ هەستیان دڵیان خۆش دەکردم . جارێکیان نزیك بەردەرکی سەرا یەکێك بە هیواشی دەستێکی دا بە پشتمداو پێی وتم ئافەرین ، هەزار جار ئافەرین ، سەرت بەرزکردینەوە . . کە ئاوڕم دایەوە پیرەمێردی شاعیرم دی . پیرەمێرد گەلێك قسەیتری کرد ، لەوە دەچو بیەوێت هەموو ماڵێك بکاتە قوتابخانەو بە دارعەساکەی بکەوێتە گیانی ئەو دایكو باوکانەی منداڵیان ناخەنە بەر خوێندن . . .» .

دوا قسەی یەکەم مامۆستامان :

«ئێستەش هەرچەند چاوم کزو گوێم قورسو یادم کەم بووە ، بەڵام گەز گەز باڵا دەکەم کە دەبینم ڕەنجم بە فیڕۆ نەچووەو کچە کورد چۆتە ڕیزی برایو شان بەشانی ژیانی نوێ بۆ نەوەی داهاتو دروست دەکات» .

سەربازو ئەفسەری ونی وەك فاتمەمان زۆرە ، با جاروبار یادیان بکەینەوە هیچ نەبێت ، تاکاتی خۆی ، پەیکەری پڕ شانازییان لەقوڵایی دڵو دەروندا بۆ داتاشینو شتی نەزانراوو نوێیان لێوە فێربین تا لە کیسمان نەچون .

---

(٧) ڕوناکبیرانی کوردی تورکیا بەهۆی چەند هۆیەکی تایبەتیو گشتییەوە بەر لە ئێمە لە دەرگای زۆر هونەریان داوە . پێش شەڕی یەکەمی جیهان ئەوان شانۆگەرییان بە کوردی داناوە . لەگەڵا ئەوەش ئافرەتی کوردی عیراق لەم مەیدانەدا هەر یەکەمە .

ئەرمەن(*) یەکێك لە گەلە هەرە دێرینەکانی سەرزەمین پێك دەهێنن[1] بەر لەمەسیح ئەرمەن خاوەنی ژیاریی پێشکەوتووی خۆیان بوون . ئەرمەنستان یەکێکە لەو ولاتانەی بە شوێنەواری مێژوویی کۆن دەولەمەندن ، تا ئێستە گەلێك پاشماوەی دێرینی تیا دۆزراوەتەوە .

ئەرمەنەکان وەك گەلانی تری رۆژهەلات لە سەرەتادا لەسەر بەردی جیاو تاشەبەردی قەراغ شاخەکان ئەوی دەیانویست بە هەلکۆلین دەیاننووسی . بەشێك لەو جۆرە نووسینە دێرینانە دۆزراونەتەوەو ناوەرۆکیان زانراوە . بەلام دوو هۆی نوێ هەر لە دێرزەمانەوە کاریان کردە سەر پەرەسەندنی نووسین بە زمانی ئەرمەنی - یەکەمیان بلاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی بوو کە لە سەرەتای سەدەی چوارەمەوەبووە ئاینی رەسمیی ئەرمەن ، دووەمیان و گرنگتریان دانانی ئەلفبای تایبەتیی ئەرمەنی بوو لە کۆتایی سەدەی چوارەمدا[2]

(*) ئەم وتارە لە لاپەرە ٧-١٠ی «بەیان» ، ژمارە ٣٠ ، تەشرینی یەکەمی ١٩٧٥دا بلاوکراوەتەوە .

(١) بەشی زۆری زانیارییەکانی ناو ئەم وتارە لەلایەن نووسەر خۆیەوە لە ماتێنەدەران کۆکراونەتەوە . ئەو بەشەکەی تری لە هەندێك سەرچاوە وەرگیراون ، بەتایبەتی لە کتێبی :

G. W. Abgar, The Matenadaran, Ereven, 1962.

(٢) مەسرۆپ ماشتۆتس ئەلفوبێی ئەرمەنیی دانا . ئەم ئەلفبایە تا ئێستەش لە ناو ئەرمەندا زۆر بەرەو هەموو سالێك ، بە تایبەتی لە ئەرمینیای سۆڤیەت ، بە سەدان کتێب و گۆڤارو رۆژنامەی پێ چاپ دەکرێ . مەسرۆپ ماشتۆتس یەکێکە لەو گەورە پیاوانەی ئەرمەن بە حەق شانازییان پێوە دەکەن .

لە دێرزەمانەوە ڕۆڵە هوشیارەکانی ئەرمەنی خاوەن مێژووی پڕ لە ڕوداوو کارەساتی کۆن ، ئەرمەنی خاوەن ئەدەبی ڕەسەن ، ئەرمەنی خاوەن فێرگەی ئاینی هەمەجۆرو کڵێسەی گەورەو پچوك ، کەوتوونەتە تۆمار کردنی هەموو ڕوویەکی ژیانی ڕووناکبیری‌ی باووباپیران‌و سەردەمی خۆیان سەرەڕای ئەوە زانایانی ئەرمەنستان لە سەرەتای سەدەکانی ناوەندەوە کەوتنە وەرگێڕانی بەرهەمی فەلسەفی‌و زانستی‌ی گەلانی‌تر بۆ سەر زمانی زگماکیان . بەم جۆرە لە زۆر دەمێکەوە نووسین‌و بلاوبوونەوەو هەڵگرتن‌و پاراستنی دەسنووس لەناو ئەرمەندا بووە کارێکی زانستی‌ی – ئەدەبی‌ی باوو شیاو . بەشی هەرە زۆری ئەو دەسنووسانە لە کتێبخانەی فێرگەو کڵێسەکاندا دەپارێزران . گەورەترین جێگەی پاراستنی ئەو دەسنووسانە بە ناوی ماتێنەدەرانەوە سەدەی پێنجەم لە ئێچمیادزینی نزیك یەرێڤان دامەزرێنرا . بەم جۆرە گەنجینەیەکی پڕ گەوهەری دەوڵەمەند لە ئەرمەنستاندا درووست بوو کە ئێستە بە یەکێك لە سەرچاوە ڕەسەنە هەرە گرنگەکانی مێژووی کۆن‌و ناوەڕاستی گەلان دادەنرێ‌و هەر لەبەر ئەوەش بۆتە سامانێکی بایەخداری مرۆڤ ئیمرۆ. بۆ نموونە زۆر دەسنووسی کۆنی ئەوتۆ هەن کە کاتی خۆی بە زمانی‌تر دانراون ، بەڵام ئێستە تەنها وەرگێڕراوە ئەرمەنی‌یەکانیان ماون‌و ئەسڵ‌و وەرگێڕراوی سەر زمانانی‌تریان لەبەر هۆی ئاشکرا فەوتاون . .

لەم ڕووەوە زیانی ئەرمەنەکان خۆیشیان کەم نەبوو. تەنها داگیر کەرە سەلجوقی‌یەکان ساڵی ١١٧٠ پتر لە دە هەزار دەسنووسی بەنرخی ئەرمەنی‌یان لەناوبرد . لە کاتی کوشتارەکانی ئەرمەنی سەردەمی عوسمانی‌یەکاندا (ساڵانی ١٨٩٤ – ١٨٩٦ ، ١٩٠٩ ، ١٩١٥)[٣] ژمارەیەکی زۆر لە دەسنووسە هەرە نایابەکانی ئەرمەن بوونە قوربانی‌ی هەستی کوێرانەی دەستەیەك فەرمانڕەوای کورتبین کە بەو جۆرە زیانێکی گەورەیان بە گەنجینەی ڕووناکبیری‌ی مرۆڤ گەیاند . بەڵام ئەرمەنەکان کە نرخی فیکرو ژیانیان لا وەك یەك بوو توانی‌یان بەهۆی بیری وردو

---

(٣) نووسەری ئەم وتارە یەکێك لە فەسڵەکانی کتێبی «کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهاندا»ی بۆ باسی ئەو کوشتارانە تەرخان کردووە . هەروەها بڕوانە : «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» ، ژمارە ٣ ، بەرگی ٢ ، لاپەڕە ٧٥ – ١٥٧

زیرەکیی کەم وێنەو دڵسۆزیی بێسنوورو بە نرخی زێڕ بەشێکی زۆر لە گەوهەری ئەو گەنجینەیە ڕزگار بکەن. لێرەدا تەنها نموونەیەکی پڕ مانا دەهێنمەوە:

ئەرمەنەکان لە ساڵی ۱۱۷۰وە دڵسۆزانە کەوتنە پەیجۆری ئەو دەستنووسانەی سەلجوقییەکان لەناویان بردن، یا زەوتیان کردن. ساڵی ۱۲۰۵ توانییان بە چوار هەزار درهەم، کە پارەیەکی یەکجار زۆر بوو بۆ ئەو سەردەمە، یەکێك لە دەستنووسە بەنرخەکانیان هەر لە سەلجوقییەکان بکڕنەوە کە تا ئێستەش هەر ماوەو بە بارستو قورسایی بە گەورەترین دەستنووسی ئەرمەنی دادەنرێ. لە کاتی کوشتارەکانی ساڵی ۱۹۱۵شدا دوو پیرێژنی ئەرمەنی توانییان هەر ئەو دەستنووسە ڕزگار بکەن. هەر یەکەیان بەشێکیان هەڵگرتووەو بەرەو ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتی سەر بە ڕووسیا بە جیا کەوتوونەتە ڕێ. یەکێکیان گەیشتووەو ئەویتریان لەتاو نەخۆشیو برسییەتی لە ڕێگە گیانی سپاردووە، بەڵام بەر لە مردن ئەو بەشەکەیتری لە چاڵێکدا شاردۆتەوە. پاش ماوەیەك گەڕیدەیەکی ئەورووپایی لەو ناوانەدا بە ڕێکەوت چەند لاپەڕەیەکی ئەو دەستنووسە بە دەست منداڵانی ناوچەکەوە دەبینێ، بە چەند نوقڵێك دەمیان شیرین دەکاتو دەیبەنە سەر چاڵەکە. کاتێك کابرای گەڕیدە دەگاتە ئەرمینیای ڕۆژهەڵاتو خەڵکەکە پێیدەزانن هەوڵ دەدەن نیوە دەستنووسەکەی لێ بکڕنەوەو ناچار دەبن لەناو خۆیاندا ٤٠٠ هەزار پاوەنی بۆ کۆبکەنەوە.

بەم جۆرەو بە هەزار دەردی سەری ئەرمەنەکان توێنیویانە ئەو سامانە گەورەیەی خۆیانو جیهان بپارێزن. دوای ئەوەی ئەرمینیای ڕۆژهەڵات لە ساڵی ۱۸۲۸وە بووە بەشێك لە ڕووسیای ئەورووپایی گاور ئایین مەودای پاراستنی دەستنووسە ئەرمەنییەکان لە جاران زۆر زیاتر بوو، هەرچەندە لێرەش بەشێکی کەم لەو دەستنووسانە نەگوێزرانەوە دەزگا زانیارییەکانی مۆسکۆو پیترۆگراد.

لەگەڵ دامەزراندنی کۆماری ئەرمینیای سۆڤیەتدا قۆناغێکی نوێ لە کۆکردنەوەو پاراستنو لێکۆڵینەوەی دەستنووسە دێرینەکانی ئەرمەندا دەستی پێکرد. لە کانوونی یەکەمی ساڵی ۱۹۲۰وە ماتێنەدەران کرایە دەزگایەکی دەوڵەتی. دوای ئەوە بە ماوەیەکی کەم ئەو ٤٦٦٠ دەستنووسەی لە ساڵی ۱۹۱۵وە برابوونە مۆسکۆ گێڕرانەوە

ماتێنەدەران کە بۆ خۆشی لە ساڵی ١٩٣٩وە گوێزرایەوە شاری یەرێڤانی پایتەخت. لە ساڵی ١٩٥٩وە ماتێنەدەران کرایە ئینستیتوتێکی سەربەخۆ بۆ پاراستن‌و لێکۆڵینەوەی دەستنووسی کۆن. کۆشکی ڕازاوەی ماتێنەدەران[٤] ئێمڕۆ لە شوێنێکی بەرزەوە بەسەر شاری یەرێڤاندا دەڕوانێ‌و گەوهەرە بەنرخەکانی هەر یەکە بە جۆرێك داستانی پڕ شانازی‌و زانستی بۆ نەوەی ئێمڕۆو دوارۆژ دەگێڕنەوە.

ژمارەی دەستنووس‌و پارچە دەستنووسەکانی ماتێنەدەران پتر لە ١٥ هەزارە (بەر لە شەڕی یەکەم لە ٥ هەزار کەمتر بوو)، لەمانە دەورووبەری ١٣ هەزاریان بە زمان‌و ئەلف‌و بێ‌ی ئەرمەنین‌و ئەوانی‌تریان بە یۆنانی‌و عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی‌و هیندی‌و ڕوومی‌و حەبەشەیی‌و زمانی‌ترن. کۆنترین پارچە دەستنووسی ماتێنەدەران هی سەدەکانی پێنج‌و شەش‌و حەوتن. یەکێك لە دەستنووسەکانی بریتی‌یە لە ئینجیلێك ساڵی ٨٨٧ نووسراوەتەوە. گەورەترین دەستنووسی ماتێنەدەران ٣٢-٣٤ کیلۆو ٦٠٩ لاپەڕەیە، ساڵی ١٢٠١ نووسراوەتەوەو بریتی‌یە لە زنجیرەیەك گوتاری کڵێسەو نووسینی مێژوویی‌و فەلسەفی. نووسینەوەی ئەم دەستنووسە پێستی نزیکەی ٧٠٠ گوێرەکەی پێویست بووە. پچووکترین دەستنووسی تەنها ١٤ گرام‌و ١٠٤ لاپەڕەیەو بریتی‌یە لە ڕۆژژمێرێکی کڵێسە. ئەم دەستنووسە نایابە ساڵی ١٤٣٦ لەسەر پێستی بزنی ناو سك (هێشتا لە دایك نەبوو) نووسراوەتەوە.

دەستنووسەکانی ماتێنەدەران لە نرخاندن نایەن. بەر لە هەموو شتێك بەهۆی ئەو دەستنووسانەوە بەشی زۆری لاپەڕە گرنگەکانی مێژوو و ئەدەب‌و ژیانی کۆمەڵایەتی گەلی ئەرمەن لە قۆناغی جیاواز جیاوازدا پارێزراون‌و لە ڕێگەیانەوە زانراون. جگە لەوە ئەو دەستنووسانە پڕن لە زانیاری‌ی بەنرخ لە بارەی ژیان‌و مێژووی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بەتایبەتی ئەوانەیان کە لەگەڵ ئەرمەندا دراوسێن، لە بارەی ناوچەکانی قەفقاس‌و ئێرانی سەفەوی‌و ئیمپراتۆری‌ی بیزەنتی‌و دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی‌و شەڕو هێرشی سەلیبی‌و مەغۆل‌و تەتەرو سەلجوق‌و تورك‌و گەلێکی‌ترەوە.

بەشی هەرە گرنگی دەستنووسەکانی ماتێنەدەران بۆ باسی مێژوو تەرخان کراون.

---

(٤) ئەم کۆشکە لەسەر شێوازی خانووبەرە دروست کردنی کۆنی ئەرمەن بنیات نراوەو هەموو کەرەستەیەکی پێویستی بۆ پاراستنی دەستنووس تێدایە.

مێژوونووسە ناودارەکانی ئەرمەن گەلێك نووسراوی بەنرخیان بەجێ هێشتووە کە شان لە شانی دەستنووسە هەرە بایەخدارە ناسراوەکانی جیهان دەدەن . هەر بۆ نموونە دەستنووسی یەکێك لە مێژوونووسەکانی سەدەی پێنجەم بۆ باسی بلاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی لە ئەرمەنستاندا تەرخان کراوە . دەستنووسی «مێژووی خەلیفەکان» باسی ئەو بەسەرهاتانە دەکات کە لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عەرەبدا لە نێوان ساڵانی ٦٣٢و ١٧٨٨دا ڕوویان داوە . هەر لە ماتێنەدەرانیشدا دەورووبەری ٦٠٠ دەستنووس هەیە کە بە ئەلف و بێی عەرەبی و زمانی عەرەبی و فارسی و تورکی و هی تر نووسراونەتەوە . ناوی ئیبن سیناو شەهابەدینی شیرازی و فیردەوسی و حافزو سەعدی و نیزامی و گەلێك ناوداری تری ڕۆژهەلات لە زۆر دەستنووسی ئەم دەزگایەدا دەکەونە بەرچاو .

ژمارەیەکی زۆر وێنەو نیگاری ڕەنگاورەنگی کۆن لە ماتێنەدەراندا پارێزراون ، هێندێکیان لە سەدەی پێنجەمدا دروست کراون و هەموویان بەلگەو نیشانەی هەستی هونەری بەرزی ئەرمەنن . ئەو ڕەنگانەی بۆ دروست کردنی ئەو نیگارانە بەکار هێنراون سەدان ساڵە هەر وەك خۆیان ماونەتەوە ، دیارە ئەوەیش بۆ خۆی نیشانەی پێشکەوتنە لە کیمیاگەریدا

لە ڕاستیدا باسی ماتێنەدەران و گەوهەرەکانی ماتێنەدەران و کتێبخانەی ماتێنەدەران و ئەو صەد هەزار دەکومێنت و بەلگەیەی لە ماتێنەدەران هەلگیراون لە وێژەی وتارێکی پچووکدا نی یە[٥]

گەلی کوردیش وەك یەکێك لە دراوسێ هەرە نزیك و تێکەلەکانی ئەرمەن بەشی خۆی لە ماتێنەدەراندا هەیە . لە گەلێك دەستنووسی کۆندا ناوی گەلانی زاگرۆس و میدێکان و کورد خۆی هاتووەو باسی ناوچە کوردەوارییەکان کراوە . هیچ دوور

---

(٥) زۆر شتی ماتێنەدەران شایانی باسە . بەجۆرێکی بەرز دەستنووسەکانی لە گەرمایەکی تایبەتیدا دەپارێزرێن ، پتر لە ١٢٠ کەس لە ماتێنەدەران کار دەکەن ، لەمانە ٢٠یان دوکتۆراو ٧یان دوکتۆرای زانست (ناوك)یان هەیە . هەموو ساڵێك ژمارەیەکی زۆر کتێب و وتاری زانستی بەنرخ لە لایەن ماتێنەدەرانەوە بلاودەکرێتەوە .

ئەرزین مینۆرسکی ی بەناوبانگ لە نووسین و لێکۆڵینەوەکانیدا دەربارەی میدیکان و کورد کەڵکی لە کتێبەکانی مێژوونووسی گەورەی ئەرمەن مۆڤسیس خۆرێناتسی (مایسای خۆرێنسکی) وەرگرتووە[٦] کە لە سەدەی پێنجەمدا نووسیونی و دەسنووسەکانیان لە ماتێنەدەران پارێزراون .

سەرەڕای ئەو لایەنە گرنگە ژمارەیەك دەسنووس و پارچە دەسنووسی تایبەتی لەسەر کورد ، یا بە کوردی لە ماتێنەدەران هەیە . لەوەی بۆ ئێمە شتێکی نوێ و سەرنج ڕاکێشە ئەوەتە کە لە ژمارەیەك دەسنووسی ئەرمەنیدا چەند دێڕێکی کوردی بە ئەلفوبێ ی ئەرمەنی نووسراوەتەوە . یەکێك لەو دەسنووسانە دەربارەی ڕێزمانی ئەرمەنەنی یەو لە سەدەی پازدەدا دانراوە ، بەڵام چەند دووعایەکی بە عەرەبی و فارسی و کوردی تێدایە . هەروەها ئینجیلێکی دەسنووس بە زمانی کوردی و پیتی ئەرمەنی هەیە کە دوور نی یە لە سەدەی هەژدەدا نووسرابێتەوە .

جگە لەمانە دوو دەسنووسی زۆر گرنگ لە بارەی کوردەوە لە ماتێنەدەران پارێزراون . یەکەمیان دەسنووسی ژمارە ١٧٩٩ی بەشی عەرەبی یە کە بریتی یە لە دەسنووسێکی ڕێکوپێکی «شەرەفنامە»ی شەرەفخانی بدلیسی . ئەم دەسنووسە سەدەی هەژدە لە ٤١٢ لاپەڕەی گەورەی بیستویەك دێڕیدا نووسراوەتەوە . وابزانم تەواوەی لەسەر «شەرەفنامە»یان نووسیوە کەسیان تاوەکو ئێستە باسی ئەم دەسنووسەی ماتێنەدەرانیان نەکردووە .

دووەمیان دەسنووسی ژمارە ٦٢٢ی هەر بەشی عەرەبی یە کە بریتی یە لە دەسنووسێکی گرنگی دەگمەنی کەم زانراو لەبارەی هۆزی دونبولی یەوە[٧]

---

(٦) لەم بارەیەوە بڕوانە :
ف . مینورسکی . الاکراد أحفاد الميديين . «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» . ژمارە ١ . بەرگی ١ ، لاپەڕە ٥٥٢ – ٥٦٦ .

(٧) بۆ یەکەم جار ا . د . پاپەزیان بە زمانی ئەرمەنی و لەژێر ناوی «سەرچاوەیەکی نوێ دەربارەی مێژووی گەلی کورد» دا وتارێکی لە بارەی ئەم دەسنووسەوە لە ژمارە ٨ی ساڵی ١٩٦٧ی گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئەرمەنستاندا بڵاو کردەوە .

ئەم دەسنووسە پەنابەرە ئەرمەنەکان ساڵی ١٩١٦ لەگەڵ خۆیاندا هێناویانەو کەوتۆتە دەست پرۆفیسۆر ئاشۆت ئەفاتیسیان کە ئەویش بە دیاری ناردوویە بۆ ماتێنەدەران .

ئەم دەستنووسە ٢٥٣ لاپەڕەیەو بارستی لاپەڕەکانی (١٥×٢٥سم)ەو ساڵی ١٨٥ (١٢٦٦ی کۆچی) لە تاران لە «مدرسەی میرزا صالح» لە لایەن عەلی کبەری حوسەینی تەفرەشی‌ی کوڕی حاجی سەید ئیسماعیلەوە نووسراوەتەوەو لە سێ ش پێکهاتووە یەکەمیان ناوی «اشارة المذاهب» و دووەمیان ناوی «اشارة دیان»ەو هەردووکیان لە دانانی ڕۆستەم خانی کوڕی ئەحمەد خانی دونبولین‌و بە ەتی نەستەعلیق نووسراونەتەوە . بەشی سێیەم لە دوا لاپەڕەکانی دەستنووسەکەدایەو وی «تاریخی دەنابیلە»یەو لە دانانی عەبدولڕەزاق کوڕی نەجەف قولی خانی ونبولی‌یە ، ئەم بەشەیان تەواو نی‌یەو بە خەتی «نەسخ» نووسراوەتەوە .
لە بەشی یەکەم‌و دووەمدا ڕۆستەم خان باسی ئایین‌و مێژووی هۆزی دونبولی ەکات ، هەروەها باسی شاکانی ئێرانی بەر لە ئیسلام‌و بەرمەکی‌یەکانیشی کردووەو ونبولی‌یەکانی بە ڕەسەن گێڕاوەتەوە سەر ئەوان . ئەو باسانەش کە بۆ ڕووداوەکانی تایی سەدەی هەژدەو سەرەتای سەدەی نۆزدە تەرخان کراون بایەخێکی زۆریان یە ، بە تایبەتی چونکە نووسەر ئەوەی باسی دەکات ، یا بە چاو دیویێتی یا تیا شدار بووە . لە قەراغ‌و پەراوێزەکانی ئەم دەستنووسەی ماتێنەدەراندا ڕۆستەم خان خەتی خۆی تێبینی‌ی نووسیوەو هەندێ شوێنی ڕاست کردۆتەوەو ئەمەش بێ‌گومان نرخی دەستنووسەکەی زیاتر کردووە . دەمێکیشە بەڕێوەبەرانی ماتێنەدەران بڕیاری وکردنەوەی ئەم دەستنووسەیان داوە .

باسی شازدەمین

کوردو پڕیشکێکی دووری ئاگری شەڕی دووەم

شەڕلە ناوەڕۆکدا دوو جۆرە شەڕی زۆردارو شەڕی زۆرلێکراو[٥]
یەکەمیان بۆ زوڵمو زۆرو داگیرکردنە ، دووەمیشیان بۆ سەرفرازیو ئازادی‌یە . بەڵام
چ ئەمیانو چ ئەویان لە زەرەرو زیاندا . لە فرمێسكو خوێندا چون‌یەکن .
شەڕی دووەمی جیهان کە نزیکەی شەش ساڵی ڕەبەق خایاند (ئەیلوولی ۱۹۳۹
– مایسی ۱۹٤٥) گەورەترین کارەساتە کە تا ئێستە تووشی مرۆڤو هەموو جیهان
هاتبێت . ئەگەر ئەم قسەیە بخەینە چوارچێوەی ژمارەوە بەم جۆرە دەردەچێ
٧٢ دەوڵەت تێکەڵی ئەم شەڕەبوون (لە شەڕی یەکەمدا ٣٣) ، ١١٠ ملێون
کەس بە چەکەوە تیا بەشداربوون (لە شەڕی یەکەمدا ٧٤) ، ١٣٨٤ ملیار دۆلاری
تێچوو (لە شەڕی یەکەمدا ٢٠٨) . دەورووبەری ٥٠ ملێۆنی تیا کوژرا (لە شەڕی
یەکەمدا ١٠) ، نزیکەی ٢٨ ملێۆنی تیا سەقەتو کەفتەکار بوو (لە شەڕی یەکەمدا
٢٠) .

یەکیەتی ی سۆڤیەتو ئەڵمانیا لەو شەڕەدا لە هەموو لایەك زیاتر تووشی زەرەرو
زیانو وێرانی‌هاتن ، ئەڵمانیا بەهۆی ژێرکەوتنەوەو یەکیەتی ی سۆڤیەتیش لە ئەنجامی
ئەوەدا کە هیتلەری‌یەکان تا دوا ساڵی شەڕ نزیکەی لە ٧٥٪ی هێزە شەڕکەرەکانی
خۆیان ئاراستەی ئەو کردبوو . لە دوا ساڵی شەڕیشدا ، واتە دوای کردنەوەی
بەرەی دووەم لە لایەن وڵاتە سوێندخۆرەکانی ڕۆژاواوە ، هێشتا هەر دەورووبەری لە
٦٧٪ی هێزی چەکداری ئەڵمانیا لە بەرەی سۆڤیەتدا دەجەنگین . ئەو زیانانەی لە

(٥) ئەم وتارە لە لاپەڕە یەك‌ی ڕۆژنامەی هەفتەی «بەیان» . ژمارە ٢٩ . ئەیلولی ١٩٧٥دا بلاوکراوەتەوە .

یەکیەتی ی سۆڤیەت کەوتن نیشانەدەرێکی بێوێنەو هاوتای فرمێسكو خوێ شەڕن :
بەهۆی شەری دووەمەوە ١٧١٠ شاری گەورەو بچووکی سۆڤیەت کاول کرانو ٠ هەزار گوندیش لەگەڵ زەویدا تەخت کرانو بەو جۆرە ٢٥ ملیۆن کەس بێ جێ‌ور مانەوە . هەر لەماوەی شەڕدا ٣٢ هەزار دەزگای پیشەسازی‌ی ئەو وڵاتەو ٦٥ ملیۆ کیلۆمەتر رێگەی ئاسن لە بنەڕەتەوە هەڵتەکێنران . بە پارە یەکیەتی ی سۆڤیەت ٠٠ ملیار دۆلار زیانی لێ‌کەوت ، واتە لە سێ‌یەکی زیانی هەموو شەڕ زیاتر . نزیکە نیوەی کوژراوو سەقەتو کەفتەکارەکانی شەڕ سۆڤیەتی بوون
دەردو بەڵای شەڕی دووەم هەموو قوژبنێکی جیهانی گرتەوە . ئەوی نەکوژرا یا لەشەڕدا بەشدار نەبوو برسێتی‌و نەبوونی‌و نەخۆشی‌ی چێشت .
میللەتی کوردی هەژاریش بەشی خۆی لەو مەینەتی‌یە بینی‌و هێندەی‌تر هەژاربوو راستە کوردستان وەك لە شەڕی یەکەمی جیهاندا نەبووە یەکێك لە مەڵبەندەکا شەڕ ، نەبووە شەڕگەو لەویان کەمتر تووشی زەرەرو زیانو مردنهات ، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا ، ئەویش وەك هەموو گەلانی‌تری رۆژهەلاتی نزیكو ناوەراسە بەهۆی روداوو کارەساتەکانی شەرەوە تووشی گەلێك دەردی سەری بوو . پریشە شەری دووەم لە زور لاوەو ، بە زۆر شێوە گەلی کوردیشی گرتەوە . با لێرەدا باسێ پچووك بگێڕینەو ، باسی پریشکێکی نەزانراوی ئەو شەڕە کە لە دووری‌ی هەزار کیلۆمەترەوە ژیانی رووناکبیری‌ی ئیمەشی گرتەوە
(**ئیڤان یوروگەڤ**) لاوێکی خوێن گەرمو رەوشت‌بەرزی سۆڤیەتی بوو . خوێندندا دەسەلاتدارو لە ناو هاورێکانی‌و لە کۆمەڵدا خۆشەویست بوو . هەر ز دەردو ئازارو چارەنووسی گەلی کورد لە دوورەوە سەرنجی ئەم لاوەی راکێشاو دو تەواو کردنی زانکۆ دەستی کرد بە فێربوونی زمانی کوردی‌و بووە قوتابی‌ی دوکتۆر بەشی مێژوو و چالاکانە دەستی کرد بە ئامادەکردنی نامەی دوکتۆرێکەی لە کورد . بەلام بەداخەوە زۆری نەخایاند ئاگری شەری دووەم هەڵگیرساو پا ماوەیەکی کەم وڵاتەکەی ئەویشی گرتەوە . . .
ئیڤان یوروگەڤ وەك زۆربەی هەرە زۆری لاوانی سۆڤیەت چەکی کردە شا

بەرەو شەڕگە لەگەڵ هاوەڵەکانی بۆ پارێزگاری لە خاکی نیشتمانو شەرەفی گەل کەوتە ڕێ . . . بەرەو مردن ڕۆیشتو **نەگەڕایەوە** . . . بە کەمێك زمانی کوردیو گەلێك خۆشەویستی‌ی کوردەوە سەری نایەوە ! !

بێگومان **لیڤان یوروگەڤ** بمایە ئیمڕۆ یەکێك دەبوو وەك کوردناسانی سۆڤیەت **خالفین و لازەریێف** کە چالاکانە خزمەتی لێکۆلینەوەی مێژووی کورد دەکەن . . .
ئەگەر شەڕ بمرێو ئاشتی بژی هەزارەها هەزار گوڵی وەك **لیڤان یوروگەڤ** جوانتر باخی ژیان دەرازێننەوەو هەڵبەتە ئەوسا کوردیش ، ئەگەرچی لە دووریشەوە بێ ، لە بونو بەرامەیان بێبەری نابێ ! !

پێرستی ناوو شوێن

ناو (*)

(*)
— ئەو ناوانەی ، وەك کوردو کوردستان ، زۆر دووبارە دەبنەوە تۆمار نەکراون .
— مەبەست لە (پ) پەراوێزە ، ئەو کەس و شوێنەی تەنها لە پەراوێزدا ناوی هاتووە پیتی (پ)ی لاوە دانراوە .
— (هـ)کورت‌کراوەی هۆزو (ر) کورت‌کراوەی ڕووبارە .

شوێن

پێرست

سوپاسی زۆرم بۆ :

﴿ • مامۆستایان بەڕێوەبەری گشتیی دەزگای ڕۆشنبیریو بلاوکردنەوەی کوردی مصلح جەلالیو محەمەد کەریم فەتحوڵلاو محەمەدی مەلا کەریمو صەلاح شوان کە هەر یەکەیان بە جۆرێك دەستی لە دەرچوونی ئەم کتێبەدا هەیە .

• تیپکارانی چاپخانەی «الادیب» ، بە تایبەتی خوشکان سەرپۆهیو ئاراکمیو شیلان ڕەواندزی .

• هونەرمەندی لێهاتووی کورد کاك عەلی مەندەلاوی کە وێنەی بەرگی ئەم کتێبەی کێشاوە ، هیوادارم کورد لە وێنەی ئەوی زۆر بیت !﴾

رقم الأيداع في المكتبة الوطنية ببغداد
١٩٨٥/٩٠٧
١٠٠٠٠/١٩